

HELTAI JÁNOS IMRE

Minden nyelvészet

Gondolat-Jel. Műhely 2.

Sorozatszerkesztők:

KOCSIS ZSUZSANNA, KRIZSAI FRUzsINA

HELTAI JÁNOS IMRE

Minden nyelvészet

Szociolingvisztika tankönyv

BA és osztatlan tanár szakos hallgatók számára

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
Budapest, 2026

A kötet a Károli Gáspár Református Egyetem bölcsészkarának
Nyelvészeti etnográfiai kutatások című, 20787B800 számú
kari kutatási pályázatának támogatásával készült.

Lektorálta: Tarsoly Eszter

A borító Dobos Rebeka grafikájának felhasználásával készült.

Az összefoglalókat és a kérdéseket
Strifler-Siró Zsuzsa Emma és Szakál Sára Rebeka írta.

© Heltai János Imre
© Szépirodalmi Figyelő Alapítvány

TARTALOM

Előszó	7
--------------	---

I. Megismerem a szociolingvisztikát

1. A szociolingvisztikai kutatás	13
1.1 A szociolingvisztikai kutatás alapjai: a társas gyakorlatok	13
1.2 A szociolingvisztikai kutatás tárgya: a társas jelentés	20
1.3 A szociolingvisztikai kutatás célja: Az emberek egymáshoz való viszonyának javítása	24
2. Szociolingvisztika és nyelvészet	30
2.1 Gimnáziumi tankönyvek a nyelvről	30
2.2 A nyelv a szociolingvisták szerint	33
2.3 Alkalmazott nyelvészet	35
3. Sokféle szociolingvisztika	40
3.1 Labovianus szociolingvisztika	41
3.2 Nyelvészeti antropológia	44
3.3 Magyarországi fejlemények	48
4. A szociolingvisztikai kutatás irányai: klasszikus kérdések és kortárs fordulatok	54
4.1 Klasszikus szociolingvisztikai koncepciók	55
4.2 A klasszikus koncepciók kritikája	58

II. Szociolingvisztikáról gondolkodom

5. A szociolingvisztika és a magyar dialektológiai és nyelvművelő hagyomány	69
5.1 Szociolingvisztika és dialektológia	71

5.2 Szociolingvisztika és nyelvművelés	74
5.3 Sztenderdközpontú gondolkodás	80
6. A nyelvi valóság modellezése a szociolingvisztikában	89
6.1 A nyelvvaltozat-modell (és kritikája) a szociolingvisztikában	90
6.2 Nyelvi sokféleség és nyelvek sokfélesége	93
6.3 Versengő metaforák	100
7. A nyelvről való beszélés nehézségei	108
7.1 Az egységes nyelvi repertoár: mindenki egynyelvű	109
7.2 A mágikus képlet: senki sem egynyelvű	112
8. Az ég s a föld között függök utoljára: tudomány és termelés	120
8.1 A tudomány mint üzlet	123
8.2 Termeléskritika	127

III. Szociolingvisztikai dolgozatot írók

9. Az első leütés előtt	137
9.1 A valóság és a valóság értelmezései: a kutatási téma	138
9.2 A kutatási kérdés és a hipotézis	143
9.3 Módszertan	146
10. Ne árts!	156
10.1 Adatvédelem	157
10.2 Kutatásetika	161
11. Mindenki tudós: részvételiség	170
11.1 Részvételiség, kollaboráció, civil tudomány	171
11.2 A kutatótársak közös valósága	175
12. Elkészül a dolgozat	183
12.1 A dolgozat szerkezete	184
12.2 Önellentőrzés	191
Hivatkozások	197
Tárgymutató	215

ELŐSZÓ

A szociolingvisztika nem valami a nyelvészetben belül, hanem a nyelvészet művelésének egyik lehetséges módja. Ez a nyelvészet a nyelvvel mint az élet részével (a mindennapokkal és a közéleti kérdésekkel) foglalkozik, nem pedig hangokkal, szavakkal, mondatokkal. Társas kapcsolatainkra figyel, a család bensőséges viszonyaitól a minket körülvevő hétköznapi kapcsolatokon át a nagy politikai elrendeződésekig. A feszültségeket, az igazságtalanságokat, a hatalmi egyenlőtlenségeket helyezi fókuszba, azok megoldásához, feloldásához keres válaszokat. Erről a nyelvészetről szól ez a tankönyv.

Évről évre tartok szociolingvisztikai kurzusokat, és új felismerések, összefüggések sokszor nem a szakirodalom olvasása közben fogalmazódnak meg bennem, hanem akkor, amikor az olvasottakról beszélgetek a hallgatóimmal. Legtöbbször valahogy úgy, hogy egy-egy cikkben olvasott gondolat, megközelítésmód hozzáadódik ahhoz, amiről épp beszélgetünk. Sokszor nem is én mondom ki őket, hanem valamelyik hallgatóm. Ez a tankönyv is erre törekszik, a megértés közös pontjainak megtalálására. Inkább orientál, mint eligazít, közös gondolkodásra hív és kérdéseket vet fel, és kevésbé rendszerez. Számomra nem az volt az elsődleges, hogy leltárát adjam a szociolingvisztika történetének és legfontosabb fogalmainak (bár készítettem azért egy tárgymutatót, hogy konkrétumoknak is utána lehessen lapozni). Ehelyett arra törekedtem, az olvasók majd eldönthetik, mekkora sikerrel, hogy Bolond Istók módjára járjak el:

„Ő az egésznek bátran nékirona,
Kileste, hol foly az a finom ér,
Melyen halad cselekvés, érzet, eszme –
Habár egy szócska néhol kárba veszne.”

(Arany János: *Bolond Istók*,
2. ének, 29. versszak)

A *Bolond Istók* című költeményt máshol is emlegetem, mert ennek második énekében (20–39. versszakok) Arany, mind intézményi, mind a tanulói (egyéni) szempontokat sorra véve, nagyon fontos dolgokat mond arról, hogy milyen az oktatás, milyen hibái vannak, és milyennek kéne lennie. Erre nem magamtól figyeltem fel, Karácsony Sándor, akire szintén többször fogok hivatkozni ebben a tankönyvben, *A magyar béke* című könyvében írt erről a néhány versszakról részletes elemzést (2001 [1947]: 13–19). Ez a pár sor a versben a klasszikusok („Horác, Virgil, Homér”) olvasásának, tehát az idegen nyelven való olvasás mikéntjére vonatkozik. Nem akarom elviccelni, de némileg hasonló élmény időnként a szakirodalom olvasása is: mindent nem ért az ember, de valamit ki tud lesni: a finom eret, patakocskát, ami összeköti a dolgokat a fejünkben.

De nemcsak patakokat kergetünk majd olvasóimmal a tankönyvben. Gyakorlati segítséget is kíván nyújtani a tankönyv abban, hogyan lehet teljesíteni egy-egy szociolingvisztikai kurzus kihívásait: hogyan kell megírni életünk első szociolingvisztikai szemináriumi dolgozatát. Kitér a szöveg arra, hogyan lehet témát találni, kutatási kérdést feltenni, milyen jogi és etikai követelményei vannak a sikeres és tisztességes munkának és végül arra is, hogyan kell megírni a dolgozatot: milyen részei vannak, és ezekben mi mindenre kell odafigyelni. Nemcsak első dolgozathoz ajánlom ezeket a sorvezetőket, hanem akkor is, ha valaki úgy dönt, hogy szociolingvisztikából szakdolgozatot, TDK-dolgozatot ír, vagy első saját kutatását tervezi.

Más módokon is próbáltam azt a célt elérni, hogy egy érthető és követhető tankönyv készüljön el. Egyebek mellett ezért kértem meg két hallgatóm, a 2026 tavaszán másodéves magyar–történelem tanár szakos Strifler-Siró Zsuzsa Emmát és az ötödéves magyar–angol tanár szakos Szakál Sára Rebekát arra, hogy segítsenek elérni ezt a célt. Mindketten elolvasták a kézirat első változatát. Kijelöltek szerintük nehezebben követhető részeket. Ezekről beszélgettünk, és aztán megváltoztattam azokat. Kérdéseket is írtak: azt kértem tőlük, olyan kérdéseket írjanak, amelyek őket a fejezet kapcsán foglalkoztatják, amiről nincs szó elég részletesen, vagy amiről szeretnének többet tudni. A válaszok, amelyeket adni tudtam, sokszor csak érintőlegeseek, egy-egy aspektusát villantják fel egy komplex témának, és arra jók, hogy egy-egy kurzuson, ahol a tankönyv használatba kerül, a beszélgetés elindulhasson ezekről a kérdésekről.

A könyvet Tarsoly Eszter kolléganőm lektorálta. Mindkettőnket hasonló kérdések foglalkoztatnak. A könyvben tárgyalt témákat sok tekintetben hasonlóan látjuk, mégis máshonnan és máshogyan szemléljük azokat, hiszen szakmai életünk különbözőképpen alakult, másféle a szakmai műveltségünk, hogy nagy szavakat használjak. Örülök, hogy a kérdéseket, amelyeket a tankönyvben felvettem, Eszter is fontosnak ítélte, és hálás vagyok neki azért, hogy sok esetben felhívta a figyelmem új és további szempontokra, amelyek mentén azokkal foglalkozni érdemes.

**I. MEGISMEREM
A SZOCIOLINGVISZTIKÁT**

1. A SZOCIOLINGVISZTIKAI KUTATÁS

Az életünk során minden cselekedetünk társas gyakorlat, hiszen minden, amit csinálunk, a többi ember nélkül elképzelhetetlen. Ezek a társas gyakorlatok nem valósíthatók meg nyelvi (szemiotikai) gyakorlatok nélkül, például egymással való beszéd, írás vagy egyéb jeleken alapuló gyakorlatok nélkül. A szociolingvisták azon nyelvészek csoportjába tartoznak, akik kiemelt figyelmet tulajdonítanak a különböző társas gyakorlatok vizsgálatának, a megszólalások mögötti gondolatoknak, valamint az ember és a kimondott szó közötti kapcsolatnak. Az európai tudományos diskurzusban sokáig külön vizsgálták a kimondott szavakat és a társas kapcsolatokat. A leíró nyelvészet egy leírható és megtanulható rendszerként ábrázolja a nyelvet, és kevésbé foglalkozik a nyelv társadalmi beágyazódásával. A szociolingvisztika megfigyelési szempontjaként a társas jelentést jelöli meg, valamint az emberek egymáshoz való viszonyulását vizsgálja. A fejezet kétféle szociolingvisztikai irányvonalat különít el. Az egyik nyelvi elemeket vizsgál és a társadalom egészét felölelő következtetéseket von le, a másik mikroszintű vizsgálatot végez a beszédhelyzet komplexitásának szem előtt tartásával. A szociolingvisztikai kutatás célja az emberek egymáshoz való viszonyának javítása nyelvi gyakorlatok vizsgálatán keresztül. A másik ember felett a kimondott szóval, társas (nyelvi) gyakorlatokon keresztül hatalmat gyakorlunk. Szociolingvisztikai vizsgálódásaink során a hatalomgyakorlás módjait tárhatjuk fel.

(Strifler-Siró Zsuzsa Emma összefoglalója)

1.1 A szociolingvisztikai kutatás alapjai: a társas gyakorlatok

A szociolingvisztika a társas élettel foglalkozik. Életünk különféle társas gyakorlatokból áll. Gyakorlaton bármit érthetünk, amit csinálunk: felkelünk, reggelizünk, zötykölődünk a buszon, részt veszünk egyetemi szemináriumon,

a büfében beszélgetünk, délután sportolni megyünk, tanulunk, este moziba megyünk a barátainkkal. Hogy egy focimeccs társas gyakorlat, az világos: van csapat, vannak szurkolók, bírók, segítők. Senki sincs meg a másik nélkül. De a buszon utazás során is a többiekhez képest foglalunk helyet, hozzájuk képest nézünk rájuk vagy éppen ki az ablakon, stb. Szinte minden, amit csinálunk, ilyen társas gyakorlat. A másik ember nélkül kevés dolgunk van.

Ezek a társas gyakorlatok szükségszerűen kapcsolódnak szándékaink közvetítéséhez és a másik ember szándékainak értelmezéséhez. Ez pedig szóbeliségen, írásbeliségen, jelelésen keresztül, vagy más, például az augmentatív kommunikációhoz kapcsolódó módokon történhet meg. Ez utóbbi szó jelentése 'fokozó, bővítő', a nyelvtudományban pedig a beszédben akadályozott személyek önkifejezési lehetőségeit összegzi. A lényeg, hogy nincs olyan társas gyakorlat, aminek ne lenne része az, hogy a felek megszólalnak, írnak, jelelnek vagy más módon kommunikálnak, és a kommunikációban jelzik egymáshoz való viszonyukat. Néha csak közelebb mennek egymáshoz, mutatnak egymásnak valamit, mosolyognak, grimaszolnak, változtatnak testtartásukon, térben elfoglalt helyükön, rajzolnak, énekelnek, mormognak. Ezek mind együtt, ahogy jelen vannak a társas gyakorlatokban: a nyelvi gyakorlatok.

Ha hozzá vesszük még, hogy kommunikálunk a frizuránkkal, a ruházatunkkal, ékszerekkel, tetoválásokkal, tájban elhelyezett jelekkel is, akkor inkább szemiotikai (azaz jeleken alapuló, szemiotika = jeltan) gyakorlatokról érdemes beszélni. Igazából a nyelvi gyakorlatok (vagy tágabban a szemiotikai gyakorlatok) és a társas gyakorlatok nem választhatók szét, minden társas gyakorlatnak részei a nyelvi (szemiotikai) gyakorlatok. De láthatjuk ezt úgy is, hogy a kettő (három) egy és ugyanaz. Ezek a gyakorlatok alkotják a nyelvészet vizsgálati tárgyát. Ezért szinte azt mondhatjuk, hogy „minden nyelvészet”. Ez persze túlzás, mert a csillagászat nem nyelvészet, de egy nyelvész foglalkozhat azokkal a társas gyakorlatokkal, amelyek a csillagokat vizsgáló emberekhez vagy a csillagok vizsgálatához kapcsolódnak, szóval mégis, a csillagvizsgálat is érdekelheti a nyelvészeket. Minden, ami egy

nyelvészt érdekel, lehet a nyelvészet tárgya, és „minden, amit nyelvészként teszünk, az nyelvészet” (Bucholtz 2024: 22), hiszen a nyelvi gyakorlatok elválaszthatatlan részei a valóság egészének.

A szociolingvisták olyan nyelvészek, akik a nyelvi gyakorlatokon keresztül a társas gyakorlatok egészét vizsgálják. Ez az oka, hogy időnként nem is tűnik (csak) nyelvészetnek, amit csinálnak. A szociolingvisták az ember és a kimondott szó kapcsolatát, a megszólalás mögötti vélekedéseket (ideológiákat) és a megszólalások által kialakított társas (közpolitikai) viszonyokat mind-mind bevonják a vizsgálódásba. A társas viszonyok világa komplex. Gondold el, a te világodban milyen társas viszonyok vannak: része vagy, szerencsés esetben, egy szerető családnak, vannak barátaid, iskolatársaid, tanáraid, távoli rokonaid, ismerőseid, közösségimédia-kapcsolataid, illetve további sok olyan ember, akikkel néha vagy rendszeresen kapcsolatba kerülsz, mint például egy buszsofőr. Aztán része vagy a közpolitikai viszonyoknak. Hat az életedre, mit csinál és mond az önkormányzati képviselő, a polgármester, milyen törvényeket hoz a parlament, milyen döntéseket a kormány, és mi történik az Európai Unióban vagy a világpolitikában. Hat rád a popkulturális világ is, amit az influenszerek mondanak, amit a celebek csinálnak. Az is, amit Mikszáthtól vagy Arisztoteléstől, vagy bárkitől olvasol. És ezek csak egy ember társas viszonyai. Gondold el, milyen összetett valósággal szembesülsz, ha nem egy, hanem néhány ember, egy kisebb vagy akár egy nagyobb közösség társas kapcsolataival kezdesz el foglalkozni. Ha a tudományosság igényével fordulsz oda ehhez a komplex valósághoz, akkor rendszeres munkát kell végezned. A *rendszeres* kifejezés itt a 'tudományos rendszeresség' értelemben áll, ami azt jelenti, hogy az elvégzett munka és annak menete megismerhető mások számára, bizonyos elvárásoknak (sztenderdeknek, amik a szakmát jellemzik) megfelel, ellenőrizhető. Ehhez szűkíteni kell a fókusz: meg kell határozni, hogy mi az a darabja a komplexitásnak, amit vizsgálsz, és mi lesz az az eljárás, módszer, ami a vizsgálatodat meghatározza.

A gimnáziumi nyelvtan hagyományain nevelődő széles magyar közönység, mi több sok nyelvész is másképp gondolja el, mi a nyelvészet. Ennek az

az oka, hogy különféle lehetőségek vannak arra, hogy a komplex valóság vizsgálatát nyelvészként megkezdjük. A hagyományos, évtizedek óta ránk öröklődő európai tudományos gondolkodás egyik alapvető elgondolása az volt, hogy osszuk részeire a komplex társas valóságot, és vizsgáljuk az emberek közötti társas kapcsolatok alapjául szolgáló jeleket (azok rendszerét) és a megszólalásokat külön-külön, nem a társas valóság komplex egészére, hanem csak egy-egy részletére fókuszálva (Agha 2007). Az általános és középiskolai nyelvtanórákon is ez a hagyomány működik: a tanterv- és tankönyvírók (akik sokszor maguk is nyelvészek) részeire osztják a társas gyakorlatokat, és úgy tanulmányozzák őket.

Legnagyobb részben úgynevezett leíró nyelvészetet, más szóval nyelvtant tanulunk a középiskolákban. A leíró nyelvtani megközelítésben, ahogy a szó maga magát is megmutatja, a nyelv egy *leírható* valami, egy rendszer, aminek a felépítését kell meg*tanulni*. Hangokból áll, azok morféimákat (töveket és toldalékokat), azok szavakat, azok szó szerkezeteket, azok mondatokat, azok pedig végül szövegeket alkotnak. Az egészet pedig átszövik a jelentések különféle rendszerei. Jelentésmegkülönböztető szerepe lehet egy hangnak, jelentése van a morféimának, szó szerkezeteknek, mondatoknak, többletjelentése egy-egy megszólalásunknak. Ez egy szépen felépíthető, legőszérű darabokból álló rendszer a hangoktól a szövegig.

Ha erre a rendszerre figyelünk, akkor elsősorban nem az emberek és a kimondott szavak közötti kapcsolatra, illetve az emberek egymáshoz való kapcsolatára koncentrálunk, hanem csak a megnyilatkozás termékére, a kimondott (leírt vagy jelelt) egységekre és azoknak egy adott társas pillanattól függetlenül is értelmezhető jelentésére. Ezeket a legó darabokat (és a hozzájuk kapcsolt jelentéseket) kategorizáljuk, tehát különféle szempontok szerint csoportosított halmazokat hozunk létre. Egyszerűbben, de pontatlanabban fogalmazva a komplex valóságból kiragadunk egy részt, és a jelekkel, azok közül is csak a nyelvi jelekkel foglalkozunk. Ilyenkor hagyunk minden mást; az embereket, akik gondolkodnak, éreznek, viszonyulnak, a teret, amiben ezt teszik, a vélekedéseket és értékítéleteket (szakszóval ideo-

lógiaikat), amik a megszólalást megelőzik, körülveszik és követik, és a következményeket is, amikkel ezek a vélekedések és értékítéletek a társas világban járnak (mint például valakiknek a kirekesztése). Azzal foglalkozunk, hogy hányféle hang van, hányféle szó van, hányféle határozószó van, hányféle mondat van, milyenféle jelentések vannak, milyen szövegek vannak stb. Megvizsgáljuk, hogy a jeleket milyen szempontok szerint és hogyan lehet kategorizálni. Vizsgáljuk, hogy a kategóriákba milyen egységek és minek alapján sorolhatók be, hogy mennyire működtethetők jól a kategóriák stb.

A nyelvet rendszerként vizsgáló, tehát strukturalista (struktúra = rendszer) szemléletű szerzők (mások mellett például Louis Hjelmslev dán nyelvész) alapvető nyelvelméleti írásait magyar fordításban az 1980-as években kiadott Modern Nyelvelméleti Szöveggyűjtemény köteteiben (Antal szerk. 1983) ismerheti meg az olvasó. A strukturalista nyelvészeti örökség a magyar nyelvészetben máig meghatározó, de nem változatlan formában. A funkcionális kognitív nyelvészet kritikai viszonyulással, de továbbviszi a strukturalizmus kiindulópontját, a nyelv rendszerként való leírásának elgondolását, de a kognícióba, a kognitív folyamatokba (például az észlelés, a beszédprodukció) ágyazott rendszert tételez. A kognitív nyelvészet a nyelvi rendszert az egyénhez kapcsolja, és úgy vizsgálja. Ezzel nagyon fontossá válik a jelentés, a nyelvi formák jelentése, hiszen az a kogníció nélkül nem értelmezhető. Ez a megközelítés annyiban szembemegy tehát a strukturalista, leíró nyelvészeti hagyománnyal, hogy nem önmagában, rendszerként vizsgálja a nyelvet, hanem a használatot, a jelek emberek általi használatát bevonja a nyelvi jelenségek értelmezésébe. Képviselői valódi nyelvi példákból dolgoznak, nem labormondatokból. Olyan szempontokat vonnak be a vizsgálatba, amelyek nem a nyelvi rendszerből, hanem a nyelvet beszélő ember emberszerűségéből következnek, például hogy vannak neki társas viszonyai, van kulturális beágyazottsága. Ugyanakkor a nyelvet mégis olyan valaminek tartják, amit „használni” kell és lehet, ami ha rendszerként önmagában nem is, de egy ember kognícióján keresztül vizsgálható és vizsgálendő.

A pragmatika tudománya is ehhez a kognitív elképzeléshez kapcsolódik: a nyelvi jeleket olyan szempontból vizsgálja, hogy azok mit mondanak el a kontextusról (azaz a körülmények összességéről, amelyekben a beszélés megvalósul), illetve a kommunikációs szándékról, továbbá hogy a nyelvi jelek hogyan alakulnak a kontextus, a kommunikációs szándék következtében. Az eddigiekhez az kapcsolja tehát a pragmatikát, hogy a (kogníciótól elválaszthatatlan) nyelvi jelek és az általuk alkotott rendszer vizsgálatával foglalkozik, egy speciális, választott szempontból. Ennek a strukturalista-kognitív, gyakran funkcionális nyelvészetnek is nevezett nyelvtudományi hagyománynak kortárs összefoglalásával például Tolcsvai Nagy Gábor és szerzőtársai *Nyelvtan* című művén (2017) keresztül ismerkedhetnek meg az olvasók.

Láthatjuk már a pragmatika kapcsán is, hogy ez az elkülönítése a társas világnak és a jelnek sosem lehet teljes, hiszen a jelentést a társas világban nyerik a jelek, az alakjuk is a társas világban formálódik, változik, történetük is csak a társas világban jöhet létre és alakulhat. Magyarországon is rendre felbukkantak olyan gondolatok, amelyek a strukturalista-kognitív elképzeléstől eltérően éppen ezt a társas világot helyezik a fókuszba. Íme három példa.

Karácsony Sándor 1938-ban megjelent *Magyar Nyelvtan* című művére többször fogok hivatkozni ebben a tankönyvben. Most csak az alábbi szavak értelgetésére kérem az olvasót: a nyelv a „társaslelki értelem”, szemlélni pedig úgy érdemes, hogy soha ne szakítsuk ki abból az „oszthatatlanságból, amiben van nyelv és nem-nyelv, egyik ember és másik ember, két abszolút zárt, autonóm egyéniség” (1938 [2010]: 18). Ezeket a gondolatokat a következő fejezetekben részletesen áttekintjük, most csak a kulcsszavakra összpontosítunk: nyelv és nem nyelv, egyik ember és másik ember. A második példa: Réger Zita *Utak a nyelvhez* (2002[1990]) című könyvének első soraiban arra hívja fel a figyelmet, hogy kognitív működés sincs társas kapcsolatok nélkül: „társas környezetre, a felnőttekkel való kapcsolatra a sajátosan emberi tevé-

kenységi formák: a gondolkodás, a beszéd elsajátításához is elengedhetetlenül szüksége van a kisgyermeknek, hogy teljes értékű emberré válhasson” (2002[1990]: 7). És a harmadik: Szilágyi N. Sándor *Elmélet és módszer a nyelvészetben (különös tekintettel a fonológiára)* című művének előszavában másik aspektusból, de szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy működés, a társas kapcsolatokban való működés nélkül nem írható le a nyelv teljes értékű módon. „Csak az egyre gyülekező és a szakirodalomban sehol sem vagy alig tárgyalt kérdések alapján értettem meg végül, hogy mi is az, ami a fonológiából hiányzik: a dinamizmus, a nyelv működése” (2004: 7).

Az a megközelítés, ami ezekben az önkényesen válogatott példákban felvillan, a nyelvet nem önálló rendszerként, nem is a kognícióban értelmezhető rendszerként, hanem a társas viszonyban való működésként értelmezi. Sándor Klára éppen Karácsony Sándor nyelvészeti munkásságát értelmező-áttekintő nyelvelméleti cikkében azt olvashatjuk, hogy létezik egy másik, „lesüllyedt”, de azért mindig is létező, és a szociolingvisztikában újra „felszínre törő”, (sőt szerintem ma már egyre inkább meghatározó) nyelvészeti gondolkodás is. Ezt Sándor humboldtiánus vagy romantikus iskolaként, nemprivát nyelvszemléletként mutatja be, ami „a nyelvet úgy tekinti, hogy bár csak az egyes emberek fejében létezik, mégsem egyedi alkotás, de nem is valamiféle, mindenki számára azonos tartalmú jelhalmaz, hanem a közösségi használat személyes elvonatkoztatása, interpretációja” (Sándor 2022: 283; a kérdéshez lásd még Simoncsics 2005). A kulcsszó számomra itt: közösségi. Ez az azóta szintén formálódó, alakuló nyelvszemlélet határozta meg a nyelvészeti antropológia irányzatát, így a neves amerikai nyelvészeti antropológusok, Franz Boas, Edward Sapir és Lee Whorf munkásságát is. Ők formálták Réger Zita nyelvről való gondolkodását, sok egyéb más mellett ezek a gondolatok is hathattak Szilágyi N. szemléletére, és ezek jelentik, mint látni fogjuk, a szociolingvisztika alapjait is. Sőt, menjünk messzebb, a nyelvészet alapjait, ha a nyelvészetet egy, a közösségi gyakorlatokkal foglalkozó tudományként értelmezzük.

1.2 A szociolingvisztikai kutatás tárgya: a társas jelentés

Ha a gimnáziumban túl vagyunk azon, amit – a strukturalista hagyományon nevelődve – szigorúbb értelemben vett nyelvtannak gondolunk, akkor aztán tanulunk stilisztikáról, nyelvjárásokról, kommunikációról, nevekről, vagy például egy kis nyelvtörténetről (magyar nyelvünk finnugorságáról, szótörténetéről). Ilyenkor már inkább figyelünk ember és ember, illetve az ember és a kimondott szó (az elmondottak) közötti kapcsolatra, hiszen már fokozottabban foglalkozunk az emberek jelekhez kapcsolódó vélekedéseivel is. Például egy jel stílusértéke már nemigen vizsgálható az ember nélkül. Ezek a megközelítések a kimondott szó és az ember mint társas lény közötti kapcsolatra figyelnek, és választanak maguknak egy megfigyelési szempontot (jelentés, stílus, történet stb.).

A szociolingvisztika sajátossága, hogy ez a választott megfigyelési szempont a társas jelentés. Ebből, a társas jelentésből kiindulva vizsgálja a szociolingvisztika a társas viszonyok komplex valóságát. Bár a szociolingvisztika fiatal tudomány, az 1960-as években indult története során több irányzata alakult ki (lásd 2. fejezet). Ezek legfontosabb közös pontja éppen ez, hogy a társas jelentésnek nagy jelentőséget tulajdonítanak. A társas jelentés egyes nyelvi jelek (például szótövek) denotatív, más nyelvi jelek (például toldalékok) grammatikai jelentéséhez adódik, adódhat hozzá. A denotatív jelentés valamilyen tárgyra, fogalomra mutat rá. Például, ha azt mondom, *csöcsstráf*, (ezt a szót nemrég hallottam Pakson), akkor a beavatók tudják, hogy ez ugyanazt jelenti, mint az a szó, hogy *hasaszalonna*. Ez a finomság az, ami a *csöcsstráf* szónak, tehát a kiejtés szerint *csöcstráf* hangsornak a denotatív jelentése, amire ez a hangsor egybeforr azzal, ami elkezd lebegni lelki szemeink előtt, ha halljuk a szót (már ha ismerjük; másoknak marad a *hasaszalonna*). A grammatikai jelentés pedig a nyelvtani viszonyokban segíti az eligazodást. A grammatikai jelentésnek hála mindannyian tudjuk, hogy jelentős különbség van aközött, ha valaki azt mondja, (*mindjárt*) *berosál*, és aközött, ha azt mondja, hogy *berosált*.

Persze vigyázni kell ezzel, mert bizonyos értelemben minden jelentés csakis és szükségszerűen társas jelentés. Maga a denotáció (a denotatív jelentés megalkotásának aktusa) társadalmi folyamat, konszenzus eredménye: hiába hívom én *pasztal*nak az asztalt, vagy *zúzoros*nak a januárt, ha ezt rajtam kívül senki más nem teszi. Ha nincs elfogadás, megegyezés egy (akármilyen kicsi) közösségben, hogy márpedig az *zúzoros* meg *pasztal*. Tehát a denotáció is társas alapon működhet csak, az nem az önmagukban létező nyelvi jelek, szavak emberektől független tulajdonsága.

A fenti észrevétel mellett, vagy annak ellenére, a továbbiakban társas jelentésként a denotatív és grammatikai jelentéshez hozzáadódó, a társadalmi státuszhoz és értékítéletekhez kapcsolódó jelentéseket összegezzük. A társas jelentés tehát úgymond a denotatív jelentésre és a grammatikai jelentésre rakódik rá. Vagy sokkal inkább az is utóbbiakon keresztül nyilvánul meg. A *csöcsstráf* és a *hasaszalonna* között az a különbség, hogy előbbit Pakson sem mindenki, csak egy kisebb kör ismeri. A *csöcsstráf* összetett szó; két tagja közül az első ősi finnugor, másodikat jövevényszóként azonosítják azok a nyelvészek, akik a szavak eredetével és történetével (etimológiájával) foglalkoznak. Ezt a szót Pakson is csak azok ismerik, akik részei voltak annak a paraszti világnak, amelynek tagjai még állatokat tartottak, disznót vágtak. E paraszti világ tagjai nem kis részben svábok voltak (a *stráf* egy német eredetű szó, jelentése 'csík', 'sáv'). A *csöcsstráf* emlegetése az ezzel a sváb paraszti világgal vállalt közösség, az ehhez való tartozás érzését kelti: ez adja a szó társas jelentését. A társas jelentés tehát olyan, a denotatív vagy a grammatikai jelentésen túlmutató jelentés, amelynek a kontextusban és az emberek egymáshoz való viszonyának szabályozásában van jelentősége.

A közösség, az összetartozás érzésének megteremtése különösen fontos, központi eleme a társas jelentések dinamikájának. Még egy példa: ha Pakson fiatalon az unokatestvéremnek azt mondtam, hogy *menjünk egy pávakört*, akkor aktiválódott a *pávakör* szó társas jelentése, sőt társas jelentésrétegei. A denotatív jelentés is szép, metaforikus: aki *pávázik*, az „felvonul”, észre akarja vetetni magát, aki *pávakörön van*, az körbeautózik a városon, jellem-

zően menőzés céljából. Az már a szó társas jelentéséhez tartozik, hogy mindketten tudtuk, hogy merre kell menni pontosan, hogy hol kell megfordulni (hol ér véget a pávakör), és hogy hogyan szokás viselkedni egy ideális pávakörön: 40-nél nem kell többel menni, le kell tekerni az ablakot, lehetőleg ki is kell könyökölni, és kissé kihívóan kell nézni. Az a tudás is a szó társas jelentéséhez tartozik, hogy ki mondja, illetve ki mondhatja kinek és kiről. Például azt, hogy menjünk *pávakört*, szívesen mondtam úgy, hogy magamat is beleértettem. De azt már semmiképp sem mondtam volna az unokatestvéremnek, és nem gondoltam volna így magamra sem, hogy menjünk *pávázni*. Feltételezem, hogy más városokban is volt, sőt van is pávakör, hasonló társas jelentésekkel.

Nézzünk néhány további példát. Feküdtem paksi kertünkben a nyugágóban, a szomszédasszony egyszer csak átkiáltott: *strandulsz?* Az „o” hang zárt ejtésének társas jelentése van. (A „zárt ejtés” kifejezés ezt jelenti: ha „o” helyett „u”-t ejtünk, akkor az alsó állkapcsunk icipicit felfelé mozdul, ajkunk zártabb – ezt ellenőrizhetjük is, ha mutatóujjunkat az alsó ajkunkra tesszük, és egymás után többször kimondjuk mindkét hangot.) Ha azt hallom, *strandulsz*, *flexülsz*, esetleg *hesszülsz* vagy még inkább *hesszüsz*, tudom, hogy tősgyökeres, vagy ha úgy akarom mondani, a régi világhoz tartozó paksiról van szó. Pakson nem *piacra* megyünk, már ha nem vagyunk *pavosok*, hanem *piarcra*. A *piac* és a *piarc* szavak denotatív jelentése ugyanaz: a hely, ahol élelmiszert lehet hetente két alkalommal vásárolni. Ha viszont valaki azt mondja, *piarc*, mindjárt tudjuk róla, hogy nem gyöttment, ezért ennek az *r* hanggal kiegészített szónak a közösség tagjai számára a hovatarozásról alkotott vélekedéseket illető társas jelentése van: aki használja, az helyi, hiszen ismeri ezt a helyi beszédmódokra jellemző kifejezést. De a társas jelentésnek az is jellemző tulajdonsága, hogy értelmezése is helyhez és személyekhez kötött: mások számára mást jelenthet egy ilyen zártabb ejtés akár Pakson is. Például egy olyan ember számára, akinek vélekedéseit az a közkeletű ideológia irányítja, hogy a sztenderdként számon tartott beszédmódok egyúttal a helyes beszédmódok is, azt is jelentheti, hogy aki azt mondja,

hogy *strandulsz*, vagy *piarc*, az nem elég művelt, esetleg nem elég „modern” vagy „fiatalos”.

Emlegettem, hogy „ha nem vagyunk pavosok”. A *pavos* szónak is van persze társas jelentése. Korábban a Paksi Atomerőmű Zrt-t Paksi Atomerőmű Vállalatnak hívták. A PAV ennek a rövidítése. Ha valakire azt mondjuk, hogy *pavos*, az nemcsak azt jelenti, hogy jó eséllyel gyűttment, azaz az 1980-as évek elején, az erőmű indulásakor (vagy később) került a városba, hanem sok minden mást is, és ezek a szó társas jelentései. Ezzel a rövid jellemzéssel, hogy XY *pavos*, többet el tud mondani két paksi egymásnak, mint kívülről állók gondolnák. Ennek az az oka, hogy a *pavos* kifejezés társadalmi hovatartozást, a helyi, általában jómódú, műszaki képzettségű középosztályhoz való tartozást is jelöl, és ehhez a hovatartozáshoz a vélekedésekben bizonyos magatartásminták is kapcsolódnak.

A szociolingvisztika tehát az a nyelvészeti megközelítés, ami erre a társas jelentésre különösen figyel. Remélem, a fenti példákkal sok olvasómat meg tudtam győzni ennek a társas jelentésnek a fontosságáról. A szociolingvisták úgy gondolják, hogy ennek vizsgálatán keresztül oda lehet figyelni a társas gyakorlatok komplexitására: ha erre figyelünk, akkor a társas gyakorlat egészéről tudunk valamit mondani, mert társas jelentés mindenhez és mindenkihez kapcsolódhat, ami és aki része a társas gyakorlatoknak. Szép ez a törekvés, de a valóságot a maga komplexitásában a szociolingvistáknak sem sikerül persze vizsgálniuk. Ezért (ahogy azt a második fejezetben majd részletesen tárgyaljuk) kétféle irányvonala alakult ki a szociolingvisztikai vizsgálódásnak. Az egyik nyelvi elemek (például hangok) társas jelentésére, illetve ezeknek változására koncentrál: marad a nyelvi elemek vizsgálatánál, csakúgy mint a nyelvészet többi irányvonala, de egy vagy több nyelvi elem társas jelentésének változásán keresztül nagy, a társadalom egészét érintő változási ívet rajzol fel (Fasold 1990). A másik a társas jelentések működését és hatásait a situációban ragadja meg (Fasold 1984). Ez utóbbi esetben a vizsgálódás nem szűkül le egy vagy néhány nyelvi elemre, viszont a társas gyakorlatoknak egyszerre csak kicsi része vizsgálható. Az ilyen szocioling-

visztika a világ egy kicsi pontját tudja figyelni. Egy családot, egy baráti társaságot, egy osztálytermet, egy sportcsapatot, egy piacot (vagy piarcot). Úgy mondják ezt, hogy mikroszintű vizsgálódás történik. Vizsgálható például, hogy ki érti azt a szót, hogy *csöcsstráf*, és hogy lehet, hogy érti, és mi tartja össze azokat, akik értik; hogy hogyan megy egy *pávakör*, mit ad hozzá az emberek életéhez, milyen jelentősége van a résztvevők számára, vagy hogy mit gondolnak a paksi pavosok a nem pavosokról, és a nem pavosok a pavosokról.

Nem tud a világ egészének működéséről szólni a szociolingvisztika (sem). Mert ha nem a társas viszonyok ilyen kis szeletét választjuk le a valóságról, elveszünk a sok ember sok gondolata, a sok ember közötti sokféle társas viszony közepette, és törekvéseink a valóság megismerésére hiábavalóvá válnak. Szóval a nyelvi vizsgálódás mindenképpen kompromisszumot köt. Vagy úgy, hogy a társas gyakorlatokat nem komplexen, hanem összetevői szerint vizsgálja (mint a strukturalista-kognitív nyelvészeti irányzatok, beleértve az elsőként ismertetett szociolingvisztikai hagyományt), vagy úgy, mint a másodikként bemutatott, és végső soron a humboldtiánus-romantikus hagyományokra, a nem privát nyelvszemléletre épülő szociolingvisztikai hagyomány, hogy megpróbálja ugyan a komplexitást szem előtt tartani, de cserébe a valóságnak csak kicsiny részletét vizsgálja.

1.3 A szociolingvisztikai kutatás célja: Az emberek egymáshoz való viszonyának javítása

Ez az alfejezet azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mindez mire való, mi a szociolingvisztikai kutatás célja. Erre a rövid válasz nagyon egyszerű: az emberek egymáshoz való viszonyának javítása (Oliver–Dovchin 2024: 34). Az emberiség javát akkor szolgáljuk, ha hozzájárulunk ahhoz, hogy minél több ember éljen jól, és minél kevesebb éljen rosszul, értve ezen nem elsősorban az anyagi körülményeket, hanem az élet egész minőségét, azt, hogy az embereknek

mire van tehetségük, szabadságuk, mire vannak lehetőségeik. Sokféleképpen meg lehet közelíteni, hogy mi befolyásolja, hogy élnek az emberek. A keresztyén tanítás szerint akkor élnek jól az emberek, ha engedelmesek a Jóistennek és szeretettel fordulnak felebarátaik felé. A szociolingvisztika nyelvén valami olyasmit mondhatunk, hogy az életminőség sok tekintetben az embereket körülvevő hatalmi viszonyok függvénye. A *hatalom* kifejezést nem olyan értelemben használom, mintha az valami eredendően rossz dolog lenne, inkább azt jelenti itt, hogy valakinek lehetősége, cselekvési tere, képessége van rá, hogy (környezetére, embertársaira) hatással legyen. Mert például mondhatjuk, hogy hatalmunkban áll jól tenni, vagy például a szülőknek a felelősséggel együtt hatalom is jut, amikor gyerekeiket nevelik.

A másik ember feletti hatalmat a társas (nyelvi) gyakorlatokon keresztül gyakoroljuk. A szó, a megszólalás maga a hatalomgyakorlás. Erről szól Lukács könyvének hetedik részében a százados története, akinek haldoklik a szolgálja, és elküld Jézusért. Jézus el is indul hozzá, de újabb követ érkezik: „csak szóval mondd, és meggyógyul az én szolgálám”, üzeni a százados, és így indokol: „Mert én is hatalom alá vetett ember vagyok, és vitézek vannak alattam; és ha az egyiknek azt mondom: Eredj el, elmegy; vagy a másiknak: Jövel, eljő; és ha szolgálámnak szólok: Tedd ezt, azt teszi.” (Lukács 7,7–8). Mindannyian így vagyunk ezzel. Megtesszük, amit szüleink, tanáraink, barátaink vagy a törvényhozók kérnek tőlünk, és szavakkal irányítjuk azoknak a cselekedeteit, akikkel szemben életünk bizonyos szakaszaiban és bizonyos helyzeteiben fölérendelt pozícióban vagyunk. Bár kölcsönhatás mindig van, és az alárendelt pozícióban lévő is hathat, képes hatni arra, aki több hatalommal rendelkezik, még ha korlátozottan is. A nevelő hat a gyerekre, de a gyerek is hat a nevelőre, befolyásolja, hogyan viselkedik, hogyan jár el. A nevelő is von le kettőjük viszonyából fakadó tanulságokat.

Csakhogy a hatalommal vissza lehet élni, félre lehet azt értelmezni. Nem vagyunk egyenlők. Az emberek közötti társas gyakorlatok ebből a szempontból alapvetően kétfélek. Vannak olyan gyakorlatok, amelyek a másik ember elfogadásán, autonómiájának tiszteletben tartásán alapulnak, és

vannak olyanok, amelyeknek a másik felett gyakorolt erőszak az alapjuk. Előbbieket a másik felé fordulásra való törekvés jellemzi. A mai szociolingvisztikában sokat és szívesen idézett filozófus, Emmanuel Levinas (2006[1972]) szerint akkor válhatunk etikus szubjektummá, azaz etikus emberré, ha szavainkkal, és így cselekedeteinkkel arra törekszünk, hogy „meglássuk” az alapvetően megismerhetetlen másik ember arcát, és ezáltal, sérülékenységét felismerve, felelősséget érezzünk iránta. A magyar filozófus, Karácsony Sándor is azt hangsúlyozza, hogy a kulcs az, hogy a másik ember autonómiáját tiszteletben tartsuk, és ez csak a másik felé fordulásban történhet meg (1938[2010]). Nem a hatalmi különbségek felszámolása a cél, hanem az, hogy azok közepette észrevegyük a másik arcát, emberként viszonyuljunk egymáshoz. A hatalmat, amit birtokolunk, úgy kell gyakorolni, hogy ne éljünk vissza vele, azaz azokat, akik egy vagy más szempontból kiszolgáltatottak (például idősek, szegények, nálunk kevésbé képzettek stb.), ne bántsuk, hanem védjük.

Szépen megvilágítja ezt Karácsony gondolata az egyenjogúság és az egyenrangúság közti különbségről, amit bár a nevelés kapcsán fogalmaz meg, de minden emberi viszonyban értelmezhető.

Nem velünk egyenrangú fél a gyermek, hanem velünk egyenjogú fél. Nem tökéletlen és fejletlen felnőtt, hanem fejlett, tehát tökéletes kisgyerek, növegyerek, serdülő és adolescens. Teljes joga és tökéletes autonómiája van a kisgyerek, növegyerek, serdülő és adolescens életre. Egyetlen felnőttnek sincs joga többé diktatórikusan ráoktrojálni a maga felnőtt életét (Karácsony 2011[1945]: 31).

A rang itt társadalmi státuszt, azaz a társas világban elfoglalt helyünket jelenti. Fontos, hogy a rang nem kiérdemelhető, hanem érdemeinktől független állapotot jelöl. Az adolescens szó jelentése ’növekvő, felnövő’, a kamaszok adolescensek. Az adolescensek tehát nem egyenrangúak, de egyenjogúak a felnőttekkel. Ugyanígy, nem lehet mindenki mérnök, sem orvos, de az el-

várható, hogy a mérnök és az orvos is tartsa tiszteletben a másik jogait, például szépen beszéljen a másik emberrel, aki kevésbé jómódú vagy kevésbé iskolázott, mint ő. Ez az egyenrangú-egyenjogú megkülönböztetés azokban az esetekben érvényes, amikor a tanár-diák viszonyhoz hasonlóan a magasabb „ranghoz” felelősség is társul. Az orvosé a beteg irányában, a szülőé a gyermek irányában, a társadalmilag több hatalommal rendelkező emberé (például a közmunkaprogram vezetőjéé) a kevesebb hatalommal rendelkező (például a közmunkások) irányában. Egyéb esetekben, mikor egyformán felelősek vagyunk egymásért, nem csak egyenjogú, hanem egyenrangú is a két fél (például egy cigány és egy nem cigány ember vagy egy férfi és egy nő viszonyrendszerében).

A társas gyakorlatok akkor mennek félre, amikor ez nem így van, amikor az egyik fél ráoktrojál, azaz rákényszerít, ráerőszakol valamit a másik félre. Például az orvos olyan szavakat vagy olyan modort a betegre, a tanár olyan szavakat a diákra, amit az nem ért meg, vagy amit az jó szívvel nem tud elfogadni, mert megalázó. Az ilyen gyakorlatokban az egyik (vagy mindkét fél) a másik ember legyűrésére törekszik, megfosztja őt jogaitól, nem tiszteli az autonómiáját. Ennek a mozgatórugója sok minden lehet, az áhítozás jobb életre, pénzre, társadalmi presztízssre, mások feletti uralkodásra. De valójában sokszor akár a megszokás is: bizonyos, mások autonómiáját sértő gyakorlatok annyira mindennapossá válnak, hogy észre sem vesszük a másikat romboló jellegüket. Így lehet ez szülő-gyerek, tanár-diák, férj-felelőség, főnök-beosztott kapcsolatokban. Ezért nagyon fontos, hogy időről időre tudatosan elgondolkodjunk ezekről, figyeljük magunkat, tehát (ön) reflexívek legyünk.

Az egyes emberek közötti viszonyokban a hatalommal való visszaélés sokszor azért történik meg, mert nagyobb társadalmi mintákat (úgymond beidegződéseket) követünk. Petőfiig például kis túlzással senkinek eszébe se jutott, hogy a paraszt is a magyar nemzet része. A 19. század végéig mindenki számára magától értetődően normálisnak elkönyvelt helyzet volt, hogy nők nem mennek egyetemre. A déli Egyesült Államok ültetvényeseinek

széplelkű lányai és nagyreményű ifjai jórészt rendben valónak gondolhatták a rabszolgaságot, mert széles körökben elfogadott, meg nem kérdőjelezett nézet volt a fehérek felsőbbrendűsége. Ezek ma már abszurdnak hatnak, pedig ma is vannak olyan társadalmi jelenségek, amelyek mentén a másik ember autonómiája sérül. Ezek sokszor az egyén szintjén azonosíthatók. Meghatározó sok ember életében, kihat például az önértékelésre, hogy milyen tapasztalatokat szerez azzal kapcsolatban, hogy hogyan beszél vele az orvos vagy a tanár, vagy más, hatalmi pozícióban lévő ember. De ugyan-ez társadalmi szinten is érzékelhető probléma: hogyan beszélnek az iskolázott polgártársaink a kevésbé iskolázott polgártársainkkal, vagy éppen róluk. A szociolingvisztika kortárs, úgynevezett kritikai megközelítése ezeket a szó erejével gyakorolt hatalmi viszonyokat tárja fel. Segítségével leleplezhetők a visszaélések, és nemcsak feltárhatók, hanem közös akarat esetén meg is változtathatók a nem a másik autonómiájának tiszteletben tartásán alapuló viszonyok.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Hogyan válhatunk a saját strukturális hatalmunk tekintetében önreflexívebbé?

János: Sára itt a strukturális hatalmat emlegeti, de ez a kifejezés igazából a fenti fejezetben nem is szerepel. A társadalomban elfoglalt helyünkkel járó hatalmat érti rajta Sára, azt, ami a társadalmi rendszerben, struktúrában való részvételünkből automatikusan fakad. Mint például az, hogy ha a középosztályhoz tartozunk, jó, legalábbis átlagos oktatáshoz juthatunk, ami hozzásegít bennünket ahhoz, hogy megtartsuk társadalmi státuszunk. Szerintem ezzel kapcsolatban úgy válhatunk önreflexívebbé, ha megvizsgáljuk, mi mindenünk van, amit nem magunknak köszönhetünk.

Zsuzsa: A nyelvi gyakorlataink miképpen válnak hatalomgyakorlássá, hogyan valósulnak meg a megszólalásainkban az egyenlőtlenségek?

János: A kérdés első felén olyan bonyolult és hosszadalmas lenne egyáltalán gondolkodni is, nemhogy válaszolni rá, hogy inkább a második felére koncentrálok. Szerintem az egyenlőtlenségek leginkább úgy válnak nyelvi értelemben szembetűnővé, hogy a közösségek számára mindig kialakul, pontosabban a közösség tagjai (vagy annak elithez tartozó tagjai? – ez is jó kérdés) kialakítják, mi számít elit beszédmódnak, és mi nem. Szóval mihez, milyen nyelvi jelekhez, erőforrásokhoz (például szavaknak, szavak egyes meghatározott változataihoz) kapcsolódik olyan társas jelentés, hogy az az elit beszédmódjának része. Érdeemes végiggondolni, Magyarországon például mi alapján és például mit azonosítunk az elithez hozzárendelt beszédmódként.

2. SZOCIOLINGVISZTIKA ÉS NYELVÉSZET

A 20. század elején Ferdinand de Saussure svájci nyelvész elválasztotta egymástól a beszédet (*parole*) és a nyelvet (*langue*), és utóbbit a jelek rendszereként értelmezte. Ezen értelmezés később hagyománnyá vált a nyelvészetben. Ez az elképzelés a nyelvet egy önmagában létező rendszerként ábrázolja, amely elemek és szabályok mentén leírható. Ez az elképzelés a mai napig meghatározó a közoktatásban, a középiskolai tankönyvekben. Ezzel ellentétben a szociolingvisták szerint a nyelv nem önmagában, hanem társas viszonyokban (interszubjektivitásban) értelmezhető, ami az éntől a te felé való kivetülésként (projekcióként) valósul meg. Az emberi nyelv nem szakítható ki a társas világból. Aki ezzel foglalkozik, szükségszerűen az emberi világ egészével foglalkozik. Mindezek alapján az elméleti és alkalmazott nyelvészeti distinkció (megkülönböztetés) megkérdőjeleződik, hiszen a nyelvvel való foglalkozás inherensen (saját lényegét tekintve) interdiszciplináris. A kritikai szociolingvisták a nyelvi jelek és a társas viselkedés oszthatatlanságát tartják szem előtt.

(Strifler-Siró Zsuzsa Emma összefoglalója)

2.1 Gimnáziumi tankönyvek a nyelvről

Hallgatóimnak azt szoktam mondani, hogy szociolingvisztikai dolgozatot bármiből lehet írni, ami őket érdekli. Az előző fejezetet Bucholtzra (2024) hivatkozva azzal nyitottuk, hogy minden nyelvészet, ami a nyelvészeket érdekli. A fenti gondolat nem úgy szól, hogy minden szociolingvisztika, ami a szociolingvistákat érdekli, hanem úgy, hogy minden nyelvészet, ami a nyelvészeket érdekli. Ezért ezen a ponton megvizsgáljuk, hogyan is viszonyul egymáshoz a nyelvészet, ami első pillantásra egy nagyobb halmaz, és a szociolingvisztika, amire úgy tekintünk általában, mint egy kisebb halmazra a

nagyobb halmazon belül. Ez a hagyomány legalábbis, de az alábbi érveléssel azt mutatom be, hogy ez nem feltétlenül így van.

A nyelvről való tudományos gondolkodás európai történetében a társas világnak (gyakorlatoknak) és a társas világ által létrehozott jeleknek (szűkebben véve nyelvi elemeknek) a szétválasztását 20. századi fejleménynek szokás tulajdonítani (bár egy tudománytörténeti kurzuson ezzel is lehetne vitatkozni). Saussure elválasztotta egymástól a beszédet (*parole*), és a nyelvet (*langue*), ami szerinte a jelek rendszere. A nyelvészet témájaként ez utóbbit (a rendszer mindenkori aktuális állapotában való, tehát szinkrón tanulmányozását) jelölte meg. Ez logikusan következett a tudomány addigi történetéből, és akkoriban kifejezetten progresszív és holisztikus elképzelés volt (a progresszív jelentése 'előremutató', a holisztikus jelentése 'az egészre törekvő'), mert szembeszállt a megelőző, a nyelvtudományt természettudományos alapokra, és a hangtörvényeket (egyes hangok megváltozásának időbeli vonatkozásait) mindenek fölé helyező újgrammatikus iskola (hang) történeti fókuszával. Azt javasolta, ne egy hang történetét vizsgáljuk mondjuk 500 éven át, hanem a nyelv aktuális állapotát (vö. szinkronia, a nyelv szinkrón állapotát) annak egészében (tehát a teljes rendszert szem előtt tartva). A saussure-i gondolatokból táplálkozó strukturalista iskolák 21. századi kritikája azonban egy egészen más szempontból látta már töredékesnek a Saussure-i elképzelést: a társas világ az egész, benne a struktúra, a rendszer a nyelvi elemekkel csak töredék. Szörmentén erről is volt szó az előző fejezetben, Aghára (2007) hivatkozva, a társas világ és a szavak szétválasztását említve.

Ebből az elválasztásból, tehát a rendszer és a megvalósulás (a beszéd, a gyakorlat) elválasztásából és az előbbi (a rendszer) strukturalista szemléletű abszolutizálásából erednek az olyan, máig felbukkanó, mindenki számára ismerős definíciói a nyelvnek, mint hogy „a legegyetemesebb – mindenki által legismertebb, leghasználtabb és legteljesebb – jelrendszer a nyelv” (Honti – Jobbágyiné András 1987: 12). Ez a Honti–Jobbágyiné féle tankönyv volt az én gimnáziumi nyelvtankönyvem. Az első oldal első leckéjében a

fenti mondat kiemelt helyen szerepelt. Szóval a nyelv jelrendszer, így kezdődtek akkoriban a gimnáziumi tanulmányok. Meg is tanultam rendesen.

Ma két 9. osztályos magyar nyelv tankönyv van forgalomban. Ezekben először van hét lecke a kommunikációról, aztán a 8. leckétől mindkettőben a nyelvi rendszerről van szó. Ezek követik a strukturalista hagyományt a tekintetben, hogy a nyelvet elemek és szabályok rendszereként értelmezik, melyben utóbbiakat akkor alkalmazzuk, amikor beszélünk. Az egyik tankönyv így definiálja a nyelvet: „a nyelvi jelek rendszert alkotnak”, és „mint minden rendszernek, a nyelvnek is vannak elemei és vannak szabályai. A nyelv elemei a nyelvi jelek, a nyelv szabályai pedig azok a szabályok, amelyek meghatározzák, hogy a jelek milyen kölcsönhatásban állhatnak egymással, hogyan befolyásolhatják egymás használatát” (Kurucz 2020: 75). A másik tankönyv szerint „A nyelv egyszerre elemrendszer és az őt alkotó elemek használati szabályainak rendszere. Ezek alkalmazásával valósítható meg a legfontosabb emberi kommunikációs tevékenység, a beszéd” (Legeza 2020: 46).

A Kurucz-féle tankönyv nyelv és beszéd viszonyáról két oldallal lentebb így ír: „a nyelv egy eszközkészlet, a beszéd ennek a működtetése” (Kurucz 2020: 77). A Legeza-féle tankönyvben viszont érzékelhető valamilyen módosulás: a szerzők a nyelvet nem egy önmagában létező jelrendszernek tekintik (ettől az állásponttól el is határolódnak), hanem egy olyannak, ami csakis az emberi tudat vonatkozásában értelmezhető: „A nyelvről sokan gondolják még ma is, hogy az emberektől függetlenül, önmagában létezik. Valójában azonban a nyelv nem több, de nem is kevesebb, mint az a képességünk, hogy egy jel- és szabályrendszer használatával megértsük egymást. A nyelv tehát a tudatunkban lakozik, gondolkodásunk része” (Legeza 2020: 46). A szerző élesen szembeállítja azokat, akik az embertől függetlennek, és azokat, akik a tudattal együtt értelmezhetőnek tartják a nyelvet. Volt erről szó az előző fejezetben: ez a strukturalizmus kognitív szemléletű kritikája (és kritikus továbbvitele). Szempontunkból, azaz a szociolingvisztika szempontjából a kettő között azonban nincs nagy különbség. Mindkettő megközelítés rendszert láttat. Ilyen értelemben a tankönyvi definíció

lényegileg változatlan maradt 1987 és 2020 között. Ehhez képest viszonylag mellékes, hogy ezt a rendszert önmagában létezőnek tekinti, vagy a tudathoz kapcsolja és a megértés eszközének tekinti, és használati szabályokkal együtt akarja leírni. Ilyen értelemben mindkét megközelítés „eszköznek” is tekinti a nyelvet (mint rendszert), és az eszköz működését (a használati szabályrendszer) akarja leírni.

2.2 A nyelv a szociolingvisták szerint

A szociolingvisták szerint a nyelv nem önmagában, de nem is egy-egy ember tudatában, hanem a társas viszonyokban létezik. A szociolingvisztika nyelv és beszéd elválasztásának a felszámolása, a beszéd vizsgálatának rehabilitációja, visszatérés a teljesség vizsgálatához. A nyelv a szociolingvisták szerint nem jel és szabályrendszer, hanem egy *kivetülés az éntől a te felé*, valami olyan, amit az interszubjektivitásban érdemes keresni. Inter- mint ’között’, szubjektum, mint ’ember’, mint ’valaki’. A nyelv a testek (az emberek) közötti valóságban van, a működésének alapja projekció (kivetülés) az egyik embertől a másik felé. (Merleau-Ponty 2009 (1945) alapján Busch 2012a: 23). Ez a szociolingvisztika nyelvfelfogásának, nyelvelméletének központi eleme. A következő fejezetben látni fogjuk, hogy a szociolingvisztika és az antropológiai nyelvészet alapjai is amerikai eredetűek. Itt azonban egy 1936-ban született magyar nyelvтанból indulunk ki, amely a nyelvet társas tevékenységként kezeli.

Karácsony Sándor *Magyar nyelvтан társaslélektani alapon* című munkájáról van szó. Ez abban különbözik a saussure-i ihletettségű nyelvтанoktól, hogy egy társas kérdést, a nevelhetőség kérdését állítja a középpontba. Izgalmas definícióját adja a könyv bevezetése a nyelvnek: „Szerintünk és számunkra a nyelv a kultúra formális eleme, a társaslelki értelem, pedagógiailag az egész didaxis. Mindvégig azonkívül egységben és soha ki nem szakítva abból az oszthatatlanságból, amiben van nyelv és nem nyelv, egyik ember és másik

ember, két abszolút zárt, autonóm egyéniség.” (Karácsony 1938 [2010]: 18). Szóval a nyelv mindez együtt: amellet, hogy a kultúra formális eleme, társaslelki értelem is. Ezt, hogy a kultúra formális eleme, én szó szerint értem: vannak nyelvi elemek, amik vizsgálhatók és formálisan hordozzák a kultúrát. Gondoljunk például a nyelvi elemekből – mi másból – álló *Nemzeti dalra*, vagy bármilyen más versre. De gondolhatunk bármilyen mindennapi nyelvi gyakorlatra is, az emberek egymásra és a világukra irányuló cselekvéseire, amiket a kulturális antropológia vizsgál. Meg persze a kultúrát nemcsak a szavak hordozzák, hanem más jelek is, gondoljunk például a *Hunyadi László siratása* című festményre vagy a *Hunyadi László* című operára.

Már ez is elutasítása annak a tézisnek, hogy a nyelv jelrendszer, mert rögtön hozzáérti a kultúrát, az egészet, ami sokkal több, mint a jelek összessége. De a definíció további részei kiemelik, hogy a nyelv a társas viszonyokban létezik („a társaslelki értelem”). Továbbá Karácsony hozzáteszi, hogy a nyelv az „egész didaxis”. A didaxis a tanítás művészete. Az egész didaxis kitért én úgy értem, hogy a nyelv mindaz, ami miatt, aminek segítségével, vagy amin keresztül az egyik ember meg tud tanítani valamit a másik embernek. A második mondat pedig szintén arról szól, hogy a nyelvhez egynél több ember kell.

Karácsony nyelvtana is beszél mondatról, határozóról, szóról, mellérendelésről, frázisról mint elemzési egységekről, de ezeket a mindennapi élet-tapasztalatokhoz és az interakciókhoz köti. Például, hogy a mondat olyan, mint egy film: „A *filmtekercs* jelenség, skatulyában tartják, a skatulyákat ládákban vagy polcokon: hely *kell hozzá*, térbeli állapot. A *vászon* tünemény, délutáni és esti órákban adják elő, pergetik le: idő *kell hozzá*, időbeli történet. A *filmtekercs* csak lenni tud, elfér, áll, a *vászon* csak történni tud, telik, leperreg.” (Karácsony 2010[1936]: 71, kiemelések az eredetiben). Merthogy, ahogy korábban írja, két dolog van: egyrészt dolgok, állapotok, amik lenni tudnak; ez a világ. Másrészt tünemények, történések az időben (nem állandó dolgok), amik leperegnek; ez az élet. Világ, ami leírható, élet, ami elmesélhető. És minden, ami állapotnak tűnik, lassú történés. És minden, ami

történésnek tűnik, gyorsan változó állapot. Mint a filmkockákon. Majd ugyanezt így alkalmazza a mondatra vonatkoztatva: „A képzeletbeli filmen, *a mondatban a filmtekercsnek megfelelő rész: az alany vagy az alanyi rész. A vászonnak megfelelő mondatrész az állítmány vagy az állítmányi rész. Alany az, ami a filmtekercsen van mint rajz, állítmány az, ami a vásznon leperreg mint mese. Alany a mondatbeli világ, állítmány a mondatbeli élet.*” (Karácsony 2010[1936]: 74, kiemelések az eredetiben).

Nincs itt lehetőség ennek a gondolkodásnak a részletes bemutatására, csak erre a kis betekintésre. A lényeg, hogy a nyelvet egy multimodális jelentésközlő gyakorlat részeként fogja fel, és ahogy a mai szociolingvisztikai kifejezéssel mondanánk, multimodális elemzést végez. Lényeges, hogy a nyelv nem szakítható ki az oszthatatlanságból. Ott van benne az egész valóság (nyelv és nem nyelv); vedd össze az 1. fejezet azon részeit, amelyek arról szólnak, hogy a társas gyakorlatok és a nyelvi gyakorlatok elválaszthatatlanok. Ott van benne a két ember, a csatorna, az üzenet, szóval az is, amit a 9. osztályos gimnáziumi tankönyvek ma az első 7 fejezetükben kommunikációként, a nyelvtől elválasztva írnak le.

2.3 Alkalmazott nyelvészet

Az aktuális gimnáziumi tankönyveknek azonban nem véletlen ezek az alapvetései: a tankönyvek széles körben elfogadott tudományos nézetekre támaszkodhatnak, és ezek a nyelvet rendszerként, a tudat részeként értelmezhető rendszerként láttató elképzelések a tudósok között is elterjedtek. Magyarországon a szociolingvisztika inkább tűnik egy, a nyelvészet nagyobb halmazán belüli, de attól kisebb és jól elkülöníthető halmaznak, és a szociolingvisták rendszerint nyelvtudományi tanszékeken dolgoznak. Az angolszász világban a szociolingvisztikai és a nem szociolingvisztikai nyelvészeti kutatások intézményesen jobban szétválnak: az ismert szociolingvisták gyakran kommunikációs, neveléstudományi, interkulturális vagy média tanszékeken vannak,

máskor areális tudományok tanszékeihez kötődnek. Az általuk végzett, társas szemléletű nyelvészeti (szociolingvisztikai) munkát esetenként alkalmazott nyelvészetnek is szokás nevezni. Máskor még szélesebb értelemben használják ezt, beleértve például az idegennyelv-tanítás didaktikai, azaz tanításelméleti kutatását is. Szóval a nyelvészeti tanszékeken jellemzőbb, hogy a nyelvet kognitív szabályrendszerként felfogó nyelvészek dolgoznak, és a társas szemléletű nyelvészek Európában sokszor ezeken az egyéb tanszékeken dolgoznak. Ugyanakkor, bár ez nem mindig volt így a nyelvészet 20. századi, észak-atlanti (azaz európai és észak-amerikai) történetében, a kortárs nyelvészeti folyóiratokból, a pályázati rendszerekből, konferenciákból, könyvkiadásból álló nyelvészeti „tudásgyár” jelentős részét egyre inkább az a szemlélet határozza meg, hogy a nyelvészet tárgya nemcsak a rendszer, hanem a társas gyakorlat egésze.

Persze a rendszerszemléletű (szabályalapú) és a társas szemléletű megközelítések sosem választódnak el egyértelműen, mindig vannak átfolyások, átfedések a kettő között. Meg más megnevezések is léteznek, amelyek mögött megint csak ugyanez a kettősség van. Sokszor előkerül az elméleti (máskor általános) és az alkalmazott nyelvészet közötti különbségtétel. Ez bevett megkülönböztetés, például mesterszakokat is neveznek el egyikről, illetve másiktól. Ugyanakkor ez a társas megközelítéseket az „alkalmazott” szócska segítségével az interdiszciplinaritás világához kapcsolja. Az alkalmazott nyelvészetet egy társtudományokkal felturbózott (vagy ha tetszik felhígított) nyelvészetként mutatja be, amiben mindig van egy kis szociológia, pszichológia, pedagógia, politikatudomány vagy más hasonló. Ezt a kívülállók számára elsősre talán szórakoztató nyelvészek közötti belharcot Bucholtz a már az első fejezetben is idézett cikkében (2024) társadalmi igazságtalanságként láttatja. Így rögtön nagyobb a vita tétje, mert ha a társas szemlélet által üzött, alkalmazottnak nevezett nyelvészet nem is „igazi” nyelvészet, akkor a társadalmi felelősség, az emberek közötti viszonyok jobbítása, amiről az első fejezetben szó volt, nem kerül a nyelvészet fókuszába. Ezt írja:

Szakterületünk egyik alapvető társadalmi igazságtalansága az ideológiai kapuörkődés annak a definíciós kérdésnek a megválaszolásában, hogy mi számít nyelvészetnek. Úgy tűnik, hogy a diszciplína határainak szabályozására való törekvés a nyelvészet sajátja (más diszciplínák sokkal kevesebbet foglalkoznak azzal, hogy bizonyos kutatási kérdéseket ’nem fizikának’, ’nem szociológiának’ vagy ’nem történelemnek’ nyilvánítsanak) (Bucholtz 2024: 19–20).

Az ideológiai kapuörkődés azt jelenti, hogy egy közösség tagja (például egy tudományág elitjének egy része) mindent megtesz annak érdekében, hogy az ő nézetei legyenek a domináns (uralkodó), sőt lehetőleg hegemonikusan (azaz egyedül elismertként) domináns nézetek egy kérdéssel, megközelítéssel, elmélettel kapcsolatban. Azért is folyik ez a vita, mert a szociolingvisztika, tehát a társas világ egészével foglalkozó nyelvészet egy viszonylag friss, mintegy 70 éves tudománytörténeti fejlemény, és műveléséhez valóban több tudomány felől meg lehetett érkezni. Ez azért van így, mert ez a fajta, a társas gyakorlatokat, az interkorporealitásban létrejövő projekciót a tárgyának tekintő nyelvészet inherensen (azaz saját lényegét tekintve) interdiszciplináris. Aki ezzel akar foglalkozni, az emberi világ egészével foglalkozik. Nem úgy interdiszciplináris tehát a nyelvészet, és ez fontos, ahogy az „alkalmazott” szócska oda-biggyesztése szuggerálja. Ez csak annyit jelentene, hogy alkalmazzuk azt a tudást, amit a rendszer felépítéséről és működéséről megtudtunk. De mivel a nyelv, ahogy Karácsony nyomán olvashattuk, nem szakítható ki az oszthatatlanságból, azaz a társas valóság oszthatatlanságából, ez az elméleti-alkalmazott distinkció megkérdőjelezhető. A nyelvészet interdiszciplinaritása nem azt jelenti, hogy egy nyelvész a társas valóságból leválasztott jelrendszert vizsgálja, egy pszichológus az emberi viselkedést, egy szociológus meg a társas viszonyokat, és a nyelvész a másik kettő szempontjaiból és módszereiből átvész valamit, hogy többre jusson. Hanem azt, hogy a nyelvész a nyelvi jelekkel és egyszersmind a (társas) viselkedéssel foglalkozik, hiszen ezek egymástól nem elválaszthatók.

Az egészként értelmezett, az oszthatatlanságból ki nem szakított, az interszubjektivitásra figyelő nyelvészethez való visszatatalálás közös munka. Közreműködtek és közreműködnek benne olyanok, akik a megcsonkított nyelvészetet reformálták meg, azaz a szűken értelmezett nyelvészet adta kereteket kezdték tágítani, és olyanok is, akik a megcsonkított nyelvészen kívülről érkezve állapították meg, hogy számukra a társas világ elemzésének nyelvi vonatkozásai megkerülhetetlenek.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Miért volt szükségszerű lépés a 20. század eleji történeti-filozófiai kontextusban, hogy Saussure kivonatolja a nyelvtudományt?

János: A 19. század végének nyelvészetét az újgrammatikus hagyomány határozta meg. Az ő figyelmük középpontjába az úgynevezett hangtörvények, hosszabban hangváltozási törvények kerültek. A hangváltozási törvények (egy-egy szóban, meghatározott helyzetben a hangok törvényszerűségek mentén változnak az idők folyamán) szükségszerűen a történetiséget helyezik előtérbe. Másrészt az újgrammatikusok elképzelése az volt, hogy a nyelvtudomány is természettudományi alapokra helyezhető. A hangváltozási törvényekre úgy tekintettek, mint amik „természettől fogva” végbemennek, tehát általános és kötelező érvényűek. A nyelvtudomány nagyon is a történeti kérdésekre fókuszált. Szükségszerű volt, hogy az inga visszabilenjen, és elkezdjen a nyelvtudomány a szinkroniával, a mindenkori állapottal is foglalkozni. Saussure javaslatai ennek lehetőségét teremtették meg.

Zsuzsa: A nyelv rendszerként való értelmezése milyen hatással lehet a beszélőkre?

János: Ezt módunkban áll megvizsgálni, ha megnézzük saját magunkat és kortársainkat, hogy hogyan is gondolkodunk – a többes szám most valami olyasmit jelöl, hogy mi magyarok, akik iskolába jártunk és ott nyelvtant tanultunk az utóbbi évtizedekben – a nyelvről. Egy példa: általában úgy gondoljuk, hogy a nyelv tulajdonképp a sztenderd, és hogy azt „őrzi valahol”, azaz le van írva valahol, hogy mi az, hogyan marad meg, hogyan kell megmaradnia. Pedig csak az írásnak van szabályzata, amiben megmondják, hogy is kell ezt csinálni (*A magyar helyesírás szabályai*), a beszédnek nincs. Meg egyáltalán, úgy gondoljuk el, hogy a nyelvvel lehet dolgokat csinálni. Például metszeni a vadhajtságait. Szerintem az ilyen vélekedések a rendszerként való értelmezésre vezethetők vissza.

3. SOKFÉLE SZOCIOLINGVISZTIKA

William Labov nyelvész nevéhez fűződik a labovianus szociolingvisztika, amely a nyelvi elemek társas jelentéseinek változásaira koncentrál. A labovianus szociolingvisztika középpontjába a társas jelentés került, melynek hordozói a különféle nyelvi változók, azaz variánsok lehetnek (variacionalista szociolingvisztika). Míg ezeknek a változóknak a denotatív jelentése ugyanaz, az eltéréseknek társadalmi jelentősége van – a változók társas jelentést hordoznak a használatokról, társadalmi pozíciójukról. Bizonyos variánsok oppozícióba állíthatók egymással, s ha ezek a variánsok sokszor együtt jelennek meg, korrelációról beszélünk (vö. korrelatív szociolingvisztika). Ezzel szemben az antropológiai nyelvészet szemlélete a társas gyakorlatra fókuszál, az éntől te felé való projekciót figyeli, valamint a társas gyakorlatok kulturális meghatározottságával foglalkozik. A nyelvészeti antropológiai vizsgálatok az emberek közötti interakcióra helyezik a hangsúlyt (vö. interakcionális szociolingvisztika). Az utóbbi megközelítésnek a módszertana a nyelvészeti etnográfia.

(Strifler-Siró Zsuzsa Emma összefoglalója)

Az első fejezet legfontosabb megállapítása az volt, hogy a szociolingvisztikai kutatás a társas világot úgy vizsgálja, hogy a társas jelentést helyezi középpontba, és ebben különbözik minden más olyan nyelvészeti megközelítéstől, ami a nyelvet a társas valóság részének tartja. A második fejezet arra hívta fel a figyelmet, hogy nem magától értetődő dolog a nyelvet a társas valóság részének látni. Azt állítottuk, hogy a szociolingvisztika ezt teszi, és ezzel a szemlélettel átalakítja, újradefiniálja a nyelvészetet. Az első fejezetben utaltunk már a szociolingvisztika kétféle irányvonalára is, azt állítva, hogy más nyelvészeti irányvonalakhoz (és más tudományokhoz) hasonlóan ezek sem képesek a valóságot a maga egészében megragadni: az egyik egy-egy nyelvi elem társas

jelentésének változásaira koncentrálni, a másik pedig a szituációra, a pillanatra figyel. A továbbiakban az előbbi, a változásra koncentrálni irányvonalat egyik jeles alapító képviselője, William Labov nyomán laboviánus, vagy két fontos, az irányzatot meghatározó koncepciója nyomán variacionalista, illetve korrelatív szociolingvisztikának fogjuk nevezni. Ez a három, laboviánus, variacionalista, illetve korrelatív szociolingvisztika, ugyanazt fogja jelenteni a továbbiakban. A második irányvonalat pedig hívhatnánk interakcionista szociolingvisztikának. De ebben a tankönyvben majd főleg nyelvészeti antropológiának fogjuk hívni.

3.1 Laboviánus szociolingvisztika

A laboviánus, variacionalista vagy korrelatív szociolingvisztika alapjaival például Kontra Miklós 2018-ban megjelent cikkének elolvasásával ismerkedhetünk meg. A cikk elején ezt olvashatjuk:

Amikor 1961-ben Labov a világ egyik legjobb nyelvészeti tanszékének hallgatójaként (a Columbia Egyetemen) azt tapasztalta, hogy 'a nyelvészek jelentős része az elemzett adatok legnagyobb részét a saját fejéből szedte' (Labov 1987/2001: 458), úgy gondolta, ennél jobb adatokat is lehetne elemezni (Kontra 2018: 2).

Nemcsak úgy gondolta, lépett is. Nyelvészetének első fontos jellemzője, hogy sok ember beszédére figyelt, sok embertől származó adatot gyűjtött és elemzett. A mennyiség latin szóval kvantitás, ezért a nagy mennyiségű adattal dolgozó tudományos megközelítéseket szokás kvantitatív megközelítéseknek nevezni. A labovi szociolingvisztika ilyen. Labov nem a saját nyelvi kompetenciaként rendelkezésre álló formális struktúrára (a nyelvi rendszerre) koncentrált, mint tanszékének nagy nyelvészei, mert az csak egyetlen embertől származó adathalmaz elemzését teszi lehetővé (lásd a második fejezetben

bemutatott szembenállást). Ehelyett mások beszédéről gyűjtött adatokat (vö. Labov 1984/1988). Ez sokféleképpen történhet, onnantól, hogy bizonyos szavakban megjelenő bizonyos ejtismódokat rögzítünk egy papírral és egy ceruzával, odáig, hogy felvételeket készítünk az emberek beszédjéről, és azt vetjük alá egy- vagy többszempontú elemzésnek. Labov hosszú élete alatt (2024-ben hunyt el) mindegyikre volt példa, és követői, a variacionalista szociolingvisztika művelői is sokféle módon gyűjtenek elemzés alapjául szolgáló anyagot (vö. magyarul Sándor 2016: 26–42). A lényeg a mennyiség, hogy ne egy megnyilatkozásról elmélkedjünk, hanem sok, valóban megtörtént megnyilatkozást vessünk össze.

Egy további fontos, még a nagy mennyiségű adattal való munkánál is fontosabb újdonsága a labovi nyelvészetnek az, hogy a társas jelentést helyezte középpontba – emlékeztetőül, ez volt az a jellemző, aminek mentén a szociolingvisztikát az első fejezetben megkülönböztettük más nyelvészeti irányzatoktól. Kontra erről így ír:

Korábban a strukturalisták a látszólag véletlenszerűen váltakozó kiejtésű alakokról csupán annyit mondtak, hogy „szabad váltakozásban” vannak. Labov viszont egy szociolingvisztikai változót látott bennük, vagyis a különböző változatoknak ugyanaz a nyelvi jelentése, de az alternatíváknak társadalmi jelentősége van (Kontra 2018: 4–5).

Ez a társadalmi jelentés (vagy Kontránál jelentőség, de ez a lényegen nem változtat) sokféle lehet. Jelezhet bármilyen közösséghez tartozást vagy nem tartozást, földrajzi hely, életkor, társadalmi nem, foglalkozási csoport, etnikai hovatartozás stb. tekintetében, illetve ilyen tényezők kombinációi szerinti hovatartozást is. Ilyen váltakozó kiejtésű alakok (azaz változók) vannak például a *piac* : *piarc* vagy a *strandolsz* : *strandulsz* oppozíciókban (oppozíció = szembenállás), amiket szintén az első fejezetben említettem. Ezek ugyanazt jelentik (ugyanarra a valóságdarabra vonatkoznak), de használóik egyrészt maguk is kijelölik használatukkal a saját társadalmi pozícióikat (paksiak va-

gyunk, nem gyűttmentek), másrészt másokat is információhoz juttatnak ugyanerről (ezek nem gyűttmentek). Ez azért lehetséges, mert mások is ismerik az egyes változók társas jelentését (jelen esetben tudják azt, hogy az egyik alak „sztenderd”, a másik „nyelvjárási”, esetleg „helyi”). Innen van a labovianus szociolingvisztika másik neve: variacionalista. A változók idegen szóval variánsok, a variacionalista szociolingvisztika a variánsok alapvető fontosságára felépített szociolingvisztika. A szociolingvisták rendszerint egyszerre nem csupán egy-egy, oppozícióba állítható (azaz szembenálló) variánst vizsgálnak, hanem többet, sokat. És megfigyelhető, hogy bizonyos variánsok együtt jelennek meg, azaz korrelálnak. Ha az egyik megjelenik, várható a másik megjelenése. Aki azt mondja, hogy *strandulsz*, attól várható, hogy azt is fogja mondani, hogy a *piarcra* megyek, és hogy beszédében megjelennek a paksias beszéd további jegyei. Ez az együttes megjelenés, kölcsönhatásban állás (ha egyik ott van, ott van a másik is), ez a korrelálás. Ha megfejtjük a szót, könnyebb: a korreláció a latin *co-* 'közös, együttes' előtagra és a *relatio* 'viszony' szóra bontható. Emiatt szokták ezt a fajta (labovi, variacionalista) szociolingvisztikát korrelatív szociolingvisztikának is hívni.

A labovi szociolingvisztikának további újdonságai is voltak. Az egyik például az volt, hogy a nyelvi változást, amivel persze korábban is foglalkozott a nyelvészet (lásd Koerner 2001), a fókuszba helyezte. A vonatkozó alapgondolat szerint, ha emberek egy csoportjában (például egy társadalmi réteg vagy egy adott földrajzi helyen élők meghatározott közösségében) egy addig ott kevésbé felkapott ejtésmód terjed el, az sosem független más társadalmi változásoktól, ugyanis egy új ejtésmód mindig a társadalmi megkülönböztetés új lehetőségét is jelenti, vagy sokkal inkább azt szolgálja. Egy másik újdonsága a labovi szociolingvisztikának például az volt, hogy a társadalmi igazságosság szolgálatába állt (pl. Labov 1982). Ez már következik abból is, hogy igazi emberek igazi beszédével kezdett foglalkozni, és abból is, hogy a társas jelentést középpontba helyezte. Az oppozícióba állított változókhoz kapcsolódó eltérő társadalmi jelentések rendszerint alá- és fölérendeltségi viszonyokat (vagy legalábbis elkülönüléseket) hoznak létre,

így óhatatlanul is a társadalmi egyenlőtlenségekre irányítják rá a figyelmet. Labov szerint a nyelvésznek dolga beavatkozni a társadalmi egyenlőtlenségek létrehozásának folyamataiba, hogy támogathassa azokat, akiket igazságtalanság ér (Kontra 2018: 11, 14–15).

A laboviánus szociolingvisztika sok tekintetben újat hoz tehát a nyelv-tudományi vizsgálódásban, de abban nem, hogy továbbra is a másik felé eljuttatott jelek összességéként értelmezi vizsgálata tárgyát, a nyelvet. Nem a beszélőtől a másik felé irányuló projekcióra, tehát nem a nyelvre mint gyakorlatra és az ezt a gyakorlatot körülvevő kontextusra figyel elsősorban, hanem a projekció eredményére, termékére, a nyelvi jelekre, és ezekből a nyelvi jelekből von le a nyelv „használoira”, a beszélőkre vonatkozó következtetéseket. Nem véletlen, hogy ebben a könyvben gyakorlatokról van szó: társas gyakorlatok, nyelvi gyakorlatok. Ez szembeállítható a nyelvhasználat kifejezéssel, és ezek bizony nem szinonimái egymásnak. A *használ* tárgyias ige, feltételezünk vele valamit, egy tárgyat, amit lehet használni. Ez a valami a rendszerként értelmezett nyelv, ami olyan, mint egy ásó, egy kapa, vagy egy fogselyem: használni lehet, eszköz. A gyakorlat kifejezéssel ezzel szemben az éntől a te felé (és vissza, váltakozó módon ide-oda) induló projekciót tudjuk hangsúlyozni: azt, hogy a nyelvészet egy komplex cselekvésnek (társas gyakorlatnak) a vizsgálata.

3.2 Nyelvészeti antropológia

A másik megközelítés, amit említünk, a nyelvészeti antropológia, még radikálisabban eltér a 20. századi „csonka” nyelvészettől, mert a labovi hagyománnyal ellentétben a társas gyakorlatra, a projekcióra figyel, és nem a rendszerre. Az *antropológia* szó jelentése ‘embertan’. Az embert nemcsak csont és szövet teszi, nemcsak biológia, hanem a társas viselkedés, és vele a hagyomány, a kultúra, a lélek is. A kulturális antropológusok a társas gyakorlatok kulturális

meghatározottságaival foglalkoznak. A társas gyakorlatok kérdéseivel nem lehet a nyelvi vonatkozásokat mellőzve foglalkozni. Épp ellenkezőleg, a társas gyakorlatok, ahogy ezt az első fejezetben is kiemeltük, alapvetően nyelvi gyakorlatok, ezek egymástól elválaszthatatlanok.

Ha egy-egy közösség, emberek egy-egy csoportjának kulturális meghatározottságait, viselkedését vizsgáljuk, azt is vizsgáljuk, mit mondanak, milyen nyelvi gyakorlatokat végeznek. De kicsit tágabban azt is, hogy mit mondanak, üzennek egymásnak azon keresztül, hogy milyen ruhákat hordanak, milyen ékszereket viselnek, milyen házakban laknak, milyen dísz tárgyaik vannak, vagy éppen hogy ülnek le az asztalhoz. Az első fejezetben beszéltünk arról is, hogy a nyelvi gyakorlatok azok, amiket a beszédhez rendelhetünk hozzá, a szemiotikai gyakorlatok pedig ennél tágabban értendők. Minden olyan gyakorlat ide tartozik, aminek során valaminek jelentést adunk azért, hogy segítségével magunkról információt adjunk a másik embernek, illetve a másik emberről információt szerezzünk, a magunk eligazodását támogatandó. A kulturális antropológusok ezeket a szemiotikai gyakorlatokat vizsgálják: mi a jelentősége egy szöttesnek, egy takarónak, egy táncnak vagy éppen annak a szokásrendnek, amelynek mentén egy étkezés zajlik. Azokat a kulturális antropológusokat, akik nem egy táncra, hanem mondjuk egy bölcsődalra figyelnek inkább, tehát a kimondott (leírt, jelelt) szóra fokozottabban koncentrálnak, nyelvészeti antropológusoknak is nevezhetjük.

Nem lehet eleget most sem hangsúlyozni – ez végigkísérte az eddigi két fejezetet, és végig fogja kísérni ezt az egész tankönyvet –, hogy egyetlen valóság (nyelv és nem nyelv valósága) van, amit a nyelvészek vizsgálni tudnak. Ezt pedig társas gyakorlatok formálják. Csak a szempontok, a fókusz különbözik: hogy mire figyelünk oda a komplex valóságban. Lehet úgy vizsgálni a társas gyakorlatokat, hogy csak az elemek rendszerével foglalkozom, amik valahogy részei a társas gyakorlatoknak, és lehet úgy vizsgálni, hogy az egyik embertől a másik irányába (és vissza) irányuló projekció-

ra, azaz az interakcióra figyelek, ami két ember között zajlik. De a valóság ugyanaz marad. A nyelvészeti antropológusok nem abban különböznek a labovianus szociolingvistáktól, hogy ők egyszerre antropológusok is és nyelvészek is, hanem abban, hogy máshogy vizsgálják a társas gyakorlatok valóságát. Esetükben az interakció a fontosabb. Ezért olvashat egy lelkes, eligazodni kívánó hallgató olyat is, hogy van interakcionális szociolingvisztika (Gumperz 2015, Rampton 2019, Bartha–Hámori 2021). Gyakran ezt szokták a variacionista vagy korrelatív szociolingvisztikával szembeállítani. Az interakcionális szociolingvisztika az interakcióra figyel, tehát a projekcióra az éntől a te felé.

A nyelvészeti antropológia módszertana a nyelvészeti etnográfia (Gal 2018: 17). Az etnográfia szót is érdemes kicsit boncolgatni. Az *ethnos*-, ez a görög, 'nép' jelentésű előtag az etnicitás szóban van talán legköznylevibb értelemben előttünk. Az etnicitás, ha jól belegondolunk, nem más, mint kulturális meghatározottság. A mi magyar etnicitásunkat kulturális sajátosságok és gyakorlatok csoportosulása, sűrűsödése adja. Az etnográfia másik tagja a görög 'írás' jelentésű szóból ered. Szóval az etnográfia szó eredeti jelentésében azoknak a kulturális sajátosságoknak a leírása, amelyek mentén emberek egy csoportja etnicitását, tágabb értelemben bármilyen értelmű kulturális önmeghatározását fenntartja. Az antropológia klasszikusai a 20. század első felének Amerikájából elutaztak jó messzire, kerestek valami, az észak-atlantiól nagyon eltérően élő közösséget, és az ő kultúrájukat tanulmányozták. Ezt nevezik (a mára meghaladott) exotizmusnak (Said 1978, 1994, Wellgraf 2020). Észak-atlantinak azért mondják, mert az Atlanti-óceán északi részének keleti partvidéke Európa, nyugati partvidéke pedig Észak-Amerika, tehát az USA és Kanada. Így össze lehet foglalni azokat a kulturális hagyományokat, amelyek Európából erednek. A kezdeti kalandozások után az antropológusok egyre inkább visszatértek aztán saját észak-atlanti (más szóval nyugati) világuk tanulmányozásához: a saját országaikban másként élő és/vagy kulturálisan elkülönülő közösségek tanulmányozásához (pl. Leonardo 1998).

A nyelvészeti etnográfia (amellett, hogy a nyelvészeti antropológia módszertana) a klasszikus etnográfiai hagyományra is épít. Ez az etnográfiai hagyomány Európában már a 19. századtól alakulni kezdett, akkor, amikor az európai értelmiség a romantika időszakában a nacionalizmus, azaz a nemzeti tudat formálódása közben a népi élet, a szokások, a kultúra felé fordulva keresett kiindulópontokat. A kortárs etnográfiában a tudósok azonban nem nagy néprajzi egységek, például egy etnikum, egy táj, vagy egy falu egységessé rajzolt kultúrájának sajátosságait mutatják be. Ellenkezőleg, a pillanatnyit, az egyszerűt és különöst, a normától eltérőnek látszó gyakorlatokat veszik kiindulópontul. Arra koncentrálnak, hogy egyének és gyakorlataik hogyan illeszkednek (vagy nem illeszkednek) az őket körülvevő, változó családi, baráti, politikai és egyéb közösségekbe, hogyan alakítják azokat. A különös pontokra, a mozgásra, a pillanatra koncentrálnak, és annak értelmezéséhez készítenek tablót, megvizsgálva, hogy ez a pont, változás és pillanat milyen viszonyban van a világ többi részével. Például ha valaki nordic walking botokat használva sétál egy dél-dunántúli kis faluban (vö. Pachné Heltai 2020: 122), vagy jó módú egyetemi tanárként gyalogosan vagy tömegközlekedéssel közlekedik Austinban, ahol az emberek, ha tehetik, jellemzően autóval járnak, az feltűnő a mindennapi gyakorlatokban, és az etnográfiai vizsgálódás (a tábló) kiindulópontját jelentheti.

A nyelvészeti etnográfiával (vö. Rampton–Maybin–Roberts 2015) foglalkozó tudósok pedig abból kiindulva rajzolnak tablót, hogy az érdeklődés középpontjába állított emberekre milyen nyelvi (szemiotikai) gyakorlatok jellemzők: mit mondanak erről a dologról a nordic walking bottal sétálók és a busszal utazók, mit mondanak erről az őket körülvevő emberek, hogyan tárgyalják ki ilyen gyakorlatok jóváhagyását vagy elutasítását beszélgetéseikben, illetve milyen következményeik vannak ezeknek. Egyáltalán hogyan alakítja és értékeli ezeket a szokásokat a társas világ. Ez a megközelítés a nyelvet a kulturális kontextusban vizsgálja, a nyelvre mint nyelv és nem nyelv oszthatatlan egészére tekint.

Nevezzük akár nyelvészeti antropológiának, akár nyelvészeti etnográfának, és tartsuk utóbbit az antropológia módszertanának vagy egy önmagában is megálló vizsgálódási lehetőségnek, a lényeg, hogy a nyelvi gyakorlatokat, a társas világot, nyelv és nem nyelv oszthatatlan egységét vizsgáljuk. Mégis van némi jelentősége az egyik vagy a másik elnevezésnek. Mi ez az egész? Semmi. Egyrészt játék a szavakkal, másrészt bennfentesek, azaz e tudományok művelői számára pedig lehetőség finom kis különbségek hangsúlyozására.

3.3 Magyarországi fejlemények

Magyarországon a szociolingvisztika az 1970-es, jórészt inkább az 1980-as és 1990-es években Pap Mária, Szépe György, Pléh Csaba, Kontra Miklós, Sándor Klára, Bartha Csilla, Kiss Jenő és mások munkájának következtében nyert teret. Az egyik első fontos fegyvertény egy olyan fordításkötet volt, ami nagy angolszász szociolingvisztikai gondolkodók (Labov és Bernstein mellett például Hymes, Gumperz, Ferguson, Fishman) tanulmányait tartalmazta (Pap–Szépe 1975). Ez a kötet (például Hymes nyelvészeti etnográfáról szóló dolgozatának beemeléseivel) a nyelvészeti antropológia fejleményeivel is foglalkozott, nem kizárólag a korrelatív szociolingvisztika újdonságaira koncentrált. Ezekkel a szövegekkel érdemes magyar nyelven is ismerkednie azoknak, akik szeretnék igazán érteni a klasszikus szociolingvisztika néhány alapgondolatát. Lassanként megszülettek további Labov-dolgozatok magyar fordításai (1979, 1988). Az akkoriban született generációk tagjai közül kevesen jutottak el Nyugatra, pláne Amerikába, de Kontrának módjában állt kandidátusi értekezését Amerikában végzett munka alapján elkészítenie (*Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*, 1987 [1990]). (Egy kandidátusi értekezés ma leginkább a PhD-fokozatnak feleltethető meg. Akkoriban viszont még volt úgynevezett kisdoktori dolgozat, ennek megvédése esetén kisdoktori fokozat, illetve úgynevezett kandidátusi dolgozat és fokozat.

A mai PhD-dolgozatot és fokozatot presztízsét tekintve valahol a kettő között lehet elhelyezni.) Kontra kutatásának kérdésfeltevéseire, téma- és módszer-választására a labovi szociolingvisztika nagy hatással volt.

Pap Mária fordításában és Pléh Csaba szerkesztésében az 1990-es évekre elérhetővé vált egy, a korrelatív szociolingvisztikába bepillantást engedő, példáit, feladatait tekintve a magyarországi viszonyokra adaptált laboviánus tankönyv is (Wardraugh 1995), majd nem sokkal később Sándor Klára fordításában egy újabb bevezetést vehettek kézbe az olvasók (Trudgill 1997). Ekkoriban (1996) jelent meg Kiss Jenő *Nyelv és társadalom* című tankönyve is. Kiss Jenő – lévén maga is dialektológiai műveltségű tudós – törekszik a dialektológia és a szociolingvisztika közötti szintézis kialakítására (erről részletesebben az 5. fejezetben lesz szó). Továbbá ez a korszak „legmagyarabb” szociolingvisztikája, amelyik az új tudomány terminusait, kérdésfeltevéseit, vizsgálati módszereit magyar példákon keresztül mutatja be. De Sándor Klárának köszönhetően rendelkezésre áll egy jóval frissebb, a labovi ihletettséggű szociolingvisztikán alapuló tankönyv is (2016).

Az antropológiai nyelvészet egyik legfontosabb korai magyar képviselője Réger Zita volt. 1990-es könyvében (*Utak a nyelvhez*) a kisgyerekkori nyelvelsajátítás kérdései felé fordulva mutat be magyarul néhány jelentős nyelvészeti antropológiai munkát, mintegy összehasonlítva ezek eredményeit saját, romák között szerzett tapasztalataival. Arra hívja fel a figyelmet a könyvben, hogy világszerte nem mindenki ugyanúgy szocializálja a gyermekeket, mint ahogy az az európai középosztályban jellemző. Mivel azonban az iskolai nyelvi nevelés a középosztály sztenderdjeire épül, a máshogy szocializálódó közösségek (például magyarországi kétnyelvű romák közösségeinek) gyerekei nehéz helyzetben találják magukat az iskolában. 2004-ben jelent meg Cseresnyési László *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája* című könyve, ami a rendkívül színes, szerteágazó globális példák mellett sok-sok magyar vonatkozású példán keresztül mutatja be a szociolingvisztika kutatási területeit, beemelve mind a labovi, mind az antropo-

lógiai hagyományokat. Nem „jámbor egyértelműségeket” (2004: i) sulykol, ahogy azt az *Üdvözet az olvasónak* címet kapott előszóban olvashatjuk, hanem felvillantja, merre, milyen sokféle lehet elindulni, és így igazítja el olvasóit a szociolingvisztika kutatási irányjaiban.

Hosszú szünet után, 2018-ban jelent meg egy kötet, amely Susan Gal magyar származású, de Amerikában élő és alkotó nyelvészeti antropológus elmúlt évtizedekben keletkezett tanulmányait magyar fordításban adja közre (Gal szerk. Vančo–Kozmács 2018). E kötet már emlegetett előszavában Gal magyarul is ír arról, hogy őt az empiriához, a gyakorlathoz való ragaszkodás vitte az antropológiai ihletettségű nyelvészet irányába: „akik a legszigorúbb empirikus módon tanulmányozták a társadalmat és a kultúrát, nyelvi antropológusok voltak” (2018: 16). Az empirikus kifejezés annyit jelent, hogy tapasztalati alapon, valós emberek valós gyakorlatait megfigyelve és elemezve.

Gal hangsúlyozza, hogy mesterei és kollégái számára a beszéd kontextusa ugyanolyan fontos volt, mint a struktúrája. Az *Előszóban* áttekinti az antropológiai nyelvészet történetét, és azt emeli ki, hogy az 1980-as években megjelent a vizsgálódásnak egy újabb dimenziója. Ez kifejezetten a nyelvről szóló diskurzusoknak, a nyelvvel kapcsolatos meglátásoknak, gondolatoknak, azaz – szakkifejezéssel élve – a nyelvi ideológiáknak a vizsgálata. Ezekről az időktől a nyelvészeti antropológusok nemcsak a különféle kontextusokban létrejövő interakciókat és az interakciók közben tanúsított viselkedést vizsgálták, hanem azt is, hogy a beszélésről, a nyelvekről milyen gondolatokat fogalmaznak meg (vagy gondolnak) interakcióik közben az emberek. Más szóval: amellet, ahogyan beszélünk, az is fontos, amit gondolunk arról, hogy hogyan beszélünk. Az antropológus azt is leírja, amit az interakció során tapasztal, és azt is, amit a résztvevők állítanak és gondolnak a saját és mások interakcióiról. Egy egyszerű példával: ha megfigyelünk egy iskolai feleletet, jó eséllyel mást látunk mi vendégként, mást lát a diák annak örülve az utolsó padban, hogy nem ő felel, és megint mást él meg a tanár.

A három narráció, ami egy ilyen eseményről létrejöhet (a tanáré, a felelést megúszó diáké és a miénk) nem lesz egyforma. Az is lehet, hogy mi vagy a diákét, vagy a tanárét elfogultnak, pontatlannak éreznénk. A valóság pontos megértéséhez mégis mindhárom nézőpont vizsgálata hozzájárulhat.

Ez a mai szociolingvisztikát két meghatározó előzményre, a laboviánus (variacionalista, korrelatív) szociolingvisztikára és a nyelvészeti antropológiára visszavezető áttekintés szükségszerűen töredékes. Képzeljünk el egy rizómagyökeret. Ilyenje a fűeknek van, de sok virágnak, más növényeknek is. A rizomás gyökerű növények új és új hajtásokkal terjednek, ehhez új és új gyökérrészeket (elágazásokat, megvastagodásokat) hoznak létre. A föld alatt hálózatos, egyre növekvő és szabálytalan gyökérrendszert alkotnak. Sokszor lehet a rizómát segítségül hívni, ha a világ komplex módon alakuló dolgairól akarunk beszélni (Deleuze–Guattari 1996[1980]). Ilyen komplex jelenség például egy tudományág, illetve a tudományos gondolkodás. Ezt sokan tanulmányozzák, a résztvevők sokfelől érkeznek, sokféle céllal rendelkeznek és sokfelé tartanak. Egy-egy résztvevő munkája kapcsolódik a többiekéhez, fontossá válik (mint egy megvastagodó, mélyről jövő és nagy hajtást hozó növényrész), új munkákat ihlet (ezek lehetnek a megvastagodó részből kinövő új hajtások). Egyik megvastagodás sok szálon kapcsolódik a többihez és mindegyik mindegyikkel összefügg. A nyelvészeti antropológia hagyományára építő kortárs nyelvpedagógiai munkák mind módszerekben, mind ismeretelméleti tekintetben nagyban építenek például a régi örökségre (Kresztyankó 2026, Jani-Demetriou 2026). De a rizomatikus összefüggések például abban is megragadhatók, ahogy az utóbbi években megjelent szociolingvisztikai esszégyűjtemények a labovi (Kontra 2019) vagy épp az antropológiai örökséget (Pachné Heltai 2020, Szabó 2025) mindennapi, minket körülvevő nyelvi-társas kérdésekkel kapcsolják össze. A labovi szociolingvisztika és a nyelvészeti antropológiai hagyomány két ilyen látványos és fontos megvastagodásként értelmezhető, amikor a mai magyar szociolingvisztika alakító előzményeiről akarunk beszélni.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Miért volna célravezető, ha a nyelvészeti antropológiai és etnográfiai megközelítésmódok is a magyar nyelv és irodalom kerettanterv részévé válnának?

János: Szívemnek kedves, hogy Sára abból indul ki, hogy ez jó volna. Részben ez már megtörtént, hiszen vannak szociolingvisztikai ismeretek is a kerettantervben. De én is azt gondolom, hogy a feltételes mód indokolt, mert ahogy a 2. fejezetben bemutatam, a középiskolai tankönyvek strukturalista-kognitív nyelvfelfogása meghatározza azt is, hogy mit mutatnak be a szociolingvisztikából, azt hogyan teszik, és milyen viszonyba állítják a szociolingvisztikát és a nem szociolingvisztikaként számon tartott nyelvtudományt. Szerintem is jó volna, ha ez változna, méghozzá azért, mert a középiskolai tankönyvek által a nyelvtudományról elmondottak és korunk nyelvtudományi diskurzusai között túl nagy most a távolság. Nagyon megtetszett nekem Cseresnyési László 2004-es tankönyvének előszavában olvasható gondolata. Röviden a szövegben is idéztem belőle, íme kicsit hosszabban: „Sokan vallják azt is, hogy a kérdések eldöntését, a »helyes álláspont« kialakítását az olvasóra kell bízni, a legtöbb tankönyv mégis »jámbor egyértelműségeket« sulykol, »hogy a diák meg ne zavarodjék«” (2004: i). Ahogy Cseresnyési, én is igyekszem ebben a tankönyvben bemutatni, hogy a nyelvtudományban nincsenek jámbor egyértelműségek, vállalva akár azt is, hogy az olvasó megzavarodik, mielőtt rendet vág. Én nem félttem a hallgatókat, és nem félténém a középiskolás tanulókat sem a valóságtól. Attól már inkább félek, hogy tudnék-e olyan, középiskolásoknak szóló tankönyvet írni, ami nemcsak összezavarja őket, hanem az eligazodásban is segít nekik. Talán egyszer módomban áll majd megpróbálni, és meg is merem majd próbálni.

Zsuzsa: Milyen jelentősége volt a laboviánus szociolingvisztika új szemléletmódjának?

János: Azt hiszem, a válaszomban úgy teszek, mintha a jelentőség helyén a következmény állna, mert úgy inkább tudok választ adni. A legfontosabb következmény szerintem az, hogy a nyelvészet „gyakorlati jellege”, „társadalmi hasznának értelmezhetősége” drámaian megnőtt, közelebb került az emberekhez, láthatóbb lett számukra. Ahogy mondani szokás, nemcsak alapkutatásként kezdtek rá gondolni az emberek (tudósok is). Azaz olyan kutatásként, amire szükség van, hogy menjen előre a világ, de csak majd, egyszer, valahogy lesz hasznos. Ehelyett alkalmazott kutatásként is értelmezhetővé vált a nyelv-tudományi kutatás, olyanként tehát, aminek haszna közvetlenül beforgatható a mindennapok világába. De ennek, ahogy az előző (2.) fejezetben említettem is, árnyoldala is volt: az „alkalmazott” jelző azt is sugallta, mintha ez nem az igazi nyelvészet lenne, csak valami felvizezett verzió.

4. A SZOCIOLINGVISZTIKAI KUTATÁS IRÁNYAI: KLASSZIKUS KÉRDÉSEK ÉS KORTÁRS FORDULATOK

A szociolingvisztika az egyének és a közösségek nyelvi gyakorlatait vizsgálja és azok megvalósulását a társas szerveződés viszonyaiban. A közösségeket érintő kérdések elválaszthatatlanok a politikai, valamint a hierarchikus alá-fölé rendeltségi viszonyoktól. A fejezet a szociolingvisztika diskurzusaiból alapvetően háromféle kutatási koncepciót emel ki. Az egyik kutatási koncepció a két- és többnyelvűség (azaz a nyelvi sokféleség) vizsgálatával foglalkozik. A nyelvpolitika vagy a nyelvi tervezés kutatási koncepciója a különféle nyelveket beszélő emberek és közösségek politikai viszonyaival foglalkozó tudományos tevékenységek összessége. A klasszikus nyelvi tervezés elválaszthatatlan az államszervezetektől, ezek a sztenderd nyelvváltozat kialakításában játszanak szerepet. A nyelvi hátrány koncepciója Basil Bernstein óta alakul. Bernstein a beszédmódokat „kidalgozottság” alapján (kidalgozott és korlátozott kód) különbözteti meg. A nyelvi hátrányos helyzet megjelenhet a két- vagy többnyelvűséggel kapcsolatos diskurzusokban is úgy, hogy a többnyelvű beszélőket hátrányos helyzetben tüntetik fel az egynyelvű beszélőkkel szemben. Ezekben a klasszikus koncepciókban meghatározó volt a nyelvek és a nyelvváltozatok elkülönítése. A koncepcionális vagy kritikai fordulat megkérdőjelezte ezeket az alapfogalmakat. A szociolingvisztikai vizsgálódás kiindulópontjává a beszélők nyelvi repertoárja vált. A vizsgálódások során egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a kutatók saját nyelvi ideológiáit (nyelvről való elképzeléseit) nem lehet általános érvényűnek tekinteni.

(Strifler-Siró Zsuzsa Emma összefoglalója)

Az előző, 3. fejezetben azzal foglalkoztunk, hogy hogyan vizsgálódik a szociolingvisztika. Ebben a fejezetben azzal foglalkozunk, hogy milyen irányokban vizsgálódik. A rövid válasz már megvan: a szociolingvisztika az egyének

és közösségek nyelvi (tágabban szemiotikai) gyakorlatait vizsgálja, ahogy azok a társas szerveződés családtól államig terjedő viszonylataiban megvalósulnak. A család tekintetében vizsgálják például, hogy milyen társas gyakorlatokon keresztül folyik a gyerekek nevelése, az állam tekintetében, hogy milyen társas gyakorlatokon keresztül szervezi meg az állam az oktatást, az egészségügyi ellátást vagy éppen a határvédelmet. Például, ha egy országban egyes családokban romani–magyar kétnyelvű nevelés jellemző, akkor erre reagál-e az állam, szervez-e, megenged-e erre reflektáló oktatást, vagy inkább mindenkinek ugyanazt az iskolai nyelvi szocializációt javasolja. A kérdés végső soron mindegyik esetben azonos: ki és milyen gyakorlatokon keresztül végzi az élete irányítását. Három kutatási irányt, három koncepciót emelek ki, amelyek köré sok szociolingvisztikai diskurzus szerveződik könyvekben, folyóiratok hasábjain és konferenciákon. A nyelvtudományi, szociolingvisztikai koncepciók arra szolgálnak, hogy az emberi társas kapcsolatok bonyolult szövedékéről strukturáltan, egyeztetett kiindulópontok és alapelvek mentén lehessen gondolkodni. A három koncepció a kétnyelvűség, a nyelvi tervezés (nyelvpolitika) és a nyelvi hátrányos helyzet. Ez utóbbit tudománytörténeti jelentősége miatt említem, mert különben kifejezetten tévesnek bizonyult és sok kárt okozó koncepcióról van szó.

4.1 Klasszikus szociolingvisztikai koncepciók

Az első kutatási irány, amit említek, a társadalmi két- és többnyelvűség kutatása. Ezen a területen a megelőző évtizedek legalaposabb magyar nyelvű összefoglalását Bartha Csilla adta 1999-es könyvében. A Földön az emberek többsége kétnyelvű, az egynyelvűek kisebbségben vannak. Azonban a mai magyar ember, tágabban a mai nyugati ember szemével a kétnyelvűség nem alapértelmezett állapota a létezésnek, hiszen a mi társadalmunkban a magyar egynyelvű szocializáció a legjellemzőbb. Ez elsősorban az Európában létrejövő, egy-egy nyelv sztenderdizált változatára nagyban támaszkodó nemzetál-

lamok (például a francia állam, a magyar állam vagy a román állam) több évszázados politikáinak eredménye (Anderson 1983). A két- vagy többnyelvűség ezekben az európai országokban mindig politikai feszültség forrása is. Ilyenként, bár a kétnyelvűségkutatás jelentős részben az egyén mentális folyamatait vizsgálja, és így a pszicholingvisztika felségterületéhez tartozik, közösségi vonatkozásai miatt kedvelt területe lett a szociolingvistának is. A két- és többnyelvűség kérdései, amikor közösségeket érintenek, elválaszthatatlanok tehát a politikai folyamatoktól és a hatalmi viszonyoktól: az egyik nyelvet beszélő (vagy bizonyos módon megszólaló) közösség valamiféle befolyásra, politikai hatalomra tesz szert a másik nyelvet beszélő (másképp megszólaló) közösséggel szemben, és gyakran ennek mentén alakulnak ki az alá- és fölévetettség politikai viszonyai, illetve a nyelvi különbségek is az alá- és fölévetettség jelölőivé válnak.

A másik hatalmas vizsgálódási terület, ami – ahogy az már a fentiekből is kiderül – elválaszthatatlan a kétnyelvűség-kutatástól, a nyelvi tervezés, vagy ahogy gyakran emlegetik: nyelvpolitika (Ricento ed. 2006). Ez a különféle módokon megszólaló, különböző nyelveket beszélő emberek és közösségek politikai relációival (viszonyaival) foglalkozó tudományos tevékenységek összefoglaló neve. Ennek magyar nyelvű tankönyve nincs, de létezik egy a nyelvi tervezés korai paradigmáit (azaz kutatási irányait) megismertető tanulmánygyűjtemény magyarul (Tolcsvai Nagy szerk. 1999). A klasszikus nyelvi tervezés az államok működtetésében nélkülözhetetlen, széles írásbeliséggel és sztenderd változattal rendelkező nyelvek kialakítására, fenntartására és terjesztésére törekedett (Ricento 2000). A nyelvi tervezés Európában, ahol már megvoltak a sztenderd változatok a 20. század közepén, jellemzően kritikával illette a megszólalási módok sokféleségének egységesítését célzó folyamatokat. Európán kívül viszont (ahol a volt gyarmatokon az államigazgatás a gyarmattartó sztenderdizált nyelvéhez kapcsolódott) paradox módon a nyelvi tervezés a helyi nyelvek új sztenderdjeinek létrehozását célzó folyamatokat támogatta (Rampton 2021).

A harmadik, rendkívül ellentmondásos koncepció az alacsonyabb társadalmi státusszal összefüggő nyelvi hátrányos helyzet elképzelése. A brit Basil Bernstein (magyarul 1975) recepciója óriási hatással volt a magyar szociolingvisztikára és nyelvpedagógiára. Bernstein egyértelműnek tűnő, jól taxálható (azaz felsorolható és értékelhető) beszédbeli jegyek mentén különbséget tett a középosztálybeliek és az alsóbb társadalmi osztályokhoz tartozók (angol nyelvű) beszédjének vonásai között. Tehát angol közép- és alsóosztálybeliek, illetve a magyar recepcióban ennek mintájára magyarul beszélő közép- és alsóosztálybeliek beszédje közötti különbségekről van szó. Rámutatott, hogy a középosztálybeliekre jellemző megszólalásokhoz pozitív társas értékelések kapcsolódnak, és ezek nagyban hozzájárulnak az iskolai pozitív teljesítményhez. Már e beszédmód neve is az lett, hogy „kidolgozott kód”, szembeállítva az alsóosztálybeliek „korlátozott kód”-jával. Eszerint az olyan emberek között, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, vannak olyanok, akik azt kidolgozott, azaz alapértelmezett, elfogadott módon teszik, és vannak, akik nem, akik korlátok közé szorúlnak, ha meg kell szólalniuk. Mint a kód szóból láthatjuk, nem is a gyakorlatok, a projekció kerül előtérbe, hanem olyan „kód”-ok, amelyek az embertől, a beszélőtől függetlenül is megragadhatónak, létezőnek tűnnek. A *nyelvi hátrány* koncepciója a két- és többnyelvűség kutatásának területein is megjelenik, például úgy, hogy aki kétnyelvű, az nyelvi hátrányba kerülhet az egynyelvűekre optimalizált iskolarendszerben.

A közös ezekben a kutatási irányokban az, hogy alapjukul az a nagyon sokáig megkérdőjelezetlenül maradt elképzelés szolgált, miszerint az emberi beszéd (a társas szemiotikai gyakorlatok) vizsgálatához a legjobb kiindulópontot egyrészt az egyes nyelvek (angol, magyar, román stb.), másrészt az ezeken a nyelveken belül elkülönített változatok (nyelvjárások, társadalmi nyelvváltozatok, szaknyelvek) jelentik. Nyelvekből van több ezer: ha valaki felüti az internetet vagy egy ismeretterjesztő könyvet, 2000 és 10 000 közötti számokkal fog találkozni. Senki nem tudja, hogy pontosan hány nyelv van, mert ezek nem a fizikai világ kategóriái, hanem a gondolko-

dás kategóriái. Annyi van belőlük, ahányra gondolunk. Hogy hányra gondolunk (hányat gondolunk el), az politikai döntéseink függvénye. Például 1990 előtt szerbhorvát nyelvre gondoltunk, ma gondolunk szerbre, horvát-ra, bosnyákra és montenegróira, már ha akarunk. És jellemzően akarunk, mert van négy állam, amely nagy részben ezen keresztül definiálja magát, világunk így van berendezve. És rengeteg ilyen példát lehet hozni a nagyvilágból.

A nyelvváltozatokkal hasonló a helyzet, és itt talán még könnyebb átlátni a szitán. Bár beszélünk orvosi nyelvről, elég esetleges, hogy ki mit ért alatta. Beszélünk palóc nyelvjárásról, de ott igazából elég nekünk már néhány nyelvi variáns, hogy valakinek a beszédjét palócosnak minősítsük. Kitűnik hamar, hogy sem a nyelv, sem a nyelvváltozat nem egzakt (azaz pontos és mindenki számára ugyanazt jelentő) fogalmak, hanem közmegegyezés eredményei (részletesebben vö. Heltai 2020: 21–31). Olyanok, mint a nátha vagy az idegösszeomlás. Mindenki szerint vannak ezek, de orvosilag ilyen betegségek nincsenek, ezek nem terminusok. Nyelvek és nyelvváltozatok mindenki szerint vannak, de szociolingvisztikai értelemben ezek terminusnak nem jók, mert pontatlanok és ideologikusak.

4.2 A klasszikus koncepciók kritikája

A szociolingvisztika körülbelül 20 éve kezdődött tudománytörténeti fordulata éppen azt kérdőjelezte meg, hogy valóban a nyelvek és a nyelvváltozatok koncepciói jelentik-e a szociolingvisztikai vizsgálódás legjobb kiindulópontját. Egy Bodó Csanád által szerkesztett folyóirat-vendégblokkban (általa írt bevezetővel ellátva, Bodó 2021) olvasható néhány magyarul is azok közül a munkák közül, amelyek arra hívják fel a figyelmet, hogy ez nem feltétlen így van: nem a nyelv és a nyelvváltozat jelentik a szociolingvisztikai vizsgálódás legjobb kiindulópontjait (Agha 2021 [2005]; Rampton–Blommaert 2021[2011], Gal 2021[2018]). Ezek a szerzők – és sokan mások – azt java-

solják, hogy a nyelv és a nyelvváltozat helyett a beszélőt és az ő nyelvi repertoárját állítsuk középpontba, és azt vizsgáljuk, hogy a repertoár milyen elemekből áll, és ezekről a beszélő (és beszélgetőtársai) hogyan vélekednek, ezeket hogyan rendezik, értelmezik. Az emberek ugyanis jellemzően nem is a nyelvészek által használt kategóriák mentén beszélnek megnyilatkozásaikról, diskurzusaikról.

A repertoár szó jelentése: valamiből a rendelkezésre álló tételek összessége. Beszélhetünk például egy művész repertoárjáról: mindaz, amit a művész játszani tud, alkotja a repertoárját. Fontos, hogy amikor a nyelvi repertoárra gondolunk, ne csak szavakra gondoljunk, hanem a fonetikai alapoktól a gesztusokig mindenre, ami megszólalásunk alapja lehet. A nyelvi repertoár része minden, ami a megszólaláshoz kell. A nyelvi repertoár fogalma már a 60-as években részévé vált a szociolingvisztikának (Gumperz 1964, Gal 1987, Busch 2012a, 2012b). Az igazi újdonság az, hogy az ezt fókuszba helyező szakmai diskurzusok széles körben elterjedtek, a vizsgálódások fókusza megváltozott. Ezt a továbbiakban kritikai fordulatként emlegetem. Ez jelentős részben annak köszönhető, hogy a nyelvészek figyelme fokozottan a nyelvtudomány metanyelve felé fordult (a metanyelv a nyelvről szóló nyelv, az a mód, ahogy beszélünk a nyelvről).

A 3.1 rész elején már volt szó arról, hogy a nyelvészek sokáig nem vettek tudomást arról, hogy nem a legjobb ötlet saját megnyilatkozásainkat vizsgálni. Kontra (2018) úgy tartja, ezen Labov változtatott. Mindenesetre minden szociolingvista számára magától értődő, hogy a szociolingvisztikai vizsgálódás előfeltétele valamilyen korpusz összeállítása, azaz valamilyen megvalósult kommunikáción alapuló, valamilyen módon rögzített, vagy valamilyen mértékben rekonstruált egységek (beszéd, írás, jelnyelvi vagy multimédiás anyagok stb.) gyűjtése. A kritikai fordulat során ehhez a belátáshoz képest is továbblépés történt. Arra terelődött a figyelem, hogy nemcsak saját beszédünket nem jó a vizsgálat tárgyává tenni, de saját nyelvi ideológiáinkat (nyelvről és így világról való gondolatainkat) sem jó egyedül érvényesnek tekinteni, amikor mások megnyilatkozásait vizsgáljuk. Két-

nyelvű-e valaki csak azért, mert az én, észak-atlanti államiság és nyelvészet által formált vélekedéseim szerint az, viszont ő magáról nem mondana ilyet? Ifjúsági nyelvet beszélnek-e azok a gimnazisták, akik maguk ezt a szószereket nemhogy nem ejtették ki, de még nem is hallották? A repertoár és a beszélő felé fordulást szorgalmazó nyelvészek szerint ez nem egyértelmű. Én is ilyen nyelvész vagyok, szerintem sem az.

Ez a momentum (forduljunk a beszélő és az ő nyelvi repertoárja felé) elválaszthatatlan a mostanában a szociolingvisztikát egyre inkább meghatározó dekolonizációs, azaz a gyarmatosítás és gyarmattartás emberekre és közösségekre gyakorolt káros hatásainak felszámolását célzó diskurzusoktól. Mivel az észak-atlanti világban a nemzetállamok és azzal párhuzamosan a modern nyelvtudomány – az iskolarendszeren keresztül – emberek széles tömegeinek gondolkodását meghatározta és meghatározza, másféle, a nyelvtudományi értékeléstől szögesen eltérő értékelések nagy tömegben elsősorban Európán és az észak-atlanti világon kívül figyelhetők meg.

A repertoár felé forduláshoz az kellett, hogy (az egyébként leginkább európai és amerikai) szociolingvisták elkezdjenek Európán és Amerikán kívüli kontextusokat vizsgálni. Megfigyelték, hogy Afrikában, Dél-Ázsiában és más volt gyarmati területeken egészen mások az emberek társas gyakorlatokról szóló percepciói, mint a saját, észak-atlanti világukban. Ott ugyanis a létrejött fiatal államok működése nem egy évszázadok alatt, az állammal párhuzamosan kialakult államnyelvhez, hanem rendszerint a volt gyarmattartó nyelvéhez kapcsolódik, az emberek pedig gyakran más nyelveket (is) beszélnek. Az ilyen percepciókat vizsgáló megközelítéseket nevezik déli elméleteknek (Heltai 2024).

A déli elméletek ezt a nevet a globális dél kifejezés kapcsán kapták. Globális délen elsősorban Dél- és Közép-Amerika, illetve Ázsia és Afrika azon részeit értjük, amit az európai ember gyarmatosított, és ahol az európai eredetű, fehér többségi jelenlét ma nem jellemző vagy nem szembetűnő. Az USA, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland nem tartoznak a globális délhez, ezeken a vidékeken a gyarmatosítás más módon folyt (meghatározó volt

telepesek nagy létszámban való érkezése). Dél-Amerikában is voltak telepesek, ugyanakkor ott a gyarmatosítás korábban történt, a birtokrendszer más volt (nagyobb birtokok voltak), és az európaiak és nem európaiak keveredése inkább jellemző volt (a helyi lakosság betegségek és erőszak általi megtizedelése mellett is). De más ellentmondások is vannak a globális dél kifejezés körül. Ritkábban kerül említésre, de az Orosz Birodalom, majd a Szovjetunió szintén koloniális, gyarmattartó állam volt: a kelet-európai és szibériai, ázsiai területeken az őshonos emberek, csoportok és nyelvek hasonló fokú elnyomására került sor. Ez a magyar olvasók számára különösen érdekes lehet, hiszen a magyarnak az ilyen sorsra jutott rokon nyelveiről is szó van. Ez jó példája annak is, hogy a szerzők származása, például Freire (1970, magyarul 2024) és Mignolo (2000) dél-amerikai háttere miatt bizonyos területek fajsúlyosabb reprezentációnak örvendhetnek a szakirodalomban, mint mások (de lásd például Gernoble–Bulatova 2017).

Dél- és Közép-Amerika államai már korábban, a 19. század elejétől, Ázsia és Afrika volt gyarmatai a 20. század közepétől formálisan önálló államokká alakultak, a gyarmatosítás következményeit azonban máig nyögik. Nem is elsősorban a politikai és gazdasági (formális) viszonyokat tekintve, sokkal inkább társadalmi és az egyénre gyakorolt mentális hatásokat illetően. Az ezzel kapcsolatos önreflexió, azaz saját pozícióink kritikus áttekintése pedig megváltoztatta a nyelvészeti antropológusok episztemológiai alapállását. Az episztemológia a világ megismerésének tudománya, azé, hogy hogyan hozunk létre tudást, ki hoz(hat)ja létre, hogyan és honnan tudjuk, azt, amit tudunk. Az új episztemológiai alapállás szerint a világ, illetve benne az emberek szemiotikai gyakorlatai akkor ismerhetők meg igazán, írhatók le alaposan és elemezhetők pontosan, ha képesek vagyunk a magunk perspektíváját is kívülről, kritikusan szemlélni. Ezt nevezzük episztemikus reflexivitásnak (részletesebben lásd a 9.2 fejezetben).

A magunk perspektívájának kritikus szemléletét is jelenti a kritikai fordulat. Ebben az összetételben a kritika szó többféleképpen értelmezhető (vö. Bodó–Heltai 2018), de most a nyelvészeti terminológia koncepcionális

kritikáját (a megváltozó metanyelvet) emelem ki. A nyelv nem valami, amit használni lehet (vö. a nyelvhasználat terminust), hanem gyakorlat, projekció az éntől a te felé (vö. a bevezetett nyelvi gyakorlat terminust). Az egyes nyelvek nevei (mint *német, magyar, urdu, maori, kecsua, gilják*) ugyan létező terminusok az emberi beszéd leírására, de a nyelvi sokféleség nem egyenlő a nyelvek sokféleségével. Itt lassítunk egy pillanatra. A nyelvi sokféleség létezik, bárki, az Antarktiszról az Északi-sarkig, Kamcsatkától körbe Alaszkáig bármilyen perspektívából vizsgálja, megállapíthatja, hogy az emberek nem egyformán beszélnek, hanem sokféle módon. De a beszéd kétségkívül sokféle módját nem szükségszerűen a valahányezer nyelv sokféleségén keresztül ragadja meg mindenki, aki Kamcsatkától Alaszkáig erről beszél. A kritikai fordulat egyik fontos megállapítása, hogy az egyes (néven nevezett) nyelv számunkra oly természetes kategóriája európai fejlemény, és nem az emberiség közös kincse (Makoni–Pennycook 2006). Ezek sok egyéb mellett például olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, mint hogy egy 4-5 nyelven napi szinten kommunikáló afrikai ember nem morfondírozik azon, hogy ő most hány nyelvű, többnyelvű-e: egyáltalán nem foglalkoztatja ez az európai, nemzetállami kiindulópontú nyelvi ideológiával összefüggő kérdés. Már az is európai szemszög, hogy azt írom, egy ilyen ember 4-5 nyelven beszél, mert ő sokkal inkább úgy éli ezt meg, hogy beszél. Ő is egységes repertoárt él meg, akár azok, akik az európai nyelvészek szerint egynyelvűek. (Ezekkel a kérdésekkel részletesebben foglalkozom a 7. fejezetben).

Hasonló a helyzet a nyelvváltozatokkal, csak ezt még könnyebb belátni, mert még Afrikába se kell menni érte. Azok az idős európai beszélők is egységes repertoárt élnek meg, akik a nyelvészek szerint két nyelvváltozatot, például sztenderdet és nyelvjárást beszélnek. Elég megkérdezni bárkit, aki nem nyelvész Magyarországon, például Pakson. Jó eséllyel nem azt fogja mondani a régi paksiakról, hogy nyelvjárásian, pláne nem azt, hogy az adott régiónak megfelelő nyelvváltozatot (és sztenderdet is) beszélnek, hanem azt, hogy tájszólással, vagy esetleg azt, hogy paksiasan beszélnek.

Viszont meg fog tudni nevezni olyan jelenségeket, amelyek mentén megkülönbözteti a paksi nagymamája beszédét mások beszédétől.

Messzire vezet, ha az egyes nyelv és a nyelvváltozat terminusokat kritikával illetjük, hiszen épp a fejezet első felében megejtett áttekintésből derült ki, mennyire fontosak voltak ezek évtizedeken keresztül a nyelvről való tudományos gondolkodás során (ahogy fontosak ma is, de más szempontok miatt). Messzire vezet azért is, mert elő kell venni minden rájuk épülő fogalmat: olyanokat, mint a kétnyelvűség vagy a nyelvi hátrányos helyzet. Ez az utóbbi, rendkívül problémás koncepció például egy olyan gondolatmenetet indít el a fejekben, miszerint vannak nyelvek vagy nyelvváltozatok, amelyek nem okoznak hátrányos helyzetet, míg vannak olyanok, amelyek igen. Arra is felfigyelhetünk, hogy rendszerint épp a hatalomból kiszorult (nem sztenderdet és/vagy nem államnyelvet beszélő) embereket (a gyarmatosítottakat, alávetett helyzetben lévőket) címkézzük nyelvi hátrányos helyzetűként.

És akkor ideje elgondolkodni azon, hogy milyen sokat ártunk ezzel a koncepcióval. García és munkatársai (2021) úgy hívják ezt, hogy szakadékot feltételező gondolkodás (abyssal thinking). Meghatározzuk, a saját pozíciónkra vonatkozó kritika nélkül, hogy mi a „normális”, és mi a „hátrányos”. Eszerint természetesen a hatalmon lévők beszéde a normális. És elkezdődik a nyelvi hátrányban lévők örök és végeérhetetlen küzdelme, hogy a hátrány feldolgozása érdekében felmásszanak egy meredélyen a szakadékból oda, ahol a szakadékot létrehozó és meglétét gondosan őrző (a koncepciót újra- meg újragondoló) hatalmon lévők vannak.

A magunk ásta szakadékon való átsegítésre törekvés álságos és hiábavaló (Heltai 2017, Jani-Demetriou 2020). Nem a szakadék túloldalán lévőknek kell átkelni, hanem az innenső oldalon lévőknek kell olyan szociolingvisztikai leírást létrehozniuk, amely nem rajzolja meg a szakadékot, majd ezután – ez a nagyobb falat – olyan államiságot támogatniuk, amely úgy tud működni, hogy nem hoz létre és tart fent szakadékokat, vagy legalábbis kísérleteket tesz a betemetésükre. Kevésbé képesen megfogalmazva és egy

példán keresztül: nem a „vidékiesen beszélőt” kellene nem vidékiesen beszéltető tenni az iskolában és azon túl, hanem olyan iskolát és világot támogatni, ahol a vidékies beszédhez nem kapcsolódnak negatív társas jelentések. Ahol a tanító néni nem szól rá az így megszólaló gyerekekre, nem javítja ki őt, hanem észre se veszi a különbséget. Vagy nem a cigányul (másik nevén romanul) is beszélő kétnyelvű kisiskolást kéne az iskolakezdés időpontjától hip-hop egynyelvű magyar beszélésre kényszeríteni. Ehelyett olyan oktatást kell létrehozni, amely támogatja a kétnyelvű tanulást akkor is, ha nem olyan sztenderdizált nyelvekről van szó, amelyek jól alkalmazhatók tankönyvek vagy tanórak nyelveként, hanem például a romaniról. Azért merek erről ilyen bátrakat mondani, mert ennek gyakorlatát kipróbáltuk, és a dolog lehetségesnek bizonyult (Heltai–Tarsoly eds. 2023).

Ez a koncepcionális fordulat (a beszélő és a beszélői repertoár közép-pontba helyezése) és ez az episztemológiai változás (a déli diskurzusok felé fordulás) a korábbihoz képest eltávolította egymástól a laboviánus (variaционаlista, korrelatív) szociolingvisztikát és a nyelvészeti antropológiát. E fejlemények előtt lehetett a két megközelítésre úgy tekinteni, mint ami ugyanazzal két perspektívából foglalkozik: míg előbbi a társas gyakorlatokat nagy perspektívából vizsgálja, és a társas jelentésen keresztül a nyelvi változásokra fókuszál, utóbbi mikroperspektívát használ, és a diskurzusokban megjelenő társas jelentésekre figyel. Ezt a kettősséget vázoltuk fel részletesen az első fejezetben is. A dekolonialista vagy kritikai fordulat után ez már kevésbé tartható, ugyanis a vizsgálat koncepcionális alapjai szétváltak. Míg a laboviánus megközelítésben a vizsgálódás jellemzően és elsősorban a korábbi koncepcionális keretekben folytatódik (nyelv és – konstrukcióként értelmezett – nyelvváltozatok), a nyelvészeti antropológiai (és etnográfiai) megközelítésekben e koncepcionális keretek megkérdőjeleződtek és részben lecserélésre kerültek. Megkérdőjeleződtek a korábbi alapfogalmak. A nyelvi tervezés sem feltétlen a sztenderdizáció támogatását, tehát az állami nyelvpolitikák kísérését jelenti már (Deumert 2010), hanem sokkal jellemzőbb alulról jövő kezdeményezések, civil törekvések felkaro-

lása, és az elméletalkotással ezek támogatása (Stroud 2009, 2015). Ennek a kritikai szociolingvisztikának legfrissebb és legteljesebb tankönyvi áttekintését magyar nyelven Bodó (2024) kínálja. Itt tartunk most.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Mi az összefüggés az egynyelvűségi ideológiák (és az erre épülő nyelvpolitikák) és a modern nemzetállamok létrejötte között?

János: Nehéz a rövid válasz. Szinte már közhelyszerűen emlegetjük, hogy a nemzetállamok alapja a közös történelmi emlékezet, a közös nyelv és a közös terület, és ezek alapján szinte projektszerűen feltételezzük a nemzetállamok létrehozását (Anderson 1983-as művén túl lásd még például Kamusella 2012[2009]). A nemzetállam azért létezhet, mert egy sztenderdizált nyelvre épül a működése (épülhet éppen többre is, például regionális eloszlásban, de ilyenkor mindegyik nyelv tekintetében érvényesülnek az egynyelvűségi ideológiák). Ez a sztenderdizált nyelv biztosítja az oktatás, ezzel a tankönyvpiactól a tanárképzésig és a nyomtatásig minden modern intézményi infrastruktúra működését. Ebből már logikusan következik, hogy a nemzeti nyelvet támogató egynyelvűségi ideológia nemzetállami érdek is. És megfordítva, sztenderdizált nyelv azért létezhet, mert a nemzetállami körülmények biztosítják létrehozásának lehetőségét: a nemzetállami struktúrában a lakosok számára ez a sztenderdizált nemzeti nyelv biztosítja a versenyképességet (ha hozzáférésem van a sztenderdhez, az azt jelenti, hogy részt vettem az oktatásban, és helyet találhatok a munkaerőpiacon). Az állampolgárok érdekeltté válnak a sztenderdizált államnyelv elsajátításában.

Zsuzsa: Miért lehet káros az, ha például nyelvváltozatokról beszélünk, és ez hogyan érintheti a beszélőket a hétköznapiakban?

János: A káros lehet, hogy erős szó. Bár az, hogy a középiskolában mindenki úgy tanul a nyelvváltozatokról, mintha léteznének, jár következményekkel. Nem feltétlenül kerül fókuszba az a tény, hogy ezek a nyelvtudományi diskurzusban (és részben a közbeszédben) kialakított metaforák, amelyek segítségével a valóságról beszélünk. Ha erre nem hívjuk fel az erről tanulók figyelmét, akkor elütjük magunkat is és őket is attól, hogy kritikusan gondolkodjanak erről. Attól, hogy észrevegyék e fogalomrendszer hatását gondolkodásunkra, és attól is, hogy végiggondolják a nyelvváltozatok modelljéből következő társadalmi igazságtalanságok működési mechanizmusait.

II. SZOCIOLINGVISZTIKÁRÓL GONDOLKOZOM

5. A SZOCIOLINGVISZTIKA ÉS A MAGYAR DIALEKTOLÓGIAI ÉS NYELVMŰVELŐ HAGYOMÁNY

A magyarországi szociolingvisztikai kutatások két – már a szociolingvisztika megjelenése előtti – hagyományhoz kapcsolódnak, a dialektológiához (nyelvjárás-kutatáshoz), illetve a nyelvműveléshez. Eleinte a magyar dialektológiai kutatások elsősorban a paraszti, helyhez kötött életmódot élő beszélőket vizsgálták, ezáltal kialakult az emberekben egy archetipizált nyelvjárási beszélő képe. Azonban az iparosítás hatására lassan eltűntek ezek a néprétegek. A nyelvművelésről két alapvető felfogás létezik. Az első elszakítja a nyelvet a társas viszonyoktól, kultúrától, és egy szabdaló-farigcsáló jelleget ölt (vö. Kazinczy-féle nyelvújítás). Ez a szemléletmód kiszakítja a nyelvet nyelv és nem nyelv oszthatatlanságából. Az antropológiai nyelvészethez közel álló nyelvművelő szemléletmód ezzel szemben nem szakítja el a nyelvi jeleket a társas élettől, a kultúra egészével foglalkozik. A nyelvi sztenderd kérdése körül több vita folyt. A sztenderd meghatározza az állam kulturális és gazdasági versenyképességét, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a sztenderd társadalmi egyenlőtlenségek létrehozásában való szerepét: a sztenderdhez közeli beszédmódot alkalmazóknak nagyobb a társadalmi cselekvőképessége. A labovianus szociolingvisztika a nyelvművelést a sztenderdközpontú gondolkodással azonosítja, azonban figyelmen kívül hagyja a nyelvművelésnek azon részét, ami a kultúra egészét hordozó projekcióval foglalkozik.

(Strifler-Siró Zsuzsa Emma összefoglalója)

Ha a magyarországi szociolingvisztika történetével akarunk megismerkedni, akkor érdemes azt az Élőnyelvi Konferenciák sorozatának történetével kezdeni. Az első Élőnyelvi Konferencia 1988-ban volt, 1996-ig évente rendezték,

azóta kétévente rendezik meg, váltakozó Kárpát-medencei egyetemi vagy kutatóintézeti helyszíneken. A helyszín váltakozásának jelentősége van, intézményi szinten is mutatja a konferenciasorozat decentralizált jellegét, társadalmi igazságosság iránti elkötelezettségét. A konferenciák után rendre megjelenik egy-egy, a konferencia előadásaiból készített dolgozatokat tartalmazó kötet is. Ezek a magyar szociolingvisztika fontos kötetei. 2025-ben volt a 23. Élőnyelvi Konferencia. A konferenciasorozat első éve, amennyire azt meg tudom ítélni olyanként, aki akkor még tinédzser éveit töltötte, sok tekintetben a tudományos térfoglalás jegyében zajlottak. Nem voltam tanúja azoknak a tudománypolitikai eseményeknek, amik e folyamat mérföldkövei voltak, és amik például ahhoz vezettek, hogy a Kárpát-medencei magyar szakokon (és más nyelvszakokon) a hagyományos dialektológiai (tehát nyelvjárástani) kurzusok mellett megjelenjenek szociolingvisztikai kurzusok is. De azt utólag is tudom rekonstruálni, hogy a magyarországi szociolingvisztikai kutatásoknak csak részben sikerült integrálnia (azaz építő módon felhasználnia) azokat a hagyományokat, amelyek a szociolingvisztika Magyarországra érkezése előtt jellemezték a vonatkozó hazai nyelvtudományi diskurzusokat.

Két ilyen hagyományt emelek ki, amelyekhez az új szociolingvisztikának viszonyulnia kellett. Az egyik a dialektológia (nyelvjáráskutatás), a másik a nyelvművelés. Úgy gondolom, hogy bár nem zökkenőmentesen, de a dialektológiával sikerült a szociolingvisztikának valamiféle inkorporáló szimbiozisba lépnie. Azaz a dialektológiai kutatások részben és módosulva, de részeivé váltak a szociolingvisztikai kutatásoknak. Ezzel ellentétben a nyelvműveléshez sokszor kifejezetten ellenségesen álltak a labovianus szociolingvisztika hazai képviselői. Erre részben jó okaik voltak, de a következőkben arra kívánok rámutatni, hogy a kádból a gyereket is kiöntöttük a vízzel együtt. A nyelvművelés sokféle elágazása közül egyik-másiknak a rehabilitációját el kell végezni.

5.1 Szociolingvisztika és dialektológia

Kiss Jenő egy 1999-es dolgozatában a dialektológia feladatait áttekintvén ír a dialektológia és a szociolingvisztika találkozásáról a magyar tudományosságban. A klasszikus dialektológia, ellentétben a szociolingvisztikával, jó százötven éves múlttal rendelkező nyelvészeti irányzat, ami a beszéd mindenki által észlelhető térbeli különbségeinek pontos és részletekbe menő leírásával foglalkozik. Tehát magyar viszonylatban azzal, hogy mik a különbségek a magyar nyelvterület különböző részein élők beszédében. Kiss Jenő megállapítja, hogy a dialektológia a szociolingvisztika megjelenésével párhuzamosan, vagy talán részben már az előtt is, megváltozott. Úgy látja, megváltozásának egyik oka az, hogy az élet maga is megváltozott. A klasszikus dialektológia, ennek a jellemzően európai, Magyarországon elsősorban német hagyományokra támaszkodó tudománynak a képviselői rendszerint idős, a paraszti életmód által helyhez kötött embereket választottak arra, hogy nyelvi gyakorlatukat vizsgálják. Ennek oka az volt, hogy bennük látták az archetipikus (az igazi, eredeti) nyelvjárási beszélőt. A szociolingvisztika képviselői ezt kritikusan szemlélték, mondván hiányzik a társadalmi sokféleség figyelembe vétele: a beszélők különböző korúak, neműek, társadalmi státuszuk változó, és mindannyian másképpen beszélnek.

Érdemes egy pillanatra elgondolkodni egy ezzel kapcsolatos ellentmondáson: exgyarmati vagy úgynevezett „déli” kontextusokban a szociolingvisták gyakran és sokáig éppen keresték az ilyen elképzelt „igazi, eredeti, autentikus” beszélőt, hogy a részben a gyarmati hódításnak köszönhetően eltűnő beszédmódokat, egyes, néven nevezett nyelveket dokumentálják. Magyarországon ugyanakkor az „autentikus” beszélők keresésének nem csak a szociolingvisztika vetett véget: az 1950-es évektől, a termelőszövetkezetek megszervezésével és az iparosítás, városiasodás felpörgetésével felbomlott a paraszti világ. Ezzel vékonyodtak, majd szinte eltűntek azok a kevésbé mobil néprétegek, amelyeknek beszédmódjai a hagyományos dialektológiai

ai vizsgálódás alapjait jelentették. (Az „autentikus beszélő” koncepciójának kritikai szociolingvisztikai értelmezéséhez vö. Barabás 2023).

Kiss azzal folytatta gondolatmenetét, hogy a dialektológia a változások által felszínre hozott problémákra választ keresve „a legnagyobb segítséget kétségtelenül a szociolingvisztikától kapta” (Kiss: 1999: 418). Kiss szerint „[a] dialektológia – másutt is, nálunk is – élénk érdeklődéssel fordult a nyelvjárások körében zajló, főntebb jelzett nagy arányú változások felé, s ezzel összefüggésben került érdeklődésének előterébe a regionális nyelvi variáció, a regionális nyelvhasználat sokszínűsége társadalmi meghatározottságának a kérdésköre. (...) Magyarán: magától értetődő szükségszerűség volt a dialektológia és szociolingvisztika találkozása” (Kiss 1999: 418). Ha a társas gyakorlatok, az éntől a te felé kivetülő nyelv vizsgálatára vállalkozunk, dialektológiai – a beszédmódok területi sokféleségére fókuszáló – vizsgálatokat is végzünk. Sőt, a szociolingvisztikai látásmódnak köszönhetően alkalmunk van arra is, hogy e területi sokféleséget a társadalmi meghatározottsággal átfedésben vizsgáljuk. Tehát figyelmet tudunk fordítani például arra, hogy a vidéki kőműves nyelvjárásiasabban beszél, mint a vidéki fogorvos. Kiss a dialektológia szociolingvisztika ihlette változásáról beszél, és a következő sorokban azt is megemlíti, hogy a szociolingvisztika, szerinte helytelen módon, sokszor negligálta a dialektológia eredményeit: „Tudománytörténeti tény ugyanis, hogy az induló szociolingvisztika több országban is ignorálta azokat a megfigyeléseket és tapasztalatokat, amelyek a dialektológiában a beszélt nyelvvel (a nyelvjárások többnyire csak beszélt nyelvi változatok) való foglalkozás során felhalmozódtak” (Kiss 1999: 418).

Mint majd a nyelvművelés kérdéseinek tárgyalásakor is látni fogjuk, jellemző volt egyfajta hevület, amit az újdonságok hazai bevezetése okozhatott. Kiss azt írja, több országban is így volt ez. Valóban nem a magyarországiak voltak e tekintetben különösek. Kontra például már igencsak retrospektíve, egy 2022-es cikkében ezt a mondatot idézi a Chambers és Trudgill (1998, 188) szerzőpárostól a városi dialektológia kapcsán: „A dialektológia, ha nem központi eleme a szociolingvisztika, relikvia, ereklye” (2022: 2).

Városi dialektológián egyébként Kontra azt a laboviánus hagyományt érti, amely a fent összefoglalt hagyományos dialektológiai vizsgálatok helyett városi emberektől (sok, különböző korú, nemű és társadalmi státuszú városi embertől) nagy mennyiségű adatot gyűjt, és ezek nyomán tesz a nyelvi változásokra vonatkozó átfogó megállapításokat. Budapesti Szociolingvisztikai Interjú (BUSZI) és Szögedi Szociolingvisztikai Interjú (SZÖSZI) címmel Kontra két ilyen kutatást is koordinált, ezek a magyar korrelatív szociolingvisztika legnagyobb vállalkozásai közé tartoznak. 30 évvel azután, hogy Kiss Jenő megfogalmazta a fenti gondolatokat, úgy látom, a dialektológiában és a laboviánus (korrelatív) szociolingvisztikában több a közös elem, mint a különbség. A hagyományos dialektológiának és a laboviánus szociolingvisztikának ugyanaz a fogalmi kiindulópontja: a nyelvváltozatok.

Laboviánus szociolingvisztikai tankönyvében Sándor (2016) rámutat, hogy a nyelvváltozatok absztrakciók: egy adott helyen élő ember nem egy nyelvjárást beszél, hanem „bizonyos változók földrajzilag jelölt változatát használja, de más változó esetében a sztenderdet” (Sándor 2016: 46). Bár a laboviánus szociolingvisták tehát elismerik és hangsúlyozzák a nyelvváltozatok konstruált (azaz az európai történelem és tudománytörténet során közösen kialakított) jellegét, a nyelvváltozatok mégis analitikus (elemző) eszközzé, a nyelvről való beszélés alapjaivá válnak. A változatok tételezése totális (teljes perspektívánkat betöltő, minden mást kitakaró) ideológia: hajlamosak vagyunk a valóság részeként tekinteni rájuk. Pedig senki nem tudja, hogy pontosan hány és milyen nyelvváltozat van (ugyanúgy, ahogy a nyelvek számát sem tudhatjuk pontosan, lásd a 4.1 részben elmondottakat). Bár beszélünk fiatalok nyelvhasználatáról, esetleges, hogy ki mit ért alatta. Beszélünk székely nyelvjárásról, de ott igazából elég nekünk már néhány nyelvi variáns ahhoz, hogy valakinek a beszédjét székelyesnek minősítsük, miközben elég sokféle beszédmodot írunk így le (vö. Németh 2025). Kitűnik hamar, hogy a nyelvváltozatok nem egzakt kategóriák, hanem közmeg egyezés eredményei (részletesebben vö. Heltai 2020: 29–30).

A kevésbé a labovianus szociolingvisztikára, és sokkal inkább az antropológiai hagyományokra támaszkodó kritikai jellegű szociolingvisztikai megközelítések az egyes elemekre (nyelvi erőforrásokra) és a hozzájuk kapcsolódó társas jelentésekre koncentrálnak vizsgálják a nyelvet. A következőkben azt kívánom bemutatni, hogy e tekintetben közelebb állnak az antropológiai ihletettségű szociolingvisztikai hagyomány egyes megközelítési módjai a nyelvművelés bizonyos megvalósulási formáihoz, mint akár a dialektológiához, akár a labovianus (korrelatív) szociolingvisztikához.

5.2 Szociolingvisztika és nyelvművelés

A nyelvművelés hagyománya régre nyúlik vissza, és sok mindent érthetünk rajta. Édesanyám, Heltainé Nagy Erzsébet szakmai pályafutását a Nyelvtudományi Intézet Nyelvművelő Osztályán és utódító szervezeti egységeiben töltötte. (Ebből az is kiderül, hogy személyes szálak is közrejátszanak abban, ahogy nyelvművelés és szociolingvisztika találkozását megítélem). Egy közelmúltbeli cikkében édesanyám így ír a nyelvművelésről: „beleérttem a mindennapi, az amatőr, a tanári, az írói, a publicisztikai megközelítéseket, a nyelvi ismeretterjesztést, sőt az anyanyelvi nevelést és a szépirodalom szerepét is” (Heltainé 2021: 23). Ebben az értelemben a nyelvművelés körébe utalható minden olyan tevékenység, amelynek során valaki, egy „amatőr”, azaz egy nem nyelvész, például egy újságíró vagy egy tanár (nevelő) a nyelvvel foglalkozik. Létezik azonban egy szűkebb megközelítés, erről így ír: „az anyanyelvvél való tudatos törődés folyamatának nyelvtudományi megközelítését, kontrollját, a magyar nyelv iránti felelősség és elkötelezettség hagyományát, e hagyomány továbbadását értem rajta” (Heltainé 2021: 23). A különbség leginkább abban van, hogy ez esetben a nyelvészek foglalkoznak ugyanazokkal a kérdésekkel.

A kulcsfogalmak itt a tudatosság, a kontroll, a felelősség és a hagyomány. Az első mondat nyitva hagyja, hogyan értelmezendő ez esetben a nyelv, de a második mondattal ott vagyunk annál a Karácsony Sándor-i definíciónál,

amit a 2.2 fejezetben már elővettünk. Hadd idézzem ismét: „Szerintünk és számunkra a nyelv a kultúra formális eleme, a társaslelki értelem, pedagógiailag az egész didaxis. Mindvégig azonkívül egységben és soha ki nem szakítva abból az oszthatatlanságból, amiben van nyelv és nem nyelv, egyik ember és másik ember, két abszolút zárt, autonóm egyéniség” (Karácsony 1938 [2010]: 18). Így a nyelvvel való valamilyen mértékben tervezett és tudatos törődés a kultúrával és a hagyománnyal való törődés, vagy ha úgy tetszik, egész létünkkel, kontextusunkkal, beszédünk következményeivel való törődés. Amit a nyelvművelés diskurzusában anyanyelvnek neveznek, azt a szociolingvisztikai diskurzusban helyettesíthetjük bármilyen vernakuláris (velünk született) beszédmóddal. Ez a felfogása a nyelvművelésnek pedig társas nyelvészeti elköteleződést jelent, az ilyen nyelvművelés a társas gyakorlatok egészére koncentrál, az éntől a te felé vetülő, a kultúra egészét is hordozó projekcióval foglalkozik. Az ilyen nyelvművelés rokon tudománya a szociolingvisztikának.

A nyelvművelői hagyomány történetét Fábíán Pál (1984) tekintette át. Bemutatta az ide sorolható, a középkortól induló, és a „nyelvújítás korának” nevezett 18. század végi – 19. század eleji időszakban, mondjuk úgy, hogy megsűrűsödő tevékenységeket, szellemi irányzatokat, törekvéseket. Ezeket a tevékenységeket mindig is intellektuális viták kísérték, és megítélésük utólag is vegyes és változó. Úgy gondolom, hogy a viták azért voltak, mert a nyelv milyenségéről, és ezzel „művelhetőségéről” alkotott két alapvető felfogás már akkor is versengett egymással. Az egyik volt a fenti, ami a nyelvet úgy látja és láttatja velünk, mint ami soha nincs kiszakítva „abból az oszthatatlanságból, amiben van nyelv és nem nyelv”. Tehát ami szerint a nyelv kontextusa és következményei ugyanolyan fontosak, mint a struktúrája, ami szerint a nyelv minden, ami a társas viszonyba beletartozik. A másik pedig az, amelyik a nyelvet elszakítja a kultúrától, a társas viszonytól, és valami olyannak láttatja, amit lehet szabni, vágni, nyesni, erre terelni, arra terelni. Mindegy is, pontosan mit csinálni: a mögöttes metafora szerint a nyelv egy „jelrendszer”. A lényege ennek a második felfogásnak az, hogy a

nyelvet kiszakítja nyelv és nem nyelv oszthatatlanságából. Ezt követte a strukturalista hagyomány is, amikor megkülönböztetve nyelvet és beszédet, utóbbit jelölte ki a nyelvtudomány tárgyául, és ezt csinálták sokan azok közül is, akiket nyelv művelőnek neveznek.

Például a nyelvújításról mindenkinek Kazinczy jut eszébe, akiről a közoktatás szereplői általában pozitív képet festenek. Az egyik jelenleg forgalomban lévő 11.-es gimnáziumi nyelvtankönyv Kazinczy alkotói időszakát és a nyelvújítás fénykorát azonosítja egymással (Pomozi 2021: 72). A *Felelet a mondolatra* című írást „máig friss”-ként mutatja be (Pomozi 2021: 72), több részletet idéz is belőle (Pomozi 2021: 74), a szóalkotások kapcsán pedig „nyelvújítási nyereségeink”-ről és a nyelvújítás értékeiről beszél (Pomozi 2021: 73). Pedig én hajlok a Németh Lászlóval való egyetértésre, aki *Berzsenyi* című esszéjében azt írja, hogy „Kazinczy, minden nyelvújítása ellenére nyelvszűkítő volt, aki a magyar nyelv fejletlen állapotában s a 19. század elején akarta utánozni a 17. századi udvari írók válogató munkáját a Rabelais szótárában. Irodalmunk, szókincsben Petőfiig, Aranyig, sőt a Nyugatig sínylette ezt a hibát, magyaros fordulatokban (olvassuk Bethlen Miklóst, Bessenyei Tarimenészét), halálig sínyleni fogja” (Németh 1942: 80). Németh László szerint Kazinczy egy szabász volt, vagy kertész, aki szabott, nyesett, faragott. Németh László erre a szabászatra jellemző példaként idézi Kazinczy egy kommentárját, amit Berzsenyi valamelyik verséhez fűzött: „Nyögdecselni. Ezt a szót valaha én faragtam. Azt hittem, hogy szép. Nem az: nyögdelteni, az szép” (Németh 1942: 78).

Németh László azt írja, ez a mondat egész Kazinczyra valló. Két dolgot fájlat. Egyrészt ezt, hogy Kazinczy szab, nyes, farag. Másrészt azt, hogy alap nélkül érzi magát erre feljogosítva. Kazinczyt magát is idézve erről így ír Németh László: „Kazinczy válaszában a mellékes ortográfiai kérdésekre bő választ ad: a dunaiságot azonban kurtán intézi el. »Az író nyelve nem a dunai, nem a tiszai, hanem a magyar Schriftsprache. Nem szabad máson írni. Austria, Tirolis, Bavaria, Alsasia nem perorálhat; a német a sax beszé-

det követi, noha az kis táj, mert az a Schriftsprache.« Nem veszi észre, hogy ezzel nagyon XIV. Lajososan vágta el a dolgot: az irodalmi nyelv én vagyok” (Németh 1942: 79–80, szómagyarázatok: Schriftsprache ’írott nyelv’, ’irodalmi nyelv’; Tirolis ’Tirol’; Bavaria ’Bajorország’; Alsasia ’Elzász’; perorál ’felszólal’, ’tiltakozik’; sax ’szász’). Kazinczy azt mondja, hogy a „Schriftsprache”, azaz a német írott nyelv, az irodalmi nyelv a szász beszédet követi, az az írás nyelve. A németek is ezt a szász beszédet követve írnak, mondja. És hát mit ad Isten, Kazinczy a magyar irodalmi nyelvet a maga északkelet-magyarországi beszédéhez igyekezett igazítani. Németh László részletezi, hogyan és milyen intenzíven irtotta-gyomláta ki Kazinczy a Dunántúlon született és egész életében oda kötődő Berzsenyi hozzá eljuttatott verseiből a Dunántúlra jellemző szófordulatokat. Amit tehát Németh László elítél, az önkényes szabászat, a farigcsálás: ez a tevékenység kiszakítja a nyelvet az oszthatatlanságból. Megfosztja tájjellegétől a költői beszédet, egységesíti azt, elutasítja az alternatívákat.

Nem Németh László különvéleménye, hogy ez a szabászat nem jó. Az 1860-as években írt, ironikus hangvételű versében Arany is pálcát tör az ilyen szabászati tevékenységek ellen:

Mi a nyelvet rontja, az a legfőbb veszély:
Hogy még a paraszt is mind magyarul beszél.
Grammatikát nem tud, hiába csináljuk,
Mégis egyre darál, egyre fecseg szájuk.
(Grammatika versben)

Éppen azon élcelődik Arany, amire mi is fókuszálni kívánunk: a nyelv pellen-gérre állított doktorai, bábái kiszakítják nyelv és nem nyelv oszthatatlanságából azt, amit nyelvnek gondolnak (a formák halmazát), és ezen mindenféle önkényes törvényeket tesznek:

Ez az *ás* és-t leli olyan iszonyatnak,
Hogy talán a szószót is nevezi *mártatnak*;
Amaz *ly* betűtől sáppadoz és ünget,
Hogy ettől a hideg ki nem léل *bennünket*;
Más az *oly* és *olyan* különbségin épül
S megöli a bűnöst könyörület nélkül

Köztudott, hogy a költészetének nyelvét a nagyszalontai beszédre alapozó Arany (Keresztury 1974) nem csak ezt az egy verset írta a témában. Máshol is ostromozza az ilyen tevékenységeket folytatókat. Az 1872 óta létező *Magyar Nyelvőr* folyóiratnak azonban támogatója volt (hogy aztán az írásokat igen kritikusan széljegyzetelje időnként, vö. Voinovich 1917). (A *Nyelvőr* 2017-es második számában meg is emlékezett nagy támogatójáról (vö. Tolcsvai Nagy [2017])). Nem a nyelvvel való foglalkozás ellen van tehát Arany. Hanem az olyan nyelvészkedés ellen, amely kiszakítja a nyelvet nyelv és nem nyelv oszthatatlanságából, az életből, a társas gyakorlatból, és ilyen-olyan szempontok mentén szabáskodik rajta.

Ezek a korai példák azt voltak hivatottak bemutatni, hogy a nyelvművelés, amivel a szociolingvisztika szembe találta magát, amihez így vagy úgy viszonyulnia kell, mindig is kétarcú volt. Létezett egy szabáskodó-farigcsáló verziója, és létezett egy a kultúra egészével foglalkozó verziója, és ez végig is kísérte egész történetét. Nyelvészek mellett olyanok is képviselték ezeket az álláspontokat, akiknek nem volt nyelvészeti képzettsége, de érdeklődtek a nyelvi kérdések iránt. A nyelv és nem nyelv oszthatatlanságából kiinduló, a nyelvet a kultúrától, a magyarság etnikus és nemzeti kultúrájától elszakíthatatlan társas gyakorlatok összességéként szemlélő nyelvművelést tehát sokszor írók, költők, pedagógusok végezték. Ilyen volt Arany János „nyelvészkedése”.

A szociolingvisztika színre lépése előtti és körüli évtizedeket Lőrincze Lajos „emberközpontú nyelvművelés”-nek (1980), illetve Grétsy László „nemzetközpontú nyelvművelés”-nek (1993), vagy éppen Kemény Gábor

„stílusközpontú nyelvművelés”-nek (2007) nevezett koncepciói határozták meg. Ezek kiindulópontját az a – szociolingvisztikára is jellemző – felfogás jelentette, miszerint a vizsgálódás nem koncentrálódhat a nyelvre mint rendszerre. Az emberközpontút épp a nyelvközpontú megközelítéssel állította szembe Lőrincze. Az emberközpontú nyelvművelőnek figyelnie kell a kontextusra, a beszélőkre, a hagyományra. Lőrincze nagyra becsülte és értékelte a táji jellegzetességeket. Nyelvszemléletét az Arany János-i örökség határozta meg. Grétsy a nemzetközpontú szóval már a szociolingvisztika színrelépésével elindult vitákra reagált. Az 1990-es és 2000-es években élénk eszmecsere volt arról, hogy hány központja, hány sztenderdje van a magyar nyelvnek (Kontra–Saly szerk. 1998). Egy, a magyarországi, avagy több, Magyarországon és a határon túli nemzetrészekben. A nemzetközpontú kifejezés azt volt hivatott jelezni, hogy a nyelvművelés határokon belüli és kívüli nyelvi-kulturális kérdésekre egyaránt reagálni kíván.

Az emberközpontú nyelvművelés több tekintetben megegyezett azzal, amit a szociolingvisztika is képvisel. Egy 1971-es, a világban szétszórta élő magyarok nyelvi ügyeivel foglalkozó tanulmánykötetben Lőrincze mellett érvel, hogy a nyelvművelés tartalma, feladata és célja nem állandó, hanem időnek és térnek függvénye, nem lehet például ugyanaz az Amerikában és a Budapesten beszélt magyar esetében sem. Azt írja, külföldön a nyelvmegőrzés a legfontosabb. Bemutatja, milyen döntések születnek már a családban. A családi nyelvpolitika (összefoglalása angol nyelven Lanza 2020, magyarul lásd például Laihonon et al. 2025, Fülöp–Bátyi 2026) ma is a szociolingvisztika egyik olyan területe, amelyen a beszélőkkel való együttműködés megvalósíthatónak látszik. Lőrincze kitér továbbá a hétvégi iskolák szerepére, azt írja, hogy ezekben a mai, beszélt nyelvet lehet tanítani, és hogy heti néhány órás formális oktatás nem elegendő az e kontextusokban kisebbségi nyelvként értelmezhető magyar megtartásához. Cikkét azzal zárja, hogy „ennek a furcsa »nyelvművelés«-nek a koncepcióját, amelyben a nyelvtanítással együtt van a népdaléneklés, a táncitanulás, a cserkésztaborozás és

az egyházi piknik is” (1971: 53), üzenetként hozta amerikai magyarokkal folytatott beszélgetéseiből.

A szociolingvisztika alapvető kutatási területe a nyelvmegőrzés és nyelvi revitalizáció. Utóbbinak, azaz a visszaszoruló nyelvek (megszólalási módok) támogatásának több évtizedes paradigmáit magyarul Gál (Fazakas) Noémi (2010) tekinti át. A mai diskurzusok az előző fejezetben említett kritikai fordulat nyomán nyelvek őrzése helyett a beszélők támogatására koncentrálnak elsősorban. Tartalmilag Lőrincze ugyanezt képviselte, ez a fentiekből is kitűnik. Ahogy a nyelvtanítást értelmezi, az következik a Karácsony Sándor-féle nyelvértelmezésből (a nyelv az egész didaxis). Jelen van ez a mai többnyelvűségi pedagógiában is. Egyebek mellett Bhabha (1994) nyomán úgy jelenik meg a gondolat, hogy „transzkulturális harmadik tér” (vö. például Tarsoly et al. 2023a, magyar fordításban is) alkalmas arra, hogy a tanulók otthoni világa és nyelve, illetve az iskola világa és nyelve találkozzon benne. Szinte csak a kort meghatározó, egymástól eltérő terminológiai paradigmák jelentenek e tekintetben különbséget.

5.3 Sztenderdközpontú gondolkodás

Ahogy az imént, az 5.2 alfejezet végén bemutatott példa megvilágítja, nyelvművelés és szociolingvisztika gyakran haladt tulajdonképpen egy nyomon. Mégis kenyértörés lett belőle. A nyelvművelő hagyomány és a szociolingvisztika közötti viták a sztenderd kérdései körül alakultak ki. Az alábbiakban amellet érvelek, hogy a különbség itt sem akkora, hogy az a nyelvművelő hagyomány megtagadását indokolná.

A sztenderd kétarcú jelenség. Egyrészt a modern európai államokban nélkülözhetetlen, hiszen kultúránk jelentős része, állami működésünk egésze és a kapitalista gazdaság is erre épülnek. Másrészt azonban, és ez is első nekifutásra belátható, a magyarok között egyenlőtlenségeket is szül. Akinek beszédje megközelíti a sztenderd (egyébként elérhetetlen) ideálját,

az hozzáfér (szinte) mindenhez, amit a magyar államiság kínál számára. Aki viszont kevésbé közelíti meg a sztenderd ideálját (mert mondjuk tájsházása van, vagy egyszerően csak kevésbé tudatos beszélő, kevésbé iskolázott ember és a mindennapi gyakorlatai kevésbé kapcsolódnak az olvasáshoz és az íráshoz), az nemcsak kevésbé fér hozzá az állam által kínált lehetőségekhez, hanem gyakran helyre is igazítják, kijavítják, netán gúny és nevetség tárgyává teszik. Szóval míg az egyik dimenzióban versenyképességet biztosít a sztenderd, a másikban egyenlőtlenségeket testesít meg. A problémát az általam vezetett Nyelvi Sokféleség és Társadalmi Részvétel Kutatócsoport (KRE BTK) tagjai által szerkesztett, *Duj Dzséne – Ketten* című, a cigány–magyar együttélést támogató, részvételiségre, civil kutatói bevonódásra alapuló folyóiratban egy civil kutató, Elisabeth így foglalta össze:

Bárhová is megyünk, a megjelenésünk jó, viszont amikor sok a közönség, egy kicsit kellemetlenül érezzük magunkat, pláne amikor nincs ismerősünk. Deviszont ha lássuk, hogy alkalmazkodnak hozzánk, akkor bátrabbnak érezzük magunkat, és feltaláljuk saját önmagunkat. Amikor megyünk valahova, a megjelenésünk jó, deviszont a kiejtésünkkel van mindig a probléma, és van úgy, hogy hátunk mögött mindig kicsússzágolnak, hogy nem egyet mondunk, hanem ecset, és többször azért van a gond. Kigúnyolnak. Deviszont van olyan is, hogy a románoknak szókincse van, és meg tudják fogni a magyarokat a beszédükkel. Nagyon sokat ér, ha valakinek szókincse van, mert abból tud megélni (Lakatos 2025: 9).

A sztenderd nyelvtudománybeli kettős megítélése szépen kirajzolódik, ha Tolcsvai Nagy (2004) nyomán összevetjük Benkő (1988) és Kontra (1992) sztenderd-meghatározásait.

Ha a nyelvi sztenderd fogalmát általánosságban meg akarjuk határozni, akkor azt mondhatjuk, hogy az egyes önálló nyelveknek az összes többi használati változatán (dialektusain, szociolektusain) fölül emelkedett,

egységes, normatív és eszményi belső nyelvi típus, amely integratív jellegű változási folyamatok útján jött létre, s kialakulása óta egy nép, illetve nemzet nyelvhasználatában a legfontosabb szerepet tölti be (Benkő 1988: 243, idézi Tolcsvai Nagy 2004: 115).

A sztenderd nyelvváltozat mindig a legnagyobb presztízsű változat egy nyelvközösségben – az, amelyet a politikai, gazdasági és kulturális javakat birtokló elit társadalmi réteg használ, amelyen a nyomtatott irodalmat közlik, s amelyet az iskolákban tanítanak. (Kontra 1992: 109, idézi Tolcsvai Nagy 2004: 115)

Az első definíció a sztenderd integratív (azaz mindent magába olvasztó jellegét) emeli ki. Ezen kívül azt állítja, hogy a sztenderd nemcsak normatív és eszményi, hanem egyrészt minden más „fölül emelkedett” is, másrészt pedig mindenkié, a „nemzet nyelvhasználatában a legfontosabb szerepet tölti be”. Ezzel szemben a második szerint egyáltalán nem eszményi, csak a presztízse nagy, és főleg nem mindenkié, hanem az elité. Tolcsvai Nagy egyébként a két definícióból kiinduló elemzése végén Gadamerre hivatkozva azt írja, hogy az ember a képzés útján haladva csökkenti saját természetiségét, és ez az, ami megalapozta a sztenderd kiművelését (2004: 136).

A sztenderdnek ezt a fajta értelmezését a Magyarországon meghonosodó labovi szociolingvisztika képviselői – ahogy fenti idézetben Kontra is – rendre vitatták. Azt emelték ki, hogy a sztenderd eszményi (lásd Benkő 1988) vagy intellektuális (lásd Tolcsvai Nagy 2004) jellegére való hivatkozás szükségszerűen a sztenderdhez kevésbé alkalmazkodó beszélők megbélyegzéséhez vezet. Ez az álláspont nemcsak a strukturalista-kognitív nyelvészeti hagyomány sztenderdértelmezéséhez, hanem a nyelvműveléshez való viszonyukat is meghatározta, mert a nyelvművelést a sztenderd-központú gondolkodással azonosították. Sándor például, tanulmánya elején, általánosságban beszélve, ezt írja: „gyakran találkozunk azzal, hogy a hiva-

talosan elfogadottá nyilvánított sztenderd nyelvváltozattól, illetve az államnyelvtől eltérő nyelvváltozatok/nyelvek beszélőit megbélyegzik, s hátrányos helyzetbe hozzák. Ez voltaképpen a lingvicizmus megjelenési formája” (2002: 121). A lingvicizmus szót a rasszizmus analógiájaként szokás értelmezni: nyelvi alapú diszkriminációt jelent (Skutnabb-Kangas – Phillipson 1996).

Érdeemes megvizsgálni kicsit közelebbről, miről van szó. Kétségtől lehet(ett) találkozni nyelvművelők körében is a Sándor által kifogásolt gondolkodással. Ezt más nyelvművelők, például Lőrincze gyakran fel is róttá, hibának tartotta. Az 1950-es években a két világháború közti nyelvművelés örökségét áttekintve például így ír:

Jellemző, hogy a legigényesebb vitairat, Zolnai Béla munkája, a nyelvművelő munka negatívumait, a tudománytalan és szűklátókörű purizmus túlzásait veszi (a másik oldalon ugyancsak túlzásba esve) számba. Öröklődik erre a korra a művészi iránt való érzéketlenség; a „szavak egérfarkába” való kapaszkodás, a népieskedésig vitt népiesség, amely néha szinte köznyelvellenességbe, sőt városellenességbe csap át. Mindezzel együtt jár helyenként a nyelvművelés hangjának az eldurvulása, tudományos és művészi érvek, meggyőzés helyett a kategorikus döntés, parancs, esetleg fenyegetés, rossz magyarnak való bélyegzés stb. (Lőrincze 1953: 8–9).

Amit Sándor tehát lingvicizmusnak mond, Lőrincze is elítéli. Persze van véleménykülönbség, de nem ebben. Az szociolingvisztikai és nyelvművelői megközelítések különbözőségének alapja megragadható például egy, a Magyar Nyelvőr folyóirat hasábjain zajlott, úgynevezett népdalvitában, ami annak kapcsán indult meg, hogy egy budapesti énekkar nyelvjárási beszélőket imitálva adta elő műsorát, amit a zsűri kifogásolt. Lőrincze álláspontját a kérdéssel foglalkozó cikkében így foglalja össze: „köznyelvünket a tájnyelvtől elzárni, attól függetlenül fejleszteni botorság volna, de nem is sikerülne. A köznyelvbe

mindaz felszívódhatik és fel is szívódik, amire annak (a köznyelvnek) szüksége van, amivel az valóban gazdagodhatik” (Lőrincze 1953: 110). Mégse pártolja a nyelvjárások hangtani rendszerének imitálását, és úgy érvel, hogy „ha pl. mesekönyvet adnának ki ezekből a felvételekből, aligha igyekeznénk az eredeti hangállapotot rögzíteni (ezt a szokványos betűjelekkel nem is lehet), sőt még a meseszöveg esetlegességeit (egy-egy szó elismétlését, közbeszólást stb.) is kijavítanánk, szóval bizonyos mértékben stilizálnánk (de nem íránk át!)” (Lőrincze 1953: 110).

Lőrince munkásságának középpontjában a köznyelvvél való törődés állt, amibe „felszívódhatik” a mindennapi nyelvszokás. Ahogy egy vele készült, jóval későbbi beszélgetésben fogalmaz, „végül is – Arannyal szólva – egy egész nép nem beszélhet rosszul”. Ezt az észrevételt aztán a ma szociolingvistája számára nehezebben emészthető gondolatokkal egészíti ki: „a hagyományt általában védeni kell, hogy megőrizzük a nyelv folytonosságát és viszonylagos egységét. Útját kell állnunk a nyakló nélküli, felelőtlen változtatási szándékoknak, és harcolnunk kell az ellen, hogy a rossz nyelvérzékű emberek szó- és kifejezés-használata nyelvszokássá váljék. De ha egy szó vagy egy kifejezés a köznyelvet jól használók körében már általánossá vált, akkor fölösleges ellene harcolnunk” (1977: 7). Valahol itt van a lényeg: Lőrincze a jó nyelvszokást kívánja követni, azt amibe felszívódik a népnyelv. Ez a jó nyelvszokás nehéz ügy, mert terminusnak, koncepciónak nem kellően konkrét. És amikor a „köznyelvet jól használókról” beszél, szintén nehéz vele mai szemmel, szociolingvistaként egyetérteni. Azért is, mert a nyelvet, ahogy az előző fejezetekben megvilágítottam, kritikai közéletben nem „használjuk”, és azért is, mert nehéz e tekintetben másképp különbséget tennem jó és rossz között, mint hogy a sztenderdet azonosítsam a jóval, a nem sztenderdet pedig arosszal. Ez elitizmus, ami az én szememben legfeljebb azzal fogadható el, hogy nem a társadalmi státuszhoz, hanem az egyéni önbecsüléshez és önműveléshez kapcsolódó elitizmus. Valami olyasmi, amit az előbb idézett Elisabeth is ír: nagyon sokat ér, ha valakinek szókinca van, mert abból tud megélni. Ugyanakkor a „rossz nyelvérzékű

ember” kitételrel például én nemigen tudok mit kezdeni, mert a nyelvérzékem sehogy se tartom egy körbeírható, definiálható terminusnak.

A szociolingvisztika ítélete összességében szigorú volt. Sándor az idézett cikkben elválasztja egymástól a nyelvtudományt és a nyelvművelést. Ezzel kísérletet tesz arra, hogy utóbbit kizárja a tudományosan megalapozott foglalatosságok köréből. Ebben a törekvésben szerepet játszott, hogy a labovianusok mintáit jelentő angolszász kulturális kontextusban ez a szétválasztás már az 1940-es években megtörtént, így ott a nyelvművelés tudományon kívüli tevékenységgé vált (Heltai P. – Nagy 1997). Továbbá Sándor ostromozza az előíró nyelvszemléletet. Az előíró nyelvszemléleten feltételezésem szerint körülbelül abból a nyelvfelfogásból eredő tevékenységeket érti, amiket a fentiekben úgy írtam le, mint amik a nyelvet elszakítják a kultúrától, a társas viszonytól, és olyannak láttatják, amit lehet szabni, vágni, farigcsálni. A Kazinczy-féle hagyományt, amelyik megmondja, hogy ez a „Schriftsprache” és ezen kell írni. Idáig megvan az egyetértés köztem és közte. De Sándor aztán az előíró szemléletet azonosítja a nyelvműveléssel, és azt is írja, hogy az „előíró szemlélet és az ennek megfelelő viselkedés általános emberi és nemzeti értékekhez van kapcsolva, s ez elfedi a lingvizizmus okozta veszélyeket” (Sándor 2002: 122).

Sándor itt a nyelvművelés és az előíró szemlélet azonosításával úgy veszi, mintha nem lenne olyan nyelvművelés, ami nyelv és nem nyelv oszthatatlanságán alapul, tehát ami a nyelvet társas gyakorlatnak, az éntől a te felé induló projekciónak látja. A fejezet eddigi részeire hivatkozva azt állítom, hogy ez nem szerencsés álláspont. Hiszen a versengés a nyelv és nem nyelv oszthatatlan egységét maga előtt látó és az előíró, csak a sztenderdre koncentráló, Sándor által ostromozott nyelvművelés között végigkísérte az elmúlt évszázadokat. A nyelvművelésben a két irányzat versengett, és erről a labovianus kritika nem vett tudomást. A nyelvszokás, a norma középpontba helyezésének kritikája minden mást felülírt.

Pedig a labovianus szociolingvisztika magyarországi recepciója bizonyos szempontból átmentette az előíró nyelvművelés sztenderdközpontú gon-

dolatiságát. A 2025 őszén Kolozsváron megrendezett 23. Élőnyelvi Konferencia szervezői a lingvicizmus jelenségekörét emelték fókuszba. A konferencia honlapján található felhívás az alábbi mondatokkal kezdődik: „a lingvicizmus áthatja a nyelvekről, nyelvváltozatokról szóló diskurzusokat és a társadalmi interakciók legkülönbözőbb területeit az oktatástól a média által közvetített viszonyulásokig. Nyilvánvaló megnyilvánulási formái a megbélyegzés, a hátrányos megkülönböztetés, a személyi és közösségi jogok korlátozása, a szociális és etnikai egyenlőtlenségek továbbörökítése, „újra-termelése” az (anyanyelv)oktatásban, a nyelvpolitikában, a jogi kodifikációban és a közbeszédben.” (23. ÉK 2025). Amikor a szociolingvisták a lingvicizmus jelenségekörével foglalkoznak, akkor – hasonlóan az előíró jellegű nyelvművelőkhöz – a sztenderdet állítják vizsgálódásaik középpontjába, hiszen a lingvicizmus elválaszthatatlan a sztenderd ideológiáktól. Persze nem a sztenderdet szeretnék fejleszteni. Ellenkezőleg: a létéből szükségszerűen eredő társadalmi igazságtalanságok (megkülönböztetés, megbélyegzés, vagyis a lingvicizmus) ellen kívánnak küzdeni. De magával a küzdelemmel, például a lingvicizmus koncepcióján keresztül, folyamatosan megtámasztják a sztenderd ideológiákat, és hozzájárulnak ennek az ideológiai konstrukciónak a megerősítéséhez. Bodó mutatott rá, hogy a magyar szociolingvisztika jó ideig bármilyen beszédmóddal (nyelvváltozattal) foglalkozott, azt a sztenderdhez viszonyítva tette (2014). A nyelvi változatosság nyelvváltozat-alapú leírásában a sztenderd is nyelvváltozatnak tekintendő. Ebből az is következik, hogy ebben a kutatási paradigmában vissza-visszatérő módon analitikai kategóriákként jelennek meg a nyelvváltozatok is. Pedig a labovianus elmélet számára a nyelvváltozatok elvileg nem analitikai kategóriák. Sándor tankönyvében azt írja, „jobban járunk, ha más megközelítést keresünk a nyelv változatosságának leírására” (2016: 46).

Az a fordulat, ami nyelv és nem nyelv egységére, benne a társas viszonyra koncentrál és a nyelvészeti antropológiai megközelítések előtérbe helyezésére épít, ezt a hagyományt, a sztenderdnek a vizsgálódások középpontba

helyezését, elutasítja. Akkor is, ha az a „farigcsálás” szándékával történik, de akkor is, ha áttételesen, a kritikán keresztül csúszik bele a sztenderdközpontú, és ezzel részben a nyelvváltozat-alapú nyelvéírásba. Helyette azt ajánlja, hogy figyeljünk a beszélőre, repertoárjára és a repertoárjának erőforrásaira. Mindezek alapján úgy gondolom, az igazi törésvonal nem a szociolingvisztika és a nyelvművelés között van. Sokkal inkább a nyelvet mint különféle alkotóegységekből álló rendszert és a nyelvet mint a társas élettől elválaszthatatlan, egyik embertől a másik felé induló állandó, kölcsönös projekciót vizsgáló felfogások között.

Sára és Zsuzsa kérdései

Zsuzsa: Miért problémás, hogy a dialektológia képviselői idős, paraszti életmódot folytató beszélőket kerestek meg, amikor például nyelvatlaszokat készítettek?

János: Úgy fogalmaznék, hogy ez ma lenne tarthatatlan, akkor nem volt az. Az 1950-es és 1960-as években régi adósságokat törlesztett a nyelvtudomány a tájnyelvi jellegzetességek bemutatásával, a nyelvatlaszok elkészítésével. Hatalmas jelentőségű, hiánypótló munkák voltak ezek, kritikájukkal ezért óvatos lennék. A későbbi tudományos diskurzusok szempontjait nem érdemes rajtuk számon kérni. Ma már a társadalom is heterogénebb, és minden társadalmi változás gyorsabb. Sokan nem ott nőünk fel, ahol a szüleink, életmódunk is jelentősen eltér. Biztosan régebben is máshogy beszéltek fiatalok és idősek, de a lokalitás mindenki beszédét sokkal inkább meghatározta. Talán ez azt is jelenti, hogy régen lényegesen kisebb volt egy-egy generáció beszédmódjai között a különbség, és például egy-egy falu lakosai életmódjukat, tanultságuk fokát tekintve is jobban hasonlítottak egymáshoz.

Sára: Hogyan reprodukálják a szociolingvisták a sztenderdizáló ideológiákat a lingvicizmus és az egyéb nyelvváltozat-központú fogalmak által?

János: A lingvicizmus, a nyelvi alapú megkülönböztetés koncepciójának működtetéséhez dualizmust kell feltételezni, hiszen különben nem volna mit mitől megkülönböztetnünk. Ott a meredély (a szakadék), fent vannak azok, akiket a társadalom sztenderd beszélőknek ismer el. Nem feltétlen azért, mert valamilyen lőrinczei értelemben vett művelt nyelvszokást követnek, hanem például azért, mert budapestiek, vagy azért, mert egynyelvűek, és magyarul beszélve nincs akcentusuk, ami sok kétnyelvűnek, például magyarországi kétnyelvű romának is, van. Ha lingvicizmusról beszélek, a sztenderdhez viszonyítom a nem sztenderdet, az elismerthez a nem elismertet. Ez a gondolkodásom kiindulópontja.

6. A NYELVI VALÓSÁG MODELLEZÉSE A SZOCIOLINGVISZTIKÁBAN

A nyelvi valóságot (nyelv és nem nyelv oszthatatlanságát) megragadni igen nehéz, ezért szükséges metaforák alkalmazása. Ezek olyan szükségszerű műtermékek, melyekkel a valóságot modellezhetjük. Ilyen metafora például a nyelvváltozatokról való elképzelés. A kritikai szemléletű szociolingvisták alternatív metaforákat kerestek. A heteroglosszia fogalma egy ilyen, a nyelvi sokféleség megragadására szolgáló komplex modell, egy alternatív metafora. Az elmélet alapját Mihail Bahtyin orosz irodalomtudós elképzelése adja, aki három dimenzióban képzelte el a nyelvi sokféleséget. Az elsőben a nyelvi elemek és azok jelentéseinek sokféleségét ragadja meg. A különféle közösségek különböző regisztereket, azaz a megszólalás jellegzetes módjait azonosítják, és ezek mentén választanak a különböző nyelvi elemek közül. A nyelvi sokféleség következő dimenziója a hang sokfélesége, hiszen minden beszélőnek megvan a saját nyelve, megszólalási módja. Továbbá a körülmények sokfélesége is alakítja a megszólalási módjainkat. A nyelvi valóságot két egymással ellentétes irányú hatás tartja mozgásban, egy centripetális erő, ami a középpont irányába halad, ilyen például a sztenderdizáció. A centrifugális erő széthúz, ilyenek lehetnek a nyelvi újítások, nem megszokott szófordulatok.

(Strifler-Siró Zsuzsa Emma összefoglalója)

Nyelvváltozatokról mindenki tanult már érettségi előtt is. Az egyik 11.-es középiskolai nyelvtankönyv szerint „a nyelvek nyelvváltozatok formájában léteznek” (Hargittay 2021: 88). A tételt megerősítendő a vonatkozó leckében Kiss Jenőt (1993) idézi: „Minden nyelv változatokban él. A nyelvváltozatok a nyelvek létezési formái” (Hargittay 2021: 91). A másik választható tankönyv kezdő lépésként megkülönbözteti a területi és a társadalmi változatokat. Előbbiről közli, hogy – egy területi, azaz, ahogy írják, „vízszintes” tagolás

eredményeképp – „vannak”: „A nyelv területi vagy vízszintes tagolása szerint vannak területi nyelvváltozatok (regiolektusok)” (Pomozi–Katona 2021: 84; a vonatkozó 18. lecke szerzője Katona). Utóbbiról azt mondja, hogy nem teljes értékű nyelvváltozatok, nem határozzák meg folyamatosan az egyén nyelvhasználatát (Pomozi–Katona 2021: 84). A középiskolában megtanulhatjuk tehát, hogy nyelvváltozatok vannak, ugyanúgy, ahogy zebrák a szavannán, kormánykerék az autóban, vagy sejtmag a sejtben. Pedig nyelvváltozatok ebben az értelemben nincsenek. Csupán tudományos absztrakció eredményeként léteznek.

A felsőoktatásban azonban a nyelvváltozatokról egészen mást tanulnak a hallgatók már évek óta. Ha a szociolingvisztikával, a nyelvi valóság szociolingvisztikai modellezésével ismerkedne az olvasó, első lépésben – na persze ha ezzel a könyvvel végzett – két relatíve újabb tankönyvet ajánlok figyelmébe. Mindkettőt emlegettem már a korábbi fejezetekben. Sándor Klára labovianus szemléletű tankönyvet írt magyar nyelven (2016). A másik könyv, amit ajánlok, Bodó Csanád kritikai szociolingvisztikai tankönyve (2024). Érdekes a kettőt összevetni, és megfigyelni, milyen hasonlóságok és különbségek vannak köztük.

6.1 A nyelvváltozat-modell (és kritikája) a szociolingvisztikában

Eltérően a középiskolai tankönyvektől, az egyetemi tankönyvek szerzői, Sándor és Bodó egyetértenek abban, hogy fontos hangsúlyozni, hogy a nyelvváltozatok csupán absztrakciók, vagy ahogy Sándor mondja, „értelmezések” (a nyelvi valóság beszélők általi értelmezései). Leszögezi, hogy „valójában csak idiolektusok léteznek: azaz az egyes beszélők tényleges nyelvhasználatai” (Sándor 2016: 43). A nyelvváltozatokat úgy látatja, mint felhőket, amelyekben „a nyelvi változók bizonyos gyakran együttelforduló változatai sűrűsödnek”, és amelyek „ebben az értelemben léteznek a nyelvhasználók számára” (Sándor 2016: 54). Ennélfogva – labovianus hagyomány szerint – ezekre az

absztrakciókra építi fel a nyelvi valóság (nyelv és nem nyelv oszthatatlan egészének) értelmezését. Bodó viszont – az antropológiai megközelítések hagyományainak megfelelően és a kritikai fordulat tapasztalatai szerint – azt írja, a nyelvjárások (területi nyelvváltozatok) és a társadalmi nyelvváltozatok fogalmai az utóbbi évtizedekben radikálisan áértelmeződtek (2024: 7), és ezen áértelmezési folyamatok bemutatása mellett a nyelvi valóság leírásának új modelljeit ajánlja.

A nyelvváltozatok – ahogy erre Sándor is rámutat (2016: 55–56) – nem a fizikai vagy biológiai valóság részei. A valóság az, például a területi különbségek esetében, hogy halljuk, hogy itt, ott vagy amott nem ugyanúgy beszélnek az emberek. Megfigyelünk nyelvi jellemzőket, amik különböznek. Például egy hang ejtését, vagy egy számunkra ismeretlenül vagy szokatlanul csengő szót, kifejezést. Mi ilyenkor csak pár nyelvi jellemzőre figyelünk. A dialektológusok ezt a mindenki által birtokolt képességet (különbségek felismerése) szisztematizálják. Sok helyen sok embert megkérdeznek arról, hogy ezt vagy azt hogy mondják. Klasszikusan falvanként – ezeket kutatópontnak nevezik – néhány embert. Előzetes tudásuk, tapasztalataik alapján a dialektológusok kiválasztanak olyan nyelvi jellegzetességeket, amelyek esetében eltérést vártak. Nemcsak szavakat választanak ki, hanem hangokat és morféákat (szóalakokat) is. Sőt, szintagmákra (szószerkezetekre) is rákérdeznek. Például kíváncsiak lehetnek arra, hogyan mondják azt, hogy *hasaszalonna*, vagy hogy *strandol*. Lehet a hasaszalonna *csöcsstráfi*, a strandol ejtése lehet *strandul*, *strandúl*, vagy más is. A kérdések ezekre a szavakra valahogy így hangoznának (és mindig hasonló kérdésekkel operálnak): „Hogyan nevezik azt az ételt, amit a disznó elülső-alsó zsírjából, zsírszövetéből (például füstöléssel) készítenek?”, illetve „Hogyan mondd azt, amikor valaki fürdőruhában medence- vagy víz partján időt tölt, napozik, fürdik”. Tehát nyelvi változók variánsait vizsgálják (lásd e fogalmakról az 3.1 fejezetet).

Feltesznek mondjuk 800 kérdést minden kutatóponton (faluban), mert kíváncsiak ugyanennyi nyelvi jelenségre, és erről készítenek 800 térképlapot.

Egy-egy térképlap egy-egy nyelvi jelenség kapcsán kutatópontonként mutatja be a válaszokat. A 800-ból egy szól a *hasaszalonnáról*, egy a *strandolról* és így tovább. Lesz olyan vidék, ahol *strandolt* ejtenek, és lesz olyan, ahol *strandult*. Az a vonal, amelyet a térképlapon a kétféle ejtést őrző kutatópontok közé húzhatunk, az izoglossza, magyarul egy nyelvi jelenség határa, vagy egy szóval jelenséghatár. Ez már eleve csak mérsékelt bizonyossággal ad képet a valóságról, mert lehet, hogy ha megkérdeznék kutatópontonként még két embert, vagy egy fiatalit kérdeznék meg, másféle eredményt kapnak. Aztán ezeket a térképlapokat mintegy egymásra teszik, és megnézik, hogy hogyan korrelálnak a felkérdezett nyelvi változók. Volt már erről szó a 2. leckében is: a korreláció együttes, egymást feltételező megjelenés. Több, sok (de nem meghatározott számú) változó korrelációja kiad egy nyelvjárási területet, ami még kisebb regionális és még kisebb helyi nyelvjárásokra osztható. Ez azt jelenti, hogy két nyelvjárási területet (vagy két kisebb, regionális vagy helyi nyelvjárást) izoglosszanyalábok (földrajzi értelemben nagyjából ugyanott húzódó nyelvijelenség-határok) választanak el egymástól. De az izoglosszákat, ha nyalábba állnak, sosem „fedik egymást” teljesen, hanem mindig csak többé-kevésbé ugyanott futnak.

Lényegében tetszőleges számú változó együttjárására (korrelációjára) azt mondják, na ez egy nyelvjárás. És ez a trükk, ez már nem a valóság. Inentől kezdve, ha a nyelvjárást akarják leírni (bemutatni), akkor felsorolják, hogy egyes változók mely változatai (mely ejtésmódok) jellemzők ezen a területen. A Kiss Jenő szerkesztette *Magyar dialektológia* tankönyv (2001) nagyon sok változót sorol fel egy-egy nyelvjárási területhez. Abban a könyvben 10 nyelvjárási területet különítettek el, és e köré a szám köré alakult az elmúlt évtizedekben konszenzus. De el lehetne többet és kevesebbet is. Van ennek alapja, hiszen a korreláció még mindig a megfigyelhető és leírható valóság része. De ezek inkább megsűrűsödések, Sándor képével felhők. Két-három vagy négy-öt változó erős korrelációt mutat, szinte mindig együtt jár. De további négy-öt már nem mindig, nem minden helyzetben vagy nem minden beszélőnél stb. A nyelvváltozatok fix határai nem megrajzolhatók.

Nem úgy van ez, hogy egy-egy területen mindenki azonos mennyiségű korreláló változót használ. Egy-egy faluban nem mindenki egyformán erős tájszólásban beszél, és nem is minden helyzetben teszi ezt. Az önkényes eljárás tehát, hogy hol rajzolom meg a nyelvváltozatok határait, hány nyelvváltozatot rajzolok meg. Továbbá és leginkább az, hogy a megrajzolt határon belül eső megszólalási módokat mind „nyelvjárásnak” minősítem, mikor azok nagyon sokfélék lehetnek (eltérő számú változót vonultathatnak fel).

Hasonló a helyzet a társadalmi változatoknál. Nincs ember, aki megmondaná, hogy hogyan beszél egy „munkásosztálybeli”. Pár változót szokás ilyenkor felsorolni. Vagy aki megmondaná, hogy mi a „szleng”. Van néhány változó, amit egyesek önkényesen a szleng részének tartanak. De mások azokat a változókat éppen nem tartják szlengnek, megint más változókat meg igen. Ugyanígy: nincs ember, aki megmondaná, hogy mi az az orvosi nyelv. Hol kezdődik és hol végződik? A betegségek latin nevei tartoznak ide? A magyar nevek is? Mi a helyzet olyan közkeletűvé vált szavakkal, mint az *endoszkópia* vagy a *röntgen*? A *hurutos köhögés* kifejezés az orvosi nyelv része? Orvosi nyelvet „használ” Arany, amikor azt írja a *Jóka ördögében* a zsémbes, Jókát el-elverő Judit asszonyról (Jóka feleségéről), hogy:

... Talán majd, ha nem is a *vallás*,
Istenhez téríti az oldal-nyilallás.
Jó apostol a súly, hurut, köszvény, guta:
Majd csak megtéríti, ha vénségre juta.

6.2 Nyelvi sokféleség és nyelvek sokfélesége

De nemcsak a nyelvváltozatok absztrakciók, hanem végső soron a nyelvek is. Furcsa, kettős dolog ez. Egyrészt nem vagyok bolond, tudom, hogy van magyar nyelv, magyar kultúra, magyar irodalom és velük magyar etnikai és nemzeti identitás. Ez egy hatalmas és szerintem csodálatos, rizómaszerűen sokféle (vö.

3.3 fejezet), komplex és szerteágazó konstruktum, évszázadok, évezredek társas gyakorlatainak eredménye, következménye. Legtöbbünket, engem is, pozitív érzelmek fűznek a magyar nyelvhez. Meg tudom állapítani, hogy mi van magyarul írva és mi nem. Ugyanakkor, szigorúan a valóság pontos megragadására törekedve, tudományos igényességgel nem tudom megmondani, hogy hol vannak a magyar nyelv határai. Azt mondani egy szóra, hogy „magyar”, megint csak absztrakció, pontosabban önkényes döntés eredménye. Még ha ez nem is az én önkényes döntésem, hanem a közösségé. A szavakról a történelem egy-egy pontján úgy döntünk, hogy magyar szóvá, a „szakkifejezések” – bár néha úgy érzem, inkább a nyelvész tolvajnyelv elemei – szerint előbb idegen-, majd általában jövevényszóvá tesszük őket. Aztán ez a jövevényszó-jelleg elhomályosodik, és már fel kell ütnünk egy etimológiai (a szavak eredetét, történetét bemutató) szótárt, ha egy-egy szóról meg akarunk tudni valamit. A legtöbb jövevényszóról a nem nyelvész beszélők nem tudják, hogy jövevényszavak. Szláv eredetű szavaink például a *karácsony* vagy a *Balaton*, de hát ki foglalkozik ezzel.

A nyelvcsaládok családfái is árulkodók. Hopp, egyszer csak kettéágazik, és lesz a finnugor alapnyelvből ugor és finn-permi alapnyelv. Nyilvánvaló, hogy ilyen elágazás nem volt, mert nem lehetett. A kortársak illet nem élhettek meg. Ez egy utólagos absztrakció, mi utólag elkezdjük úgy látni és láttatni, hogy az idő folyamának egy pontjától érdemes kettőről beszélni egy helyett. De nemcsak az elágazás lepleződik le ezzel, hanem az is, hogy a néven nevezett, vagy egyes nyelv (finn, észt stb.) szintén absztrakció eredménye, hiszen biztos nem úgy volt, hogy egyik napon, hónapban, évben, évtizedben vagy évszázadban volt egy balti finn alapnyelv, és egy másikon már egyszer csak volt finn, észt és a többi balti finn nyelv. A mai nyelvek esetében azt mondhatjuk, hogy valahol, valamikor elkezdték a beszélői sajátjukként elkülöníteni az egyiket a másiktól. Gyanítom, (de csak találgatok), hogy ez mindenféle összetett és évszázadokon átívelő társadalmi mozgások, vándorlások eredménye volt, és hogy az elkülönülés eseménysorait az idő egy pontján élő beszélők egy korábbi időpontra tették. Vagy

még valószínűbb, hogy nem kötötték időponthoz, mert nem is érzékelték az elkülönülést, csak azt vették tudomásul, hogy „ő másképp beszél, mint én”, nem is feltétlen értem, vagy egyáltalán nem értem, mert idegen, máshol nőtt föl, máshonnan jött. Jellemző, és ezt példázza, ahogy a különböző nyelvekben az ilyen „érthetetlen beszédűeket” nevezik. Például az ógörögben *barbárnak* a „bla-bla-bla” vagy „bar-bar-bar” érthetetlen nyelven beszélő, lenézett másokat. De ezt példázza az is, hogy a szláv nyelvekben (és ezek nyomán a magyarban) *némának* nevezik a németeket. Szóval soha senki nem mesélte az unokájának azt, hogy „kisunokám, fiatakoromban még mindenki balti-finnül beszélt, most meg már mindenki észtil beszél, de nagyot fordult velünk a világ”.

Aki a történeti nyelvészeti módszereket jól ismeri, annak modellező és rekonstrukciós eljárásaiban gyakorlatot szerez, és hozzáférese van a nyelvi adatokhoz, az ebben a kérdésben tud valamilyen hipotéziseket felállítani, és megkísérli ezeket igazolni. Ez a tevékenység a nyelvet mint absztrakciót, mint az embertől független „rendszert” vizsgáló, a nyelvek és változatok metaforáit elfogadó és használó nyelvészet egy ága. Aki izgalmas és kritikus írásokat szeretne tanulmányozni a témában, annak ajánlom Sándor egy másik, ismeretterjesztő könyvét (2011).

A fentiek ellenére mindannyian – úgy érezzük – zsigerileg tudjuk, milyen és mi a magyar nyelv. Hogy lehet ez? Erre a kérdésre Karácsony Sándortól tudok egy választ: a nyelv „testi jelenség voltá”-ra koncentrálunk. A 2. fejezetben már emlegetett osztrák nyelvész, Busch (2012) is írt az elmúlt időszakban arról, mennyire testi jelenség a nyelv. Ő ezt a nyelvi repertoáron keresztül ragadta meg. Busch a nyelvi repertoárról azt írta, hogy azt ne úgy képzeljük, mint egy szerszámosládát, amiből nyelvi elemeket válogatunk. Azt javasolta, inkább úgy gondoljunk rá, mint ami lényünk, testünk része, nem választható el tőlünk. Ezzel függ össze az, hogy stresszes szituációkban máshogy (például kevésbé gördülékenyen vagy épp hadarva) beszélünk. Vagy hogy testi-lelki traumák, mint például egy agyvérzés vagy valamilyen súlyos erőszak elszívődése törölheti repertoárunk egy részét, vagy éppen

előhozhat elfeledettnek hitt részeket. Sokszor lehet ilyen eseteket dokumentálni. Mark Twain egy útirajzában ír egy Hawaiiin élő amerikai ültetvényes család gyermekéről, aki később a Nagy-tavak mellett élve bűvárként dolgozott, és egy majdnem halálos kimenetelű, hosszas eszméletvesztés után a gyerekkorában megtanult és később elfelejtett kanaka (hawaii) nyelven kommunikált (Twain 1953[1897]: 44, a helyesírási megoldásokat megtartottam az idézetben):

Születésétől fogva a kis kanakákkal játszott apja ültetvényén, szerette a nyelvüket s nem akart másikat megtanulni. A család érkezésem után egy hónappal visszaköltözött Amerikába, s a gyermek tüstént kezdte elfelejteni a Kanaka nyelvet s megtanulni az angolt. Tizenkét esztendőskorára egy árva kanakai szót sem tudott; tökéletesen elfelejtette, meg sem értette már. Kilenc évvel utóbb, mikor húszegyesztendősként volt, összeakadtam a családdal New York állam egy tóparti városában s az anyja beszélt nekem a fiúnak egy kalandjáról. Foglalkozására nézve most bűvár volt. Egy utas szállító hajót vihar kapott el a tavon s a hajó utasaival együtt elsüllyedt. Néhány nappal később a fiatal bűvár teljes felszerelésével leszállt a vízbe, belépett a hajó hálótermébe, ott állt a lépcső lábánál a korlátot fogva és belebámulva a sötét vízbe. Egyszerre csak valami megérinti a vállát, megfordul – egy halott férfi imbolyog, bukdácsol körülötte s látszólag kíváncsian vizsgálgatja. Megbénította a rémület. Belépése felzavarta a vizet s most már látott egy sereg homályos testet, amely feléje tartott, bólogatott a fejével s ingadozott jobbra-balra, mint amikor az álmos ember táncolni próbál.

Elvesztette eszméletét és ebben az állapotban húzták fel a víz színére. Otthon ágyba fektették s hamarosan nagyon rosszul lett. Napokon át újabb meg újabb delírium vett erőt rajta, amely mindig órákig tartott; delirálás közben állandóan és folyékonyan kanaka nyelven beszélt, semmi más nyelven. Még mindig nagy beteg volt s ezen a nyelven beszélt hozzám, én

természetesen nem értettem meg. Az orvosi könyvek azt mondják, hogy az ilyen eset nem ritka.

Olyannyira nem ritka az ilyen, hogy én magam is ismerek hasonló eseteket. Kevésbé regényeseket, inkább betegségek, agyi események folyamánaképp kialakuló helyzeteket. Összefoglalva, Busch állítását így értem: a nyelvi reper-toár, mindaz, ami megszólalásunk alapja lehet, valahogyan testünkbe ágyazott, elválaszthatatlan a pszichétől.

Karácsony Sándor is ilyesmiről ír. „...A nyelv testi jelenség volta, az artikuláció, a kiejtés, a beszéd menete, a lejtés az, ami (...) a magyar embert megkapja és foglalkoztatja. A magyar ész számára a szavak jelentése nem probléma. Az idegen szókat is magyar szóknak appericipálja” (2009[1939]: 105). Az appericipálja azt jelenti, hogy érzékeli. A „nyelv testi jelenség voltát” a népetimológiákon keresztül magyarázza meg a szerző. A népetimológiát ösztönös szószármaztatásként szokás a nyelvészetben számon tartani. A beszélők úgy alakítanak át egy számukra idegen hangsort, hogy (legalább részben) értelme legyen annak magyarul is. Például a latin ‘gumós’ jelentésű *tuberosa* nyomán alakult ki *tubarózsa* szavunk, vagy a szintén latin, ‘nyugvóhely’ jelentésű *coemeterium*ból a *cinterem*, a temető egy számunkra már régiesnek ható neve. Ezekben van egy közös vonás: a *rózsának* van értelme, még a *tubának* is (egy fúvóshangszer), de a kettőnek együtt semmi. A *teremnek* van értelme, a *cinnek* is (‘ón’, ez a puha fém), de a kettőnek együtt semmi. Karácsony szerint „a népetimológia (...) a jelölést már megtörténtnek veszi, nem is törődik vele, egyetlen gondja, hogy a hangsornak értelmetlen-értelme legyen magyarul is” (Karácsony 2009[1939]: 104, kiemelés az eredetiben). Azt, hogy a beszélők már megtörténtnek veszik a jelölést, azt jelenti, hogy az már világos a beszélő számára, hogy a *coemeterium*, ez a latin hangsor arra a dologra mutat, amit ő temetőnek hív. Tiszta sor, mit jelent, ahogy tiszta sor az is, hogy a jelentése megvolt az átvétel pillanatában minden jövevényszónak, nem kellett vele törődni.

Például amikor a magyarok az oszmán-török időkben, azaz a kárpát-medencei török hódítás idején átvették a törököktől az *ibrik* vagy a *papucs* szavakat, akkor senki közülük nem gondolta azt, hogy na most kölcsönzők egy szót a törökből a magyar számára. Amikor valaki, aki egyébként magyarul beszélt, ezt mondta, magyar szóvá vált számára és az ő interakciós partnere számára is. Tudta, mit jelent az *ibrik* vagy a *papucs*, ahogy mi is tudjuk, mit jelent a *fájl*. Nem kell a jelentéssel törődni. Még egy ide tartozó gondolat Karácsonytól: „kettős tehát a népetimológia tendenciája: egyik az, hogy a magyar nyelv törvénye szerint is legyen a hangsornak valamelyes értelemféléje, a másik az, hogy ne legyen mégse, hiszen a többi szónak sincs” (Karácsony 2009[1939]: 104, kiemelés az eredetiben). A finnugor *nap* vagy *őz* hangsoroknak sincs több vagy kevesebb értelme, mint az *ibrik*nek vagy a *fájl*nak. Főleg is ezt tovább folytatni, mert ahogy Karácsony írja, minden népetimológiánál „megtalálnók a kettősséget: az ismerős elemet, mely az idegen szót a magyar hangsorba belesorozza, s az érthetetlen részt, mely őrizi a jelentés titkát,” Ez az, amit Saussure-rel úgy mondanánk, hogy a jelölő (szóalak) és a jelölt közötti kapcsolat önkényes: nincs semmi természetű a cinteremben.

Tudjuk, hogy mi magyarul beszélünk, és az iskolázott, világlátott beszélők sok más nyelvet is azonosítani tudnak. De sok (a legtöbb) esetben nem tudjuk, hogy az idegen milyen nyelven beszél, inkább csak azt tudjuk megállapítani, hogy hát nem értjük. A régi világ modern iskolarendszert és külszágot nem tapasztalt beszélői körülbelül így oszthatták fel a világot: „Ahogy én beszélek, és az enyéim, az érthető. Aztán vannak olyanok, akiket nem lehet megérteni.” Ilyenek voltak egy régi magyar ember számára a szomszédos népek fiai – hiszen velük találkozhatott leginkább. Őket legfeljebb utánozni lehet, érteni nem. Amikor utánozni próbáltuk őket, ugyanazt csináltuk, mint a népetimológiák esetében: megpróbáltunk értelmetlen zagyaságaikban eligazodni, értelmet adni nekik. Karácsony erre sok irodalmi példát hoz, például ilyeneket: „Rákosi Viktor Emmy című hosszabb

elbeszélésében a kimondhatatlan nevű parancsnokok nevének mégiscsak-muszáj felsorolását csúfolja ki: Her Rikmajster Van Só és van Minden (Van der Sloot Walmingen) például az egyik kapitány” (Karácsony 2009[1939]: 104). De sokszor még azt sem vesszük tudomásul, hogy ezek a „szerencsétlen” külföldiek nem tudnak magyarul. Ki ne próbált volna már meg egy külföldivel lassabban és hangosabban beszélni, persze magyarul, hátha megérti. Ennek a hátterét Karácsony így magyarázza:

Kitűnő megfigyelés eredménye Komáromi Jánosnak A bécsi villamoson c. humoros karcolata is. Rozmár János magyar tűzér rendületlenül s huzamosan társalog a kalauznővel magyarul, nem törődve vele, hogy az meg németül szól hozzá. Nincs tudatában annak, hogy különféle nyelvek vannak a világon, s mikor végül magyar hallgatóra talál, a következő két jellemző megjegyzést teszi az iménti felemás konverzációra: mondtam pedig a nagyságának ... és ... mindjárt gondoltam, kérem, mert sokat beszélt a nagysága. Egy bizonyos. Nagyon könnyen megtanulja a magyar az idegen nyelvet, de csak a maga módján. Az orosz és olasz fogságban a világháború folyamán nagyon jól megtanulták a környező nép nyelvét, nem mint másik nyelvet, hanem mint „a nyelv”, az emberi érintkezés egyik dialektusát. A magyar lélek tudatában nincsenek nyelvek. A magyar lélek egynyelvű. Azt jelenti ez a megállapításunk, hogy a magyar lélek beszéd közben nem tesz különbséget magyar nyelv és nem-magyar nyelv, tehát Én és nem-Én között (Karácsony 2009 [1939]: 191).

Összefoglalva, két dolog van: egyrészt van a nyelvi sokféleség. Az emberek sokféleképpen beszélnek. Ez egy madártávlati nézőpont. Másrészt van minden ember saját nézőpontja, ami szerint a nyelv testi beágyazottságú: van egy zsigeri érzésünk-tudásunk arról, hogy mi a mi nyelvünk, és mi kell ahhoz, hogy egy nyelvi elem a mi nyelvünk részévé váljon. Úgy válik részévé, hogy elkezdjük annak érezni, annak tartani. Elég zsigeri, elég szubjektív, tudományosan

nehezen értelmezhető módon. Erre hívja fel Karácsony a figyelmet, ezt bizonygatom én is: az emberek számára, és ha lefejtjük magunkról iskoláink hatását, számunkra is, „a nyelv” van. A sokféle nyelv, aminek egy részét értjük, más részét nem értjük és megpróbáljuk érthetővé tenni. Az, hogy csak „a nyelv” van, nem azt jelenti, hogy mindenki egyformán beszél. A másikat ebből az egyéni, nem madártávlati nézőpontból nem azért nem értem, mert más nyelven beszél. Beszéli – illetve olyan is van, aki jeleli – „a nyelv”-et, és itt most nyomjuk meg az „a” szócskát, csak hát nem úgy, mint én. Máshogy, de ha talán hangosabban beszélek, lassabban beszélek, mutogatok, udvariasan megpróbálok olyan szavakat becsempészni a beszédembe, amit ő ért, vagy amiről úgy gondolom, ő értheti, akkor sikerülni fog, sikerülhet, mert sikerülnie kell és szokott.

6.3 Versengő metaforák

De ez nem változtat azon a tényen, hogy ha madártávlatból nézzük, ahogy az tudósokhoz illik, és nem zsigerileg gondolkodunk róla, akkor az a bizonyos „a nyelv” sokféle. És az ebbe a sokféleségbe megrajzolt mintázatok, a nyelv-változatok és a nyelvek sokféleségének mintázatai műtermékek, invenciók. Ezek az invenciók a leírás lehetőségét szolgálják. A kérdés az, ezek-e a valóságot leghűbben ábrázoló (és ezzel leegyszerűsítő) műtermékek, vagy vannak, lehetnek jobbak is. A nyelvi valóságot (nyelv és nem nyelv oszthatatlan egységét) ugyanis nagyon nehéz megragadni, nem lehet ilyen műtermékek nélkül leírni. Ezek a műtermékek tulajdonképpen metaforák (képek). A metaforák nemcsak a költészet részei, hanem a köznyelvben, sőt a tudományos nyelvben is mindennaposak. Mikor például azt írom, hogy „megragadni a valóságot” köznyelvi metaforát használok, hiszen egy almát megragadhatok, de a valóságot nem. Mégis beszélnem kell a dologról. A nyelvészet műszavai tehát metaforák, amik arra szolgálnak, hogy leegyszerűsítsék, modellezzék a valóságot, éppen annyira, hogy már beszélni lehessen róla, de a komplexitása minél jobban visszaadható maradjon.

A nyelvváltozatokról szóló elképzelés egy, a valóság megragadására, pontos leírására, visszaadására szolgáló metaforarendszer. Nagyon elterjedt metaforarendszer, mindenki ismeri. Az biztos, hogy nem jó, ha ez a metaforarendszer megkérdőjelezetlenül marad, mint ahogy ez most van a gimnáziumi tankönyvekben. Nemcsak azért, mert elrejti az olvasói elől azt a tényt, hogy a nyelvi valóság mennyire komplex. Hanem és főleg azért, mert ha nem kérdőjelezzük meg metaforáink észszerűségét, akkor elűtjük magunkat a kritikus gondolkodás lehetőségétől is, és a végén még elhiszszük, hogy tényleg van olyan, hogy szleng, orvosi nyelv, nátha vagy idegösszeomlás.

A labovianus szociolingvisták nem hiszik azt, hogy a nyelvváltozatok olyanok, mint a zebra, a kormánykerék vagy a sejtmag, tehát hogy a valóságban léteznek. Hangsúlyozottan absztrakcióknak tartják ezeket. A nyelvváltozat absztrakcióját sok más absztrakció követi. Sándor Klára könyvében például a nyelvcseré, a kétnyelvűség, a kölcsönzés, a kódváltás és a nyelvi hátrányos helyzet koncepciói azok, amelyek a nyelvváltozatok absztrakciójára épülő további absztrakciók. Könnyű belátni, hogy ezek további absztrakciók, hiszen ha a nyelvek absztrakciók, akkor a cseréjük is az, a kétnyelvűség is az. Az is egy valóságtól elrugaszzkodó kép, hogy egyik absztrakcióból kölcsönözni lehet a másik számára. A kódváltás szóban a kód 'nyelv' vagy 'nyelvváltozat' jelentésben áll, tehát a két absztrakció közötti váltást jelöli. A nyelvi hátrányos helyzetnek, ahogy azt már a 4.1 fejezetben tárgyaltam, az lenne az alapja, hogy egyik nyelvváltozat beszélője hátrányban van a másik nyelvváltozat beszélőjéhez képest. A labovianusok tehát tudják, hogy a nyelvváltozatok absztrakciók, de úgy gondolják, hogy jó absztrakciók, érdemes velük dolgozni. A kritikai fordulat a szociolingvisztikában nem utolsó sorban azért kritikai, mert kritizálja, megkérdőjelezi ezt a metaforarendszert. Nemcsak kritizálja, hanem megpróbálja alternatíváit is kínálni.

Bodó Csanád tankönyve elsősorban tehát ebben különbözik Sándor Klaráétól: nem akarja használni, ilyen értelemben nem fogadja el ezeket az

absztrakciókat. A 2000-es évek kritikai hagyományában megújult nyelvészeti antropológiai megközelítéseket követve bemutatja azokat az alternatív absztrakciókat, metaforarendszereket, amelyek az elmúlt két évtizedben megszülettek. Ezeket nem mutatom be e helyütt részletesen, hiszen egyrészt ott van az emlegetett tankönyv (Bodó 2024), másrészt számos tanulmány ismertette és használta őket az elmúlt években magyar nyelven is (Bodó 2018, 2020, Jani-Demetriou 2018, 2023, Szabó 2018, Laihonon 2020, Hel-tai 2020). Inkább arra mutatok rá, hogy mennyiben újszerűek, mások ezek a metaforák. A nyelvek és nyelvváltozatok metaforáihoz képest két újdonságot lehet kiemelni. Az egyik, hogy az interakciót és vele a beszélőt helyezi a centrumba. A másik, hogy kevésbé statikusként (azaz mozdulatlanként, állandóként) mutatják be a nyelvet (mint nyelv és nem nyelv egészét). Ezek az alternatív megközelítések nem tételeznek fel olyan egységeket, amelyeknek időben és térben kiterjedésük van (mint a nyelveknek és a nyelvváltozatoknak), hanem az éntől a te felé induló projekció folyamatát elemzik.

A talán legteljesebb ilyen alternatív metaforarendszer összefoglalóan a heteroglosszia nevet kapta. Ez a görög eredetű elemekből alkotott szakszó azt jelenti, nyelvi sokféleség, nyelvi különféleség. Nem túl jó név olyan szempontból, hogy nem idéz fel bennünk semmit, ha lefordítjuk sem tudunk mire gondolni túl azon, hogy nyelvi sokféleség, ami semmitmondó. Ha azt halljuk, hogy heteroglosszia, arra érdemes gondolni, hogy ez egy a nyelvi valóság (ami nyelv és nem nyelv oszthatatlan egysége) leírására szolgáló komplex modell. A nyelvváltozatok modelljével verseng. Ez utóbbi, a nyelvváltozat-modell kétdimenziós: társadalmi és területi változatokról van szó. Sőt, a Katona-féle középiskolai lecke (Pomozi–Katona tankönyv) odáig viszi az absztrakciót, hogy függőleges és vízszintes irányú tagoltságról beszél (2021: 84). Ezzel szemben a heteroglosszia koncepciójának eredeti kidolgozója, Mihail Bahtyin orosz irodalomtudós (magyarul 1976) és szociolingvista követői (vö. például Backledge–Creese eds. 2014) három dimenzióban ragadják meg a sokféleséget. Azt mondják, hogy egyrészt a nyelvi

elemek és jelentéseik sokféleségére érdemes koncentrálni. Másrészt a beszélők sokféleségére érdemes figyelni. Harmadrészt pedig figyelembe kell venni a körülmények sokféleségét.

Az elsőre visszatérve, a megszólalásaink regisztereket követnek. A regiszter a megszólalás egy jellegzetes módja. De a regisztereket, ellentétben a nyelvváltozatokkal, nem állandó, fix és egymással korreláló változók mentén azonosítjuk. A regiszterek sokkal mulékonyabbak, esetibbek, esetlegesebbek. A különféle közösségek különféle regisztereket azonosítanak. Akár egy nemzet, egy nép, akár a magyar nyugdíjasok, akár egy kórház dolgozói, akárki alkothat közösséget. Szóval ez a közösség szó is nagyon sok mindent jelenthet és szituatív jellegű. A közösség tagjainak közös tudásához tartozik, hogy tudják, milyen regiszterben kell megszólalniuk egyes helyzetekben. Én például tudom, hogy kell megszólalni a paksi piarcon, egy önkormányzati ügyintézés során, a munkahelyemen Budapesten, a kiskorú családtagjaimmal beszélgetve stb. Ezekhez a különféle regiszterekhez változó nyelvi elemeket válogatok, ezekkel igazítom a beszédem én is, és az adott diskurzus többi résztvevője is az aktuálisan követett regiszterhez.

A sokféleség második dimenziója a beszélők sokfélesége, illetve a beszélők hangjának sokfélesége. Hiába beszélek én és az ötéves unokaöcsém egy közös regisztert (az a mód, ahogy mi egymással úgy általában beszélni tudunk és szoktunk), ettől még beszédünk nem lesz egyforma, hiszen mindenkinek megvan a saját nyelve, megszólalási módja, azaz a saját hangja. Hogy mi a hang a nyelvészetben, azt talán így érthetjük meg legkönnyebben: mindannyian tudunk a magunk hangján beszélni, de meg tudjuk idézni mások hangját is. Ezt elég gyakran csináljuk is, stilizálunk más beszélőket, például mikor gúnyolódunk (akár kedvesen, akár kevésbé kedvesen) egy tanáron, egy barátan vagy más ismerősen. Ilyenkor kicsit másképp, elváltoztatott módon is beszélünk: többféle eszközzel (beszédtempó, hangerő, hangsúlyozás, hanglejtés utánzása) próbáljuk a másik hangját megidézni.

A harmadik alakítóját a sokféleségnek a körülmények jelentik. Máshogy beszélnek, ha sietek és ha ráérek, ha sokan vannak körülöttem és ha kevesen, ha messziről kell odakiabálnom valakinek, vagy mellettem ül. A körülmények nagyban és sokféleképpen alakíthatják, hogyan szólalok meg. Egyféleképp, kicsit vicceskedve beszélnek az ötéves unokaöcsémrel otthon, például a Forma-1 nézése közben, ha azért szeretném megfegyelmelni, hogy halljak valamit a közvetítésből. És megint máshogy, sokkal határozottabban, ha a szupermarketben arra kérem, hogy gyorsabban adogassa az üres üvegeket a visszaváltónál, mert már nagyon hosszú a sor, és ő még mindig valami egészen másról beszél nagy lelkesedéssel, ahelyett, hogy koncentrálna. Ezek a beszélgetések (is) a körülmények sokfélesége szerint (is) alakulnak.

A heteroglosszia elméletalkotói azt is javasolják, hogy ne képzeljük azt, hogy ez a három dimenzió három fix tengelyt alkot. Ne gondoljuk, hogy a sokféleség e háromszempontú leírása nyomán eljuthatnánk valami fix állapothoz, olyasmihez, ami összevethető lenne a nyelvváltozatok képzetével. Azt javasolják, hogy inkább valamiféle „mágneses térhez” hasonlóan képzeljük el a nyelvi valóságot. Ezt a valóságot két egymással ellentétes irányú erőhatás tartja folyamatos mozgásban, és óvja meg mind a teljes egységesüléstől (attól, hogy mindenki egyformán beszéljen), mind a teljes heterogenitástól (azaz különbözőségtől, attól, hogy senki ne értse a másikat). Ebből már kitalálhattuk, hogy az egyik erőhatás centripetális (a középpont felé ható), a másik centrifugális (a középpont felől kifelé ható). A centripetális (egységesülés, középpont irányába ható) erő a sztenderdizációban foglalkozható össze: minden közösségnek kialakulnak a szokásai, bevett gyakorlatai, vagy sztenderdjei, egyetlen családtól a nemzetig és akár azon is túl. A másik erő viszont folyamatosan ennek az egységesülésnek az ellenében hat: a nyelvben folyamatosak az újítások, például a szójátékok, egyénieskedések, vicceskedések, a megszokottól való eltérések.

Bodó Csanád könyvének (2024) második fejezetében foglalkozik egyebek mellett a heteroglossziával. Bodó tankönyvében végig lehet olvasni

szisztematikusan, hogy hogyan segítette hozzá egyrészt a hang, másrészt az ideológiák kutatásának több évtizedes története a szociolingvistákat ahhoz, hogy Bahtyinnak az irodalomelméletben régóta ismert heteroglosz-szia-modelljét mindennapi nyelvi gyakorlataink leírásában alkalmazzák, azt ilyen fontos, középponti szerepbe helyezték. A hangról az előző bekezdésben röviden már volt szó, az ideológiákról még nem.

A nyelvi ideológiák kutatása az 1990-es években vált igazán fontossá a szociolingvisztikában (Irvine–Gal 2000, magyarul lásd Laihonon 2011, Bodó 2016). Nyelvi ideológiának tarthatunk minden nyelvről szóló gondolatot. Vizsgálatuk összefüggésben van azzal, vagy inkább egyenesen következik abból, hogy a beszélők felé fordult a nyelvészeti antropológusok figyelme. Hamar észrevehetjük ugyanis, hogy ha az embereket megkérdezzük arról, hogy hogyan beszélnek, akkor nem feltétlen azt mondják, amit mi látni-hallani vélünk. Nem azért, mert hazugok, hanem mert mindenki a saját nézőpontjából látja a valóságot, és annak egy másik oldalát látja, egy másik részét tartja fontosnak, azt emeli ki a maga számára. De az is lehet, nem is ritka eset, hogy a közösségeinkben uralkodó vélekedések miatt nem tudunk már objektív szemlélődők lenni. Nyelvi ideológiáink, azaz gondolataink a nyelvről (mint nyelv és nem nyelv oszthatatlan egészéről) nagy szerepet játszanak abban, hogy mit gondolunk magunkról és másokról, a magunk közösségeiről és mások közösségeiről. Pakson, még gyerekkorunkban nagyon megleptem az unokatestvéreimet azzal a vélekedéssel, hogy ők nem ugyanúgy beszélnek, mint a pestiek. (Ma már nem zsibbasztom őket ilyenekkel.) Romák között járva, velük beszélgetve, az elmúlt években sokan állították nekem, hogy ők megismerik, hogy a telefonban egy romával vagy egy nem romával beszélnek. Gyakran azt gondoljuk, hogy a magyar nyelv nehéz, hogy az olasz egy romantikus nyelv, hogy a pestiek nyafogva beszélnek, a székely nyelvjárás pedig olyan ízes. Az ilyen vélekedések, gondolatok, tudások mind a nyelvi ideológiákon keresztül vizsgálhatók.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Hogyan tudnának az alternatív metaforarendszerek (például a heteroglosszia-modell) hang- és beszédközpontú fogalmai a közoktatásban megjelenni?

János: A középiskolában elsősorban nem a tudományos vitákról számolnak be a tankönyvek, hanem meglévő konszenzusokról. (Egyébként korántsem vagyok biztos benne, hogy ez jól van így.) A nyelvváltozat-modellek megkérdőjelezése, de legalábbis azok modell voltának hangsúlyozása ugyanakkor ilyen szempontból már mindenképpen időszerű volna. A megfigyelésem az, hogy amikor a szociolingvisztika órákon ezekről a kérdésekről szó van, akkor ezeket téziseket mindenki érti és elfogadja. Aztán amikor alkalmazásukra kerül sor, például szemináriumi dolgozatokban vagy akár a tanítási gyakorlat során, akkor sokan és gyakran elmozdulunk a bejáratott nyelvváltozat-modell felé, mind szóhasználatunkat, mind gondolkodásunk metaforikus alapjait tekintve. Maga a heteroglosszia-modell szerintem, ahogy itt e könyv olvasóinak, elmagyarázható a középiskolásoknak is. De egy ilyen váltásnak sok következménye van a nyelvről szóló beszédben, ezek a fogalmi újítások pedig lassabban történhetnek meg. Előfeltétel, hogy ne csak felsőoktatási tankönyvek szülessenek ebben a felfogásban. Lassan meg fog történni a középiskolai szemlélet átalakulása, mindenkinek van egyéni feladata ebben, és joggal várja minden pedagógus, hogy a tankönyvekben is megjelenjék ez a szemlélet.

Zsuzsa: A dialektológusok milyen hatással lehetnek a nyelvjárási beszélőre? Kialakulhat-e a felek között ezáltal hierarchikus viszony?

János: A rövid válaszom talán az, hogy semmilyennel. Az emberek megszólalási módjait nem a dialektológusok alakítják. És úgy látom azt sem, ahogy a megszólalási módjaikról az emberek gondolkodnak és beszélnek. A civil dialektológiának (Kocsis et al. 2022) nevezett megközelítések számára azonban fontos az, hogy az emberek gondolkodása és a tudományos gondolkodás

között valamiféle kapcsolat teremtsődjön, hogy a tudomány jobban figyeljen arra, hogyan gondolkodnak minderről az emberek. Szép, magyar nyelvű példája ennek a Civil Dialektológia című honlap (elérhető a *civil és dialektológia* szavak keresőmotorba írásával), amely hivatásos és civil szereplők dialektusokkal kapcsolatos online projektjeit egyaránt összegzi. A honlap kiválóan használható mind a tanításban, mint az egyéni tanulásban, dialektusokkal való ismerkedésben. (Hogy mit jelent a civil tudomány és így például a civil dialektológia, arról még lesz szó részletesen a részvételiségről szóló 10. fejezetben).

7. A NYELVRŐL VALÓ BESZÉLÉS NEHÉZSÉGEI

A nyelvi valóság reprezentációja nehéz vállalkozás. Az olyan metanyelvi absztrakciók – vagy „öreg bútoradarabok” –, mint az egyes nyelvek és nyelvváltozatok, bár segítenek a nyelvi sokféleség megértésében, önkényesen létrehozott kategóriákra szabdalják a nyelv egészét. A transzlingválás „tüllép” ezeken a metanyelvi értelmezéseken, és a nyelvet máshogy, komplexitásában, oszthatatlanságában ragadja meg. A transzlingválás alapegysége a nyelvi repertoár, ami minden beszélő, így az egy-, a két- és a többnyelvű beszélő esetében is egységes. A beszélő a szituációtól függően válogatja ki a megfelelőnek vélt nyelvi erőforrásait a repertoárjából. Így – saját szempontjából – mindenki egy nyelvet, „a nyelvet” beszél, vagyis egy nyelvű, mindenki az egységes nyelvi repertoárjából válogat. Azonban a beszélők különféle, például életkori, foglalkozási csoportokba és közösségekbe szerveződnek. Egy kívülálló nincs birtokában azoknak a nyelvi erőforrásoknak (és a hozzájuk kapcsolt társas jelentéseknek), amelyek egy számára idegen csoportban jelen vannak. Ebben az értelemben mégsem beszélünk egy nyelvet, senki sem egy nyelvű.

(Szakál Sára Rebeka összefoglalója)

A heteroglosszia koncepciójával eljuthattunk oda, hogy a nyelvi valóságot amolyan mágneses térhez hasonlítva létrehozunk egy komplex modellt, ami szembeállítható a nyelvváltozatok modelljével. Egy másik, a kritikai megközelítésekben nagyon elterjedt modell a valóság értelmezésére, a transzlingválás (Heltai 2020) erre nem alkalmas, mert nem foglalkozik az egyes nyelveknek érzékelt egységeken belüli változatosság kérdéseivel. Viszont alkalmas arra, hogy elkezdjünk úgy beszélni a társas világ komplexitásáról, hogy ne a nyelvek sokféleségéből, ne a két- és többnyelvűség fogalmaiból induljunk ki,

hanem a beszélők repertoárjából. Ennek a koncepciónak, a transzlingválásnak ez a fő erőssége.

A világban vannak nyelvek, ez belátható, hiszen például van angol–spanyol szótár, vannak angol és spanyol nyelvű könyvesboltok, vannak angol és spanyol nyelvű filmek. Az előzőekben rámutattunk, hogy a nyelvek végső soron szociális konstrukciók, nem a fizikai valóság részei. A róluk való beszéd mégis része mindennapjainknak, a nyelvek sok tekintetben meghatározzák az életünket. A transzlingválás (García 2009, García–Li 2014) elméletalkotói viszont azt állítják, hogy bár például spanyol–angol kétnyelvűség létezik szociális értelemben (kint a világban), ennek nincs mentális reprezentációja. Azaz az ember tudatában (agyi működésében) nem látható, hogy struktúrát, alapvető működésmódot illető különbség lenne az egynyelvűnek nevezett és a két- vagy többnyelvűnek nevezett ember nyelvi repertoárjának működésmódjai között (Otheguy–García–Reid 2015, 2018). A tudás arról, hogy az egyén egynyelvű vagy kétnyelvű, társas tanulási folyamat eredménye. Társas tanulási folyamat eredménye, hogy ha valaki kétnyelvű, tudja, hogy mely nyelvi elemek rendelkeznek az egyik nyelvhez, és melyek a másikkal, illetve kivel beszélgetve mely nyelvi erőforrásokat kell kiválogatnia a repertoárjából. Nyelvi erőforrásnak nevezhetünk mindent, amire a megszólalásainkhoz szükség van. Erőforrások lehetnek a beszéd egységei (szavak, visszatérő szintaktikai szerkezetek, hanglejtés, hangsúly stb.) és a diszkurzív viselkedés egyéb meghatározói, alakítói (akár például az udvariaskodás jellegzetes módjai). Ez tehát egy igazi „gumifogalom”, kevésbé konkrét, inkább az elbeszélhetőséget segíti, mintsem a pontosságot.

7.1 Az egységes nyelvi repertoár: mindenki egynyelvű

A transzlingválás koncepciójának az alapja az az elképzelés, hogy a beszélő nyelvi repertoárja egységes. A repertoár, amiből a beszélők válogatnak, lényegében ugyanolyan oszthatatlan az egy- és a kétnyelvű gyerekek esetében is

(García 2014). Amikor egy – hívjuk egyelőre így – kétnyelvű családban egy gyerek beszélni kezd, ő nem spanyolt és angolt kezd el beszélni, hanem „a nyelvet” kezd el beszélni. Ugyanúgy, ahogy egy másik gyerek egy – ezt meg most még hívjuk így – egynyelvű családban. Mindkét gyerek tudja, mert megtanulja, hogy kell szólni apához és anyához, hogy a lehető legnagyobb valószínűséggel az történjen, ami neki, mármint a gyerekeknek kedvére való. A gyerekek tudják, mert megtanulták, milyen mondatokkal, milyen megszólalásokkal, kezdetben gesztusokkal, grimaszokkal lehet megszerezni azt, ami a létfenntartásukhoz szükséges, azaz „a nyelven” át hatni a környezetükre. Ezt az egynyelvű gyerek is tudja, a kétnyelvű is tudja. De utóbbi azt is megtanulja, hogy apa és anya más-más nyelvi elemeket részesít előnyben (vagy ért meg) ezek közül. A repertoár tehát egységes, a válogatás szempontjai térnek el.

Vizsont erről vita van, a pszicholingvisták azt állítják, számos mérés bizonyítja, hogy a kétnyelvűek más agyi folyamatokat élnek meg, mint az egynyelvűek. A pszicholingvisztika (átfogó magyar nyelvű kézikönyv: Pléh–Lukács 2014) elsősorban elméletében (kiindulópontjában), de módszertanaiban is különbözik a szociolingvisztikától. Érdeklődése homlokterében nem a társas viszony (a projekció az éntől a te felé), hanem az egyénnek és a nyelvi valóságnak (mint nyelv és nem nyelv oszthatatlan egységének) a viszonya áll. Hogyan van a világban az egyén, hogyan alakítja azt, hogyan érti meg (milyen agyi és fiziológiai folyamatokon keresztül). Módszertanában pedig kísérleti tudomány, akár a pszichológia. Nem a valóság megfigyelése alapján alkotnak modelleket, mint a szociolingvisták, hanem mérések alapján. A nehézséget viszont az okozza, hogy az agy működés közben nem vizsgálható közvetlenül, csak áttételesen (Kovács–Téglás 1999). Reakciók vizsgálhatók, mint a szemmozgás, vagy a reakcióidő egy hallott üzenetre. Vagy a modern technika segítségével az agyi folyamatok fiziológiai kísérőjelenségei vizsgálhatók (például az agyhullámok). Akárhogy is, a kétnyelvűek két nyelvet bemutató mentális reprezentációját bizonyítani vélt pszicholingvisztikai mérésekről a transzlingválás-kutatók azt állítják, hogy a pszicholingvisták már ott tévednek, hogy eleve kétnyelvűséget feltételeznek, és erre az elképzelésre alapoz-

nak minden vizsgálatot. Ha egy kétnyelvű egyén nyelvi gyakorlatait vizsgálják, akkor eleve abból indulnak ki, hogy van kétnyelvűség, a mérés lényegi kérdése az lesz, hogy más-e ez vagy az a fiziológiai jelenség az egyik vagy a másik nyelv esetében. A kettősséget már ekkor, a hipotézis megalkotásánál létrehozzák, függetlenül az eredménytől. És így a feltételezéseik meg is termelik az eredményeiket (Otheguy–García–Reid 2018: 636).

Számomra a transzlingválás elméletalkotóinak az a tétele, hogy nincs különbség egynyelvű és kétnyelvű ember nyelvi repertoárja és annak mentális reprezentációi között, logikusan következik mindabból is, amit Karácsony Sándor nyomán az emberek nyelvszemléletéről (egy nyelv van, „a nyelv”) az előző fejezet elején elmondtunk. Emlékezzünk vissza a magyar tűzér és a bécsi kalauznő esetére. A tűzér beszél, el sem tudja képzelni, hogy a kalauznő más nyelvet beszél. Nem válik neki ketté. Így van ezzel a kétnyelvű gyerek is. Nincs tudatában annak, hogy amit beszél, az két valami, mert az neki egy. Ahogy Karácsony írta, „nincs tudatában annak, hogy különféle nyelvek vannak a világon”. A tűzér ilyen módon egynyelvű. Hasonló mondatokat én is többször hallottam már olyan emberektől, akiket a világ úgy tart számon, hogy ők kétnyelvűek. Például egyszer – jó tíz éve volt ez már – Debrecenben egy konferencián egy akkori munkám okán beszélgettem egy egyetemista fiatalemberrel, aki beás cigánynak mondta magát. A beszélgetésről hangfelvételt is készítettünk. Elmondta, hogy szüleivel otthon gyakran beásul beszél. Amikor rákérdeztem, hogy akkor ő kétnyelvű, jól értem-e, a következőket mondta:

Nem tudom szétválasztani a kettőt, nekem ez hozzátartozik a magyar nyelvhez, tehát hogy így a nekem, hogy ők nekem ezt beásul mondták. Mert mint a magyar. Tehát ez egy nagyon fura gondolkodás lehet, de nem tartom magam kétnyelvűnek.

Amit a fiatalember nagyon fura gondolkodásnak mond, az valójában a világon a többség gondolkodása, és normális gondolkodás. Nemcsak a tűzér gondol-

kodik így a villamoson, és nemcsak ez a fiatalember, akivel Debrecenben találkoztam tíz évvel ezelőtt, hanem a világ beszélőinek többsége. Hiszen a többség kétnyelvű (emlegettem ezt már a 4.1 fejezetben), és így gondolkodik. Nem egyszer hallottam hasonló mondatokat. Kutatásaim során egyrészt magyarországi kétnyelvű roma közösségekben, másrészt moldvai (csángó) magyar közösségekben mozogtam sokat (Heltai 2016, 2020b, 2020c). Sok minden megkülönbözteti egymástól ezt a két kontextust, de közös bennük az, hogy sem a magyarországi romani, sem a moldvai magyar (csángó) nyelvjárás nem sztenderdizált. Nincs rajtuk széles körű nyomtatott írásbeliség, nem kapcsolódnak az iskolai tanuláshoz, és így tovább. Ezek kívül esnek azon a világon, amely megtanította az embereket arra, hogy saját nyelvükre (nyelveikre) ne úgy gondoljanak, mint a tűzértiszt, aki szerint egy nyelv van, „a nyelv”. Amíg széles tömegek nem jártak iskolába, nem találkoztak nyomtatott sajtótermékekkel, addig a legtöbb ember gondolkodása megegyezett a tűzértiszt gondolkodásával. Az olyan kétnyelvűek, akiknek legalább egyik nyelve ilyen nem sztenderdizált, széles körű írásbeliséggel nem rendelkező nyelv, könnyebben élük meg azt a modern világ előtti élményt, amely szerint egy nyelv van, „a nyelv”. Mármint a beszélő szubjektív nézőpontja szerint. Modern világon most azt a világot értem, ami elhozta a közoktatást, a könyvnyomtatást, a nemzeti nyelven alapuló nemzetállami működést. Márpedig a legtöbb kétnyelvű a világon ilyen: legalább egyik, általuk beszélt nyelv nem sztenderdizált. Ők pedig hajlanak, annak ellenére, hogy mi kétnyelvűnek tartjuk őket, magukat nem kétnyelvűnek tartani. Lehet, hogy azzal sem foglalkoznak, hogy egynyelvűek, mert ez nem kérdés az életükben. Ahogy a tűzér életében sem volt az.

7.2 A mágikus képlet: senki sem egynyelvű

A két- és többnyelvűek tehát gyakran nem két- vagy többnyelvűnek, hanem egynyelvűnek, azaz „a nyelv”-et beszélőnek tartják magukat. Érdekes, hogy ennek az ellentéte is igaz tud lenni. A már emlegetett Busch a repertoárjáról

szóló tanulmányának ezt az alcímet adta: „Niemand ist einsprachig”, azaz senki nem egynyelvű. Ő ezt írja:

A „senki nem egynyelvű” kifejezéssel éppen erre célzok: A tapasztalatra, amit mindenki ismer: a valahová való tartozás vagy nem tartozás érzésére, ami a különböző beszédmódok alapján alakul ki. Ennek megfelelően csak az egynyelvű, aki még sosem élte át az oda nem tartozás érzését, aki még sosem érezte, hogy „máshogy” beszél, mint az adott közösség, amiben mozog. E megközelítésben nem az kerül előtérbe, hogy hány nyelvet beszél valaki, (...) nem is az, amit belső többnyelvűségnek szoktunk nevezni, tehát az elképzelés, mely szerint egy (nyelvjárásokból, szociolektusokból, regiszterekből, szaknyelvekből, csoportnyelvekből álló) változatnyaláb hozzárendelhető egy sztenderd nyelvhez. Sokkal inkább arról van szó, hogyan szolgálhat a nyelvi változatosság arra, hogy valamihez való tartozást vagy éppen különbséget konstruáljunk vele, és mindenekelőtt arról, hogy ezeket a nyelvi konstrukciókat hogyan éljük meg valamiből való kizáródként vagy valamihez való tartozásként. (Busch 2012a: 7–8, saját fordításom).

Busch itt ugyanazt a problémát veszi elő, amit mi is tárgyaltunk az előző fejezetben: a nyelvek és a változatok konstrukciók. Ha a nyelvi különbségeket nem ezek segítségével próbáljuk megragadni, akkor oda juthatunk, hogy a különbségtétel, ami az oda nem tartozás érzését létrehozza, szituatívabb ennél. Nem kell feltétlen másik nyelvet beszélni ahhoz, hogy megéljem a nyelvi oda nem tartozás érzését. Én ezt az érzést sokszor átéltem és átélem. Átélem mindig, amikor bemegyek egy barkácsboltba, ahol az első kérdésnél zavarba jövök és megszégyenülök. Átélem és átélem időnként konferenciákon, hogy nem értem, mit is beszélnek az előadók és a hozzászólók (ettől régen megijedtem, ma már nem aggódom emiatt). Átélem már többször roma közösségekben tett látogatásaim során, amikor nem tudtam pont úgy megszólalni (például úgy viccelődni, úgy visszavágni), ahogy ez ott igazán helyénvaló lett volna.

Általában átélem, ha olyan emberek között vagyok, akik között nem vagyok rendszeresen, vagy akik valamilyen szempontok mentén markánsan különböznek tőlem. Például, ha határon túli, erdélyi magyarok között vagyok, ha szakmunkások (például kőművesek) között vagyok, vagy ha tinédzserek között vagyok. Egyszerűen nem tudok úgy megszólalni, mint ők, ha meg mégis megpróbálom, az hiteltelen. Ilyen szempontból tehát senki nem egynyelvű. Az oda nem tartozás, a nyelvi különbözőség élményét a magyar nyelven belüli megszólalásokon keresztül is át lehet élni.

Azt a tételt igyekszem elfogadtatni olvasóimmal, hogy egyszerre lehet igaz az, hogy mindenki egynyelvű (mert „a nyelv” beszélője), és hogy senki sem egynyelvű (mert mindenki megéli az oda nem tartozás élményét). A kulcs ehhez a mágikus képlet. Ezt nem én találtam ki, hanem Gilles Deleuze és Félix Guattari, ez az irodalmár-pszichiáter szerzőpáros. Abban az esszéjükben írnak erről, amit a már korábban emlegetett rizómákról írtak: „Miután áthaladtunk minden ellenséges, mégis szükségszerű dualizmuson – öreg bútordarabok, amelyeket folyton ide-oda tologatunk –, elérkezünk végre a mágikus képlethez, amely szerint *pluralizmus* = *monizmus*” 1996 [1980]: o. n., kiemelés az eredetiben). Oldalak óta arról olvashatnak „szerepcsés” olvasóim, hogy nincs egynyelvűség és nincs többnyelvűség, mindenki többnyelvű, meg mindenki egynyelvű egyszerre. Egy- és többnyelvűség szembenállása ebben a gondolatmenetben egy dualizmus, azaz egy kettősség. Át kellett rágnia magát az olvasónak a fejezeten, tologattuk kicsit az öreg bútordarabokat. Ezek az öreg bútordarabok a mi esetünkben azok a koncepciók, amelyek segítségével a nyelvi sokféleségről beszélünk (nyelv, nyelvváltozat, kétnyelvűség, egynyelvűség, kódváltás stb.). És mit mond erről nekünk a mágikus képlet? Pluralizmus, azaz sokféleség, egyenlő monizmus, azaz egység. De nem úgy egység a monizmus, hogy totális egyformaság. Képzeljünk el egy virágcsokrot 300 szál piros tulipánból, és képzeljünk el egy másikat 300 szál különféle virágból. Mindkettő egységes a maga nemében. A mi egységünk, amit mi keresünk, az utóbbi, a 300 különféle virágból álló egység. Ha elkezdjük válogatni, hogy van 10 fehér tulipán, 10

rózsaszín szegfű, 10 vörös rózsza, és ezeket egymás mellé, egy csomóba tesszük a 300 szálás csokorban, lőttek a 300 szálás egységnek is és a sokféleségnek is. Ha ezt nem teszem meg, akkor marad a mágikus sokféleség, ami egyszerre egység is.

Annak lehetőségét adja meg a transzlingválás, hogy ne húzzunk ilyen határokat, azaz ne válogassuk ki a vörös rózsákat, a fehér tulipánokat és a rózsaszín szegfűket egy csomóba a virágcsokron belül. A *transz-* előtag ebben a szóban azt jelenti, hogy 'túl'. Úgy, mint a *transzcendens* ('e világon túli') szóban. Nyelveken (az egyes, néven nevezett nyelveken túli) lingválás, azaz 'nyelvi megnyilatkozás', beszélés, jelelés és egyéb megnyilatkozások összessége. Olyan beszélés (jelelés), ami sem nem egy nyelvű, sem nem kétnyelvű, sem nem többnyelvű. Ha valami szó szerinti fordításfélét szeretnénk, akkor 'nyelvelés', vagy ahogy egyszer Lanstyák István (2017) fordította, 'nyelvítés'. A transzlingválás nem sima szinonimája tehát az olyan szavaknak, mint a kétnyelvűség, a többnyelvűség vagy a kódváltás. Ezek mindegyike feltételezi ugyanis a nyelvek és nyelvváltozatok egységeit. Ha ezeket használjuk, óhatatlanul mögéjük kell gondolni az egyes nyelveket is.

De nem könnyű a nyelvi sokféleségről úgy szólni, hogy teljes mértékben mellőzzük ezeket a hagyományos metaforákat, ezeket az öreg bútordarabokat. Nem is biztos, hogy érdemes. Két dilemma is van. Az első az, hogy ha mindenáron mellőzni akarjuk őket, nagyon bonyolulttá, már-már komikusan bonyolulttá válik a valóság leírása. Hívhatjuk a magyar nyelvet például „a beszélők közössége által magyarként azonosított nyelvi erőforrások halmazának”, de azért ez elég szürreális. Vagy azt az egyszerű kijelentést, hogy *Juli kétnyelvű*, csak nagyon komplikáltan tudjuk elmondani, ha mögé akarjuk gondolni mindazt, amiről eddig ebben a fejezetben szó volt. Nem mondhatnánk azt, hogy *Juli keveri* a két nyelvet, mert a keverés ugye már a kettőt feltételezi, kell két valami, amit össze lehet keverni. Ilyet persze nem csak a nyelvek fogalmának problémás volta miatt nem szeretnénk mondani: A „kevertnyelvűség” vagy a „félnyelvűség” elképzelései politikailag ezen túlmenően is problémássá tudnak válni. Egy újabb cikkben Linus Saló és

David Karlander (2022) az utóbbi fogalom, a félnyelvűség ellentmondásos svédországi történetét mutatják be. A terminus eleve problémás, mert hát rossz a metafora, ki a félnyelvű, mi az, hogy fél nyelv. Ha a nyelvre nem egy az embertől független valamiként tekintünk, hanem társas gyakorlatként, ennek semmi értelme. Salö és Karlander (2022) bemutatják, hogy ennek az eleve rossz metaforának a tudományban való terjedése előbb hozzásegítette a Svédországban élő kisebbségi, például számi (másik nevükön lapp) közösségeket ahhoz, hogy anyanyelvű oktatásuk meginduljon, és ne (csak) svédül kelljen az iskolában boldogulniuk. Az események egy későbbi pontján azonban már a kétnyelvű beszélők megbélyegzéséhez járult hozzá a fogalom.

Visszatérve Juli esetére, azt se mondhatnánk, hogy *Juli hol az egyiket, hol a másikat beszéli*, vagy váltogat közöttük, mert ezzel is kettőt feltételezünk. Csak hát közben már írtam, olvasóim meg olvastak egy fél könyvet arról, hogy miért ellentmondásos egyes, néven nevezett nyelvekről beszélni, mikor a legtöbb ember alapvetően úgy érzi, hogy egy nyelvet beszél, „a nyelvet” beszéli. Szóval valamit kéne mondani. Ilyesmit mondhatnánk: *Juli úgy beszél, amit hagyományosan kétnyelvűségnek mondanánk*. De hát tudjuk, hogy Juli valójában egynyelvű, mint mindenki más. De hát igazából nincs is értelme tilitolizni itt ezekkel a szavakkal, mert a kettő ugyanaz. Egyébként is, Juli mindig úgy szólal meg, hogy az optimális módon értesse meg magát, és ennek során az nem szempont számára, hogy a megnyilatkozáshoz választott nyelvi erőforrásokat ő vagy mások melyik nyelvhez rendelik hozzá.

Ahogy említettem, van egy másik, ettől nem független dilemma is. Ez pedig az, hogy az emberek nagyon is használják ezeket a metaforákat. A nyelvek és nyelvváltozatok társas konstrukciói kitörölhetetlenül részei a mindennapjainknak. Iparágak épülnek rá ezekre az absztraktumokra, amiket nyelveknek nevezünk. Fordítóprogramok készülnek, nyelvviskolák nyílnak. Sorolhatnánk a végtelenségig, mennyire részei, és nélkülözhetetlen részei a mindennapjainknak a néven nevezett nyelvek. A szociolingvisztikai leírás egyrészt nem engedheti meg magának, hogy a valóságtól elszakadjon,

másrészt viszont nem is tud a valóságtól elszakadni. Én magam sem tudtam, mert a hagyományos koncepciókat használtam arra, hogy megmagyarázzam segítségükkel, hogy mit jelentenek az újak. Olyanokat írtam például, hogy „a repertoár, amiből válogatnak, lényegében egyforma az egy- és a kétnyelvű gyerekek esetében”, miközben éppen oda szerettem volna kilyukadni, hogy nem feltétlen érdemes ilyen különbséget tenni, hogy egy- és kétnyelvű.

Éppen ez az érdekes, ez a kihívás ebben. Úgy szólni a nyelvi valóságról (nyelv és nem nyelv oszthatatlan egységről), hogy kritikusan szemléljük a saját tudományos nyelvünket, metanyelvünket is. (A metanyelv a nyelvről szóló nyelv, a nyelvről szóló beszéd. Most éppen metanyelvi problémákkal foglalkozunk). Ez nemcsak tudományos okoskodás, mert tétje van. Az egyik szempont, hogy a nyelvről való beszéd sok tekintetben meghatározza a társadalmunkban hatalom és alávetettség viszonyait. A sztenderd kapcsán erről részben volt már szó. Akinek a beszédét sztenderdnek minősítik az adott közösség tagjai, az előnyben van azokhoz képest, akinek a beszédét nem minősítik ilyennek. De ez nemcsak a sztenderdre igaz. A kategorizáció (az öreg bútordarabok tologatása, az egyforma virágok bokrétán belüli csoportosítása) általában az alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakulásával, megerősödésével jár. Az alá- és fölérendeltségi viszonyok kialakításához és alátámasztásához pedig általában minősítésekkel, értékítéletekkel élünk (a vörös rózsák nyalábja szebb, drágább, mint a fehér szegfűk nyalábja).

A másik szempont, ami szerint tétje van mindennek, inkább a nyelvtudomány világát érinti. Ha engem megkérdeznek arról, hogy lehet-e, érdekes-e úgy nyelvtudományt csinálni, hogy annak metanyelvét nem értik az emberek, a válaszom nem. De felmerül a kérdés, hogy lehet úgy nyelvtudományt csinálni, hogy az egyrészt érthető, sőt netán hasznos legyen az emberek számára, másrészt pedig kritikus maradjon, és ne termelje újra, esetleg erősítse meg az igazságtalanságokat. Olyan, mintha két ellentétes szempontot kéne összeegyeztetni, fából vaskarikát csinálni. A részvételi megközelítések, amelyeket ez a tankönyv a 11. fejezetben tárgyal, erre tesznek kísérletet, hogy összeegyeztessék ezt a két szempontot: megtalálják,

vagy inkább kialakítsák azt a nyelvet, ami tudományos, és az emberek számára is érthető.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Mit lehet tenni pedagógusként, ha egy kétnyelvűnek tartott beszélő nem tudja kibontakoztatni a nyelvi repertoárjának azon elemeit a tanteremben, amelyek nem az iskolai tanuláshoz kötöttek?

János: Az iskolai tanuláshoz lehet kötni a tanulók nem tannyelvi erőforrásait is. Nem a dolog öncéljáért, hanem azért, mert ezzel sokat segíthetünk a tanulónak. Könyvtárnyi a válasz a kérdésre, de a transzlingváló pedagógia tulajdonképpen nem egy módszertan. Tehát nincs leírva, hogy pontosan milyen lépések milyen következményekkel járnak. De ennek folytán nincs is szellemi szabadságában sem tanuló, sem tanár korlátozva. A transzlingválás azt a lehetőséget adja nekem tanárként, hogy a tanulók nyelvi repertoárjára figyelő pedagógiai hozzáállást alakítsak ki. Megtalálhatom azokat a tanulástervezési és munkaszervezési megoldásokat, amelyeken keresztül a tanulók nyelvi repertoárjának egésze bevonható a tanulásba. Ezek megtalálása némi rutint és kreativitást igényel, de független attól, hogy egy osztályban mondjuk három-négy különböző módokon (nyelveken) megszólaló gyerek van, vagy például az osztály nagy része romani–magyar kétnyelvű. Ezeknek a módszertanoknak és munkaszervezési lehetőségeknek az ismertetésére e helyütt nincs tér, de korábban írtam már könyvet erről (Heltai 2020), illetve Tarsoly Eszterrel társszerkesztett kötetünk (Heltai–Tarsoly eds. 2023) tanulmányai magyarul is elérhetők (írjuk a keresőmotorba például a „transzlingválás szerkesztett kötet” keresőkifejezést).

Zsuzsa: Miért használ „gumifogalmakat” a kritikai szociolingvisztika? Mi lehet ezeknek a hátránya?

János: Semmiképp sem mondanám, hogy a kritikai szociolingvisztika „gumifogalmakat” használ. Tudom ugyanakkor, hogy egy (azaz egy) fogalom kapcsán olvasható ez a szó a fejezetben, azzal, hogy az ilyenek inkább az elbeszélhetőséget segítik, mint a pontosságot. Szó volt arról a fejezetben, hogy a metanyelvi fogalmak tulajdonképpen metaforák: képszerűvé tesznek valami absztrakt, nem, vagy nehezen megragadható dolgot (a nyelvet). Az erőforrás kifejezés egy gyűjtőnévként funkcionáló metafora. Az ilyenek akkor jók, ha segítségükkel érthetővé válik valami, ami korábban nem volt az. Ebben az esetben szerintem az válik érthetővé, hogy a megszólaláshoz igénybe kell vennünk a rendelkezésünkre álló nyelvi formákat (ezek az erőforrások). A nyelvi forma is egy gumifogalom, de szerintem kevésbé jó metafora, mert azt sugallja, hogy ezeknek szükségszerűen valami formászerű kiterjedésük van. Pedig például a hanglejtés esetében én ilyen kiterjedést nemigen tudok elképzelni. De lehet, hogy csak a gumifogalom kifejezés használata nem volt szerencsés.

8. AZ ÉG S A FÖLD KÖZÖTT FÜGGÖK UTOLJÁRA: TUDOMÁNY ÉS TERMELÉS

A tudományművelés ellentmondások között tartja azokat a kutatókat, akik a társadalmi igazságosság céljait szeretnék szolgálni. Tény, hogy a szakmai előmenetel és az akadémiai jelenlét feltétele a tudományos szövegek (pl. monográfiák, tanulmányok) közlése. A tudományos világ folyamatos publikációs kényszer alatt tartja a kutatókat. Ezt a kényszert egyrészt a folyóiratokat kiadó nemzetközi vállalatok, másrészt a pályázatok és a felsőoktatási intézmények képviselik. Ezek az intézmények sikeresen tudják a verseny neoliberális rendjének kiterjesztésével regimentálni a tudományos életet. Vagyis a tudományos sikert termékként, taxatív módon határozzák meg. Egyre inkább jelennek meg azonban olyan kutatás-értékelési szempontok, amelyek elutasítják a neoliberális tudománytermelés szabályait.

(Szakál Sára Rebeka összefoglalója)

A fejezet címének első felét Csokonaitól kölcsönöztem, *Halotti versek* című költeményének elejéről, ahol az emberi lélek kettősségéről ír:

Lát és habzik az ész, a szív fél és óhajt,
S bennem a kérdésben forgó lélek sóhajt.
Érzem nemes voltom, érzem gyengeségem,
S reményem béborúl és derül kétségem;
S mikor a mozgó sárt az égig emelem,
Az isteni lángot egy porba nem lelem.
Csillagok közt hordnak aetheri szárnyaim,
De a sír partjára húznak ón lábaim;
Az ég s a föld között függök utoljára
Én, angyal meg állat, vagy csak por meg pára.

A versben az élet nagy, végső kérdéseiről van szó, de alkalmazhatók a fenti sorok minden emberi momentumra. Kettősségünk kitűnik abban is, ahogy a tudomány, azon belül is a szociolingvisztika művelésének viszonyait alakítottuk. A tudomány művelése, amellet, hogy szép és felszabadító, iparszerűvé, üzletszerű tevékenységgé is vált. Az eddigiekben arról volt szó, hogy mi a szociolingvisztika, mivel foglalkoznak azok, akik szociolingvisták, hogyan része mindez a nyelvészetnek, mik a céljai, milyen dilemmák jellemzik a területet. Ez a fejezet gyakorlatiasabb: arról van benne szó, hogy hogyan lehet mindebben részt venni – és hogyan nehezíti meg ezt a részvételt az üzletszerűvé vált működés.

A tudományos közlés alapegységei a monográfia és a tanulmány. Utóbbit szokták cikknek is nevezni. Monográfiának az olyan könyveket nevezik, amelyek egy összefüggő írásművet tartalmaznak. A kifejezés szó szerinti jelentése is ez: 'egy írás'. Az tehát, hogy egy monográfiának egy vagy több szerzője van, nem döntő szempont. Ez az összefüggő szöveg természetesen lehet tagolt: lehetnek benne fejezetek, alfejezetek. Ez a tankönyv például monografikus jellegű. A tanulmány egy magában is értéket jelentő hozzászólás valamilyen tudományos diskurzushoz. Egy szociolingvisztikai tanulmány jellemző hossza Magyarországon és magyar nyelven mintegy 5000 szó. Magyarországon kívül és angol nyelven az ennél hosszabb, 7-10 000 szavas tanulmányok hagyománya alakult ki.

Tanulmányok két szinten jelennek meg. Egyrészt tanulmánykötetekben, másrészt folyóiratokban. A tanulmánykötet a monográfiával szemben egymástól függetlenül is megálló írásokat, tehát tanulmányokat tartalmaz. Ezek lehetnek valamilyen tematikus vagy egyéb szempont mentén összefüggők (például egy konferencián elhangzott előadások tanulmányváltozatai), de lehetnek egymástól függetlenek is (például ha egy kötet a szociolingvisztika kortárs elméleti kérdéseit akarja bemutatni). A folyóiratokban megjelenő tanulmányoknak általában nagyobb a presztízse, többre tartja őket a társadalomtudományos közösség – vagy a tudomány piacának résztvevői; erről mindjárt. A folyóiratok a tudományos diskurzusok leginkább

naprakész színterei, ezek irányultsága határozza meg a tudományos közbeszéd jellegét, kedvenc témáit, kedves koncepcióit. Ezek a kedvenc témák, koncepciók befolyásolják azt, hogy kiket kérnek fel a szerkesztők bírálatra, és így azt is, hogy milyen cikkek jelennek meg a folyóiratban. Kicsit áttételesebben azt is, hogy egyáltalán milyen cikkek kerülnek beküldésre, milyen cikkek születnek meg. Az egyéb kiadványok, a monográfiák és a tanulmánykötetek rendszerint a folyóiratokban is kitapintható trendeket követik. A szerzők például gyakran „megszellőztetik” ötleteiket egy folyóiratcikkben, mielőtt megjelentetnék monográfiájukat az adott témában.

A folyóiratok egyik ismertetőjele, hogy tanulmányokat (és esetenként más műfajú írásokat, például könyvismertetőket) közölnek. A másik ismertetőjelük, hogy rendszeresen (havonta, kéthavonta, negyedévente, félévente stb.) jelennek meg. A folyóiratoknak rendszerint egy, két, ritkán több főszerkesztője van. Ők azok, akik „arcot” adnak a folyóiratnak. Azok, akik ezekbe a folyóiratokba írnak, ezeket olvassák, rendszerint ismerik a szociolingvisztikai diskurzus sok szereplőjét (de az elismertebbeket minden bizonnyal). Így ők a főszerkesztők személyéből sejtik is, hogy mi az adott folyóirat tematikus súlypontja és/vagy koncepcionális irányvonala. Amikor tematikus súlypontról írok, akkor arra gondolok, hogy egy folyóirat foglalkozhat elsősorban például a nyelvi nevelés vagy a többnyelvűség kérdéseivel. Amikor koncepcionális irányvonalról írok, akkor elsősorban arra gondolok, hogy a szociolingvisztika mely iskoláját képviseli egy-egy folyóirat. A *Language Variation and Change* című folyóiratról már a neve láttán tudják e tankönyv hű és alapos olvasói, hogy egy labovianus, variacionalista folyóirattal van dolguk. Ahogy a folyóirat honlapján a kis bemutatkozó szöveg elején (2025 nyarán) olvasható, ez az egyetlen olyan folyóirat, amely kifejezetten és kizárólag a nyelvi változatosság vizsgálatára kötelezte el magát.

Ezeket a folyóiratokat, ha meg is jelennek nyomtatásban, a legtöbbször ma már online olvassák. Ha meg szeretnénk tudni, hogy egy-egy folyóirat hogyan pozicionálja magát, az általában a főoldalon megjelenő rövid beköszönő írást érdemes elolvasnunk. De sok esetben már a cím is irányt ad. Vannak

a többnyelvűségre koncentráló folyóiratok (pl. *International Journal of Multilingualism*, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*). Vannak a nyelvpolitikai kérdéseket a középpontba helyező folyóiratok (*Language Policy* vagy *Journal for Multilingual and Multicultural Development*). Van olyan, amelyik a kritikai beállítottságot hangsúlyozza (*Critical Inquiry in Language Studies*). Más folyóiratok egyéb szempontból speciálisak, például módszertani kérdésekkel foglalkoznak elsősorban (*Research Methods in Applied Linguistics*). Máskor valamilyen hagyományt visznek tovább: az *International Journal of the Sociology of Language* szerkesztői mindig fontosnak tartották az angolszász világból (és az angolnyelviségből) való kitekin-tést. Más esetekben a folyóiratok például valamilyen műfaji újítással, például az átlagosnál rövidebb, gyakorlatorientáltabb tanulmányok befogadásával próbálkoznak (*Linguistic Vanguard*). Bizonyos esetekben a cím önmagában nem ilyen árulkodó, és nagyobb „merítést” ígérve, szélesebb körű irányultsággal pozicionálja magát a folyóirat (*Journal of Sociolinguistics*).

8.1 A tudomány mint üzlet

A fenti lista korántsem teljes, sokkal inkább véletlenszerű. Üzemel egy Scimago Journal Ranking (‘Scimago Folyóirat Rangsor’) nevű ún. tudománymetriai webfelület. A Scimago egy tudományos adatbázisokat fejlesztő és kezelő cég (Scimago Lab), illetve egy a céghez kapcsolódó kutatócsoport-hálózat. Ha ezen a weboldalon elvégezzük a következő szűrést: Social sciences (társadalomtudományok) / Language and Linguistics (nyelv és nyelvészet), kiderül, hogy ma (2025. augusztus 6-án) 1265 nyelvészeti, nyelvtudományi folyóiratot tart számon a rendszer. De ennél több van, mert bizonyos követelményeknek meg kell felelni ahhoz, hogy az adatbázisba felvegyenek egy-egy folyóiratot. Ezek közül korántsem mind olyan, amit szociolingvisztikainak lehetne nevezni, hiszen a számítógépes nyelvészettől a kommunikációkutatásig mindenféle specializálódás létezik már csak az első húsz találatot

figyelve is. Az adatbázis nemcsak felsorolja, rangsorolja is a folyóiratokat. A rangsorolás komplex, de legfontosabb kritériuma az, hogy egy-egy, a folyóiratban megjelenő cikket mennyiszer idéznek. Ez egy (hangsúlyozottan csak mennyiségi) mérőszáma annak, hogy mennyire kezd a cikk – és vele a folyóirat – forogni a szakmai közbeszédben. Azért hangsúlyozottan csak mennyiségi, mert egy idézés lehet felületes is („ez meg ez a cikk is erről a témáról szól”), lehet rutinszerű is („ezt a nagy embert mindig illik beidézni”, vagy „ez az írás a kiindulópontja a diskurzusnak, amiben részt veszek”). De lehet olyan is, amin keresztül valóban az adott cikkben írottakra való gondolati reflexió valósul meg. Az idézettségen alapuló mérőszámok ezeket a minőségi különbségeket nem képesek kezelni. Azok a folyóiratok, amelyeknek a címét a fentiekben említettem, úgynevezett Q1-es folyóiratok. Ez azt jelenti, hogy a bennük megjelenő cikkek átlagos idézettsége alapján a nyelvészeti folyóiratok legtöbbet idézett első negyedébe tartoznak (quartil, „magyarosan” kvartilis = egy olyan elválasztási pont, ami az adatsort négy egyenlő részre osztja, innen a Q betű).

Tovább szűkítve a listát régiók/országok szerint kiderül, hogy Magyarországhoz 13 folyóiratot köt a honlap. Ezek közül egy számít Q1-esnek, az Akadémiai Kiadó által gondozott angol nyelvű, elsősorban fordítástudománnyal foglalkozó *Across Languages and Cultures*. Az Akadémiai Kiadó egyébként csak 25%-ban van az MTA (Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában), 75%-ban a Wolter Kluwer holland kiadványtársaság tulajdona (szintén 2025 nyarán). A két legnagyobb múlttal rendelkező magyar nyelvű nyelvtudományi folyóirat, a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvőr* közül (2025 nyarán) az előbbi a Q3-as, az utóbbi a Q2-es kategóriába esik. Ezek ritkán, de közölnek szociolingvisztikai írásokat is. A magyar nyelvű folyóiratok közül a szociolingvisztika irányába talán leginkább nyitott *Alkalmazott Nyelvtudomány* nem szerepel a listán.

Minden tudós számára fontos a szakmai befolyás és sikeresség növelése, azaz az „akadémiai jelenlét”. Egyrészt a személyes becsvágy miatt: ki ne szeretne elismert lenni abban, amit csinál. Másrészt azért is, mert ennek

anyagi vonzata is van: nő a fizetés, megszerezhető ösztöndíjak, utazási és egyéb lehetőségek. Nemcsak minden kutató, hanem minden egyetem, kutatóintézet is szeretne láthatóbb, sikeresebb, elismertebb lenni ebben az akadémiai világban. Akadémiai jelenlétén és akadémiai világon nem azt értem, hogy mi tudósok szeretnék sokat ott lenni a Magyar Tudományos Akadémia épületeiben vagy rendezvényein. Az angolból mostanában beszivárog az akadémiának egy másik, tágabb jelentése: az akadémiai világ a valóságnak az a része, ahol a tudósok munkájukat végzik, és ahol a tudós diskurzusok folynak. Például az egyetemek, a kutatóintézetek, a konferenciák, a kiadók stb. világa.

A fenti célokat akkor lehet elérni, ha olyan diskurzusokban veszünk részt, amelyek sokakat érdekelnek. Ha sokak által olvasott, nagy tekintélyű folyóiratokban jelennek meg publikációink. Ha olyan szövegeket publikálunk, amiket nemcsak sokan elolvasnak, hanem sokan fel is használnak a további diskurzusok során. Ez aztán ahhoz vezet, és ezt a szemfülesebbek már az eddigiekből is megsejthették, hogy a tudományirányítás (ami nem keverendő össze a tudásteremtéssel) piaci alapon működik, méghozzá sokszor elég szemérmetlenül. Azokat a folyóiratokat, amelyekben fontos és sokakat érdeklő tudományos diskurzusok folynak, nagy nemzetközi kiadóvállalatok tartják fent. Ezek a vállalatok sok pénzt keresnek. A cikkeket nem lehet ingyen olvasni, letöltésükért fizetni kell. Ritkán fizetnek magánszemélyek, jobbra inkább az intézmények az előfizetők. Megegyezik az intézmény (vagy egy intézményi konzorcium) a kiadóvállalattal, letesz egy nagy zsák pénzt a kiadó asztalára, és így az intézmény munkatársai számára elérhetővé válnak a folyóiratcikkek.

Különbéle mértékű hozzáférést biztosító csomagok léteznek. Magyarországon az egyetemek csak egy kisebb része engedheti meg magának, hogy igazán átfogó, mindenre kiterjedő csomagokat vásároljon. Például ne csak egy nagy kiadó néhány fontos folyóiratához való hozzáférést szerezzen, hanem a kiadónál megjelenő tanulmánykötetek minden tanulmányához is hozzáférjen. A kiadóvállalatok lehetőséget biztosítanak arra is, hogy ne az

olvasók, hanem a szerzők fizessenek a cikk elérhetőségéért (nagylelkű). Ilyenkor nyílt hozzáférésűvé (angolul open access) teszik az adott szöveget, és az olvasóknak (illetve az őket képviselő intézményeknek) nem kell fizetniük. Ma egy-egy cikkre a nyílt hozzáférés ára jellemzően 1000–2000 €. Ha a szerzők szeretnék, hogy könyvük (monográfiájuk) letölthető, olvasható legyen online, akkor is ilyen, nyílt hozzáférést biztosító szerződést kell kötniük a kiadóval. Ennek ára a nagy nemzetközi vállalatoknál 8000 € körül kezdődik. Ezeket a pénzeket a szerzők jellemzően nem saját zsebből fizetik ki, hanem pályázatok e célra elkülönített részeiből, vagy például Magyarországon az ország láthatóságának növelése céljából létrehozott nemzeti alaptól (EISZ = Elektronikus Információs szolgáltatási Nemzeti Program).

Más területei is vannak az akadémiai világnak, amiben nagy szerepet játszik a pénz és a kapitalista verseny, például a pályázatok világa, vagy az egyetemek tanulmányi portfóliójának (milyen lehetőségeket kínál) kialakítása. Ha egy-egy kutató állást keres a nemzetközi térben, az egyik fontos pontja az önéletrajzának az, amiben feltünteti a „tőkevonzó képesség”-ét, azaz azt, hogy addigi karrierje során mennyi támogatást nyert pályázatokon, és vitt ezzel az intézményeibe. Az intézmények ugyanis a kutatók által kutatási tevékenységekre nyert pénzek 20-25%-át működésre fordíthatják, ezzel biztosítandó az elnyert kutatás megvalósítását. Másrészt sok országban és sok esetben a nyertes pályázatokból válik fizethetővé a résztvevők bére, ami hatékonyabb bértömeg-gazdálkodást tesz lehetővé az intézmény számára. Harmadrészt az elnyert kutatási pénzek mindig újabb magas minőségű publikációkat vonnak maguk után, amelyek következtében jobb pozícióba kerülnek az intézmények is és a kutatók is a különféle rangsorokban. Megint nagyobb esélyük lesz elnyerni a következő kutatástámogatási pályázatot, több és jobban felkészült (akár fizetőképes) hallgatót vonzhatnak magukhoz. A legtöbb egyetem – országonként változó mértékben – a piacról él. A hallgatók tandíjat fizetnek, vagy az állam helyenként átvállalja ezt, és „kvótaként” érkezik a pénz, mint például a magyar államilag támogatott felsőoktatási

helyek esetében. Az egyetemek fenntartóinak az elsődleges érdeke a hallgatói létszámok (és így a bevételek) és a kiadások (rezsi, oktatói bérek, egyéb költségek) arányának optimalizálása, a működés nyereségessé tétele. És így tovább, a rendszer önmagát pörgeti.

Ez a rendszer persze hibrid olyan értelemben, hogy a társadalom tagjai például egy ország nagyobb versenyképessége érdekében közvetett módon, azaz úgy is befektethetnek az egyetemekbe, hogy nincs közvetlen nyereség (az egyetem fenntartása pénzbe kerül az államnak). Ilyenkor a remény az, hogy az emberek átlagos képzettségének magasabb szintre emelésével sikeresebbé válhat az adott állam, illetve ezek a képzett emberek (például egy bölcsészkar esetében a jövőben tanárok) részt vehetnek az állam működésének fenntartásában és sikerességének növelésében. Akárhogy is, a tudomány művelése része egy nagy, versenyszerű kapitalista működésnek (Aronowitz 2000). Ahogy mindenki más is, egyensúlyozhatok az olyan célok között, hogy az „emberiség javát” szolgáljam, és az olyanok között, hogy megtartsam állásomat, előrejussak a karrieremben, szolgálva egyúttal annak az intézménynek is a verseny céljait, amelyiktől a fizetésemet kapom. Könnyű leesni a kötélről, amin ez az egyensúlyozás folyik.

8.2 Termeléskritika

A tudomány világában egyre többen elégedetlenek az ilyen számszerű, statisztikai alapokon nyugvó tudományértékeléssel, a folyóiratok, egyetemek mérésére kifejlesztett rangsorokkal. A kritikusok szerint (például szerintem is) ezek gyakran nem (elsősorban) a tudományos minőséget mérik, sokkal inkább aszerint alakulnak, hogy egy-egy országnak, régióknak, kiadóvállalatnak, egyetemnek milyenek az anyagi lehetőségei, illetve mennyire sikeresen ágyazódnak be a globalizáció alapvetően angolszász kulturális és tudományos dominancia jellemezte világába. Az elsőre nyilvánvaló, hogy egy angol nyelvű cikk elérése és így potenciális idézettsége sokkal nagyobb lehet, mint egy

magyar nyelvű dolgozaté. De nem csak erről van szó. Ahhoz, hogy egy tanulmány láthatóvá váljon ebben a versenyalapú nemzetközi térben, ismerni kell azokat koncepcionális és tematikus kereteket, amiket az angolszász hagyomány alakít és dominál, meg kell tudni szólalni azokban a regiszterekben (tehát követni kell azokat a megszólalási módokat), amelyek ezeket a diskurzusokat jellemzik. Ha valaki írna egy gondolatgazdag, a nemzetközi diskurzusokba új gondolatokat beemelő tanulmányt Karácsony Sándor 1938-as *Nyelvtanjának* elgondolásaira támaszkodva, az csak akkor találhatna magának utat, ha a szerző hozzákapcsolná gondolatait a kortás szociolingvisztikai diskurzusokhoz, koncepciókhoz is. Ha nyilvánvalóvá válna, hogy azokhoz szól hozzá, és abba a beszélgetésbe hoz új szempontokat.

A legfontosabb kritikai pont ezek mellett mégis az, hogy ez a tudomány-metria (mérés) alapvetően üzleti szempontokat érvényesít a tudomány világában, így a szociolingvisztika világában is. Pedig ebben a könyvben is azt állítottuk, rögtön az elején már, hogy a szociolingvisztika célja az emberiség javát szolgálni. Közben viszont az üzleti szempontok nagyon is jelen vannak. A tudástermelés folyamatait nem(csak) az emberi viszonyok megjobbításának szándéka vezérli, hanem végső soron a pénz (is). Már maga a szó is, hogy *tudástermelés* a neoliberális kapitalista világrend szava: a tudást termelik, mint egy gyárban a mikrohullámú sütőket. Neoliberális világrenden azt értem, hogy életünk számos része, például a tudós tevékenység is – a versenyszféra termelési mintáit követve – versenyalapúvá vált. Például versengünk, hogy hány nyelvvizsgát, hányféle képzettséget tudunk szerezni. Mindent taxatíve (felsorolható, megszámlálható, megmérhető módon) értelmezhetővé kívánunk tenni, például a közoktatásban egy tanár munkáját is (teljesítményértékelési rendszerek). Pedig egy pedagógus számára „homályos a cél, tömkeleg az út” (Arany János: *Tanári jubileumra*). A neoliberális mérési rendszerek a homály oszlatását, a rendezetlen és elrendezhetetlen (tömkeleg) valóság megmérését ígérik. Szerintem hamisan, a társas viszonyokban a másik emberért tett szolgálat (ilyen lehetséges a tudományban és a pedagógiában is) értékét csak leegyszerűsítés árán lehet taxálni.

Ezek a rendszerek nem képesek a másik emberért való szolgálatot mérni, hanem csak részleteket, kiragadott szempontokat értékelnek.

Összekapcsolódik a neoliberalizmus kritikája olyan kérdésekkel is, hogy hogyan regimentálják egyebek mellett nyelvpolitikai, nyelvi tervezési intézkedésekkel (például elit kétnyelvű iskolákkal, nyelvvizsgarendszerekkel, állampolgársági nyelvi tesztekkel, a megfelelő tudományos írás regisztereinek elsajátításával stb.) életünket, azaz hogyan fegyvelmezik, irányítják az államok vagy más hatalmi központok (pl. cégek, vállalatok, vagy más, versenyelvek szerint szerveződő, nem részvételiségre épülő szervezetek, mint akár az egyetemek is) az állampolgárokat, vagy szociolingvisztikai szempontoknak engedve a megnevezésükkor: a beszélőket (lásd például Martín Rojo 2017, Allan 2018, Martín Rojo – Del Percio 2019, Flores 2019, Kraft 2019). A diskurzus kiindulópontjául szolgáló foucault-i gondolat szerint a kormányzás a tudatot, a gondolkodásmódot, a mentalitást célozza: meghatározza például, hogy hogyan gondoljunk kulturális örökségünkre. Ha ennek a kormányzásnak a hogyanját kívánjuk elgondolni, az iskolai kötelező olvasmányok kanonizálásától az állami ünnepek kijelölésén, a kisebbségek meghatározásán (és ezzel a „nem jelölt”, „alapeset” állampolgárok csoportjának definiálásán) keresztül egészen a média működtetéséig vagy a konkrét események értelmezését felkínáló politikai narratívák kialakításáig tart a skála. Ezek a hatalomgyakorlás technikáiról általában szóló gondolatok. Ilyen kormányzás államoknak, szupra- vagy internacionális, tőkés csoportosulások alkotta hatalmi központoknak egyaránt jellemzője lehet.

Az ilyen irányú intézkedések, cselekvések összességét Foucault a magyarra lefordíthatatlan *governmentality* szóval ragadja meg (2002, 2007, 2008). Ez igazából egy, a *government* 'kormány' és a *mentality* 'mentalitás, gondolkodásmód' szavak összerántásával létrejövő szójáték. Ennek az emberi tudatot regimentációra (azaz fegyvelmezésre, rendezésre) felhasználó kormányzásnak fontos pillére a verseny neoliberális eszméjének kiterjesztése egész életünkre: az iskolai osztályzástól a médiában sikeresként pre-

zentált állampolgári ideálon keresztül a munkahelyek által elvárt, sikereinket felsoroló életrajzok létrehozásának kötelezettségéig minden állam vagy szervezet (pl. egy befektetési vállalat) által meghatározott cselekvés, minden általánosan és megkérdőjelezetlenül követett minta mögött megbújik ez a cél. Az államok, más politikai központok és vállalatok sikere pedig a gazdasági növekedés, azaz a kapitalista verseny sikerességének függvénye: ha nincs gazdasági növekedés, az politikai elégedetlenséghez, végső soron pedig az állam vagy a vállalat meggyengüléséhez vezet.

Ez a gondolati hagyomány a marxizmus filozófiai örökségének (tehát nem a politikai-államszervezeti megvalósításnak) az elemeit viszi tovább, amennyiben a kapitalizmus és a globalizáció kritikáját fogalmazza meg, de kritikus a nemzetállamokkal szemben is. A modern nyugati típusú nemzetállamokat mint a társadalmi igazságtalanságok fenntartóit mutatja be, amelyek gyarmatosításra, a kivételezettek és az elnyomottak szembenállására és utóbbiak kihasználására épülnek. A kritika sok-sok tekintetben releváns, ugyanakkor nem találkoztam olyan szöveggel, ami a kritikát a nyugati világ (globális észak és perifériái, például Magyarország) számára releváns politikai alternatíva felkínálásával egészítené ki. Jó dolog látni és érteni, hogyan működik a hatalomgyakorlás, de modern társadalmat regimentáció nélkül működtetni alighanem bajos. Ha ezt a kérdést a keresztyén gondolatiság felől vizsgáljuk meg, másféle hatalomértelmezéssel szembe-sülünk. A *Római levél* 13. fejezetének eleje explicit módon szól a hatalom kérdéseiről, ott is az első versben találjuk a tételmondatot, miszerint „nincsen hatalmasság, hanem csak Istentől”. Anélkül, hogy teológiai magyarázatokba és világnézeti eszmefuttatásokba belemennék, visszautalnék e könyv 1.3 fejezetére, ahol már volt szó – igaz, nem a politikai, hanem a társas viszonyok szintjén – a hatalomról és a hatalommal való visszaélés lehetőségeiről. Ahogy a személyközi társas viszonyokban, számomra a politikai viszonyok és a nemzetállam tekintetében sem a hatalomgyakorlás ténye a probléma, hanem az azzal való visszaélés válhat azzá. A magam eszétől pedig, illetve számomra mint magyar ember számára – és ez persze értékválasztás – nem látok a

nemzetállamnál jobb elrendeződést, ha azon gondolkodom, hogy kinek engedjem, hogy regimentálja az életem. Szeretném, ha ez a nemzetállam mindenkinek ugyanazt lenne képes kínálni, de legalábbis elmozdulhatnánk és folyamatosan mozoghatnánk a társadalmi igazságosság irányába.

Visszatérve, vagy inkább maradva ehelyütt a tudományművelés neoliberalizmusból fakadó ellentmondásainál, nem nehéz talán elhinni, hogy a Q1-es státusz nem jelent önmagában minőséget. Az, hogy egy tanulmány Q1-es folyóiratban jelent meg, vagy az, hogy idézik hárman-négyen vagy többen, nem garancia arra, hogy az a tanulmány jó. Szerintem egy tanulmány akkor jó, ha tud valami újat mondani, van benne gondolat, egyéni látásmódot tükröz, új szempontból tekint valamire, módszertani újdonságot hoz, vagy bármi más szempontból egyéni. Ahogy a nevelés sikere, úgy a nyelvtudományi munka sikere sem mérhető valójában ilyen taxatív módon. Vajon az, hogy az irodalomtanárnak hány tanítványa jut be a jogra, az jó mérőszám-e? Vagy az, hogy egy cikket hányszor idéznek, az jó mérőszám-e? Ezt a tankönyvet majd akkor tarthatjuk-e sikeresnek, ha 20%-kal emelkedik a nyelv és társadalom tantárgy vizsgáin az érdemjegyek átlaga? Vagy ha eladják szép nagy példányszámban? Vagy ha a letöltésszámláló szép nagy számot mutat majd? Vagy esetleg inkább akkor, ha akad néhány ember, aki végigolvassa a könyvet, mást fog gondolni a nyelvről (nyelv és nem nyelv oszthatatlan egységéről), mint korábban? Remélem, a tankönyv olvasói már sejtik, melyiket választanám én a siker mérésére. Az utóbbit. Csakhogy ez nemigen mérhető dolog. És az ilyen pontokon kérdőjeleződik meg az egész neoliberalis tudománymérés értelme.

Vannak kísérletek ezeknek a neoliberális trendeknek a korlátozására. Ilyen például a CoARA, azaz Coalition for Advancing Research Assessment 'koalíció a kutatásértékelés fejlesztéséért'. Ez egy olyan kezdeményezés, amelyhez egyetemek, kutatóintézetek csatlakozhatnak. Vállalniuk kell, hogy áttekintik kutatásértékelési gyakorlataikat, és kísérletet tesznek a fenti modellben működő, taxatív kutatásértékelés alternatíváinak kifejlesztésére. A résztvevőknek olyan lehetőségeket kell keresniük, amelyek segítségével

a kvantitatív (hányan idézik a tanulmányt) szempontok mellett kvalitatív szempontokat is érvényesíteni lehet a kutatásértékelésben. Például, hogy hogyan támogatja a tanulmány vagy bármely más tudós tevékenység a társadalmi igazságosság céljait. Vagy hogy hogyan támogatja a tanulmány azt a célt, hogy a tudomány világa és a mindennapok világa egymáshoz közelebb kerülhessenek, hogy az emberek jobban értsék, mit csinálnak a tudósok. Vagy hogy az emberek jobban értsék azt is, hogyan van hasznuk és mi hasznuk van abból, amit a tudósok csinálnak. Nem egyértelmű, milyen lehet egy alternatív mérési rendszer, de már a vita is fontos, új irányba mozgathatja el a tudományosságról való gondolkodásunkat (Abramo 2024, Baccini 2025).

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Milyen alternatív kutatásértékelési szempontrendszerek bevezetése által távolodhat a tudomány művelése a piaci kisajátítástól?

János: Bár tudnám erre a választ, de nem tudom. Két gondolat jut eszembe. Egyrészt azért nem mondanám, hogy a tudomány művelését a piac kisajátította. Inkább, hogy mint életünk annyi területét, ezt is nagyban meghatározzák piaci szempontok – is. De azért maradnak más szempontok is. Másrészt lehet, hogy érdemes lenne különbséget tenni aközött, hogy valakiből a tudomány jó mesterembere lesz-e, illetve valaki mennyire válik „tudást teremtő” tudóssá. Az előbbi elérhető azáltal, hogy megtanulunk eleget tenni minél több mérhető kritériumnak, és ez sok tekintetben tanulható. Trenírozhatjuk magunkat az akadémiai írásban, megismerhetjük alaposan kutatási területeink kurrens szakirodalmát, tervezhetünk és kivitelezhetünk megfelelő empirikus kutatást. Egész jól taxálható az e területeken elért előrehaladás. De az igazi kérdés, hogy abban, amit írunk, mi az újdonság (van-e újdonság) a másik emberhez való viszonyulás tekintetében, mi a gondolat az „egész didaxis”

viszonylatában. Van-e újdonság, amivel hatunk szakmánkra, hallgatóinkra, és előbbre mozdítjuk-e a diskurzust? Ez meg igen nehezen mérhető. Alapvetően azt gondolom a mérés lehetőségéről, amit a fejezetben Arany nyomán írtam is: „tömkeleg” a tudomány világa, azaz nem taxálható a tudományos munkálkodás valós értéke.

Zsuzsa: Ez a governmentality hogyan befolyásolhatja a tudományos diskurzusokat, miért beszélnek a tudósok arról, amiről?

János: Nehéz kérdés. A kérdés első felére talán nem is igen lehet válaszolni, hiszen ezerféleképpen, ha a governmentality ernyője alá odagondoljuk az állam egész működését. És a második felére se könnyű bármit mondani. Ha a szociolingvisztikára szűkítem, hogy e területen miért beszélnek a tudósok arról, amiről, akkor az jut eszembe, hogy olyan kérdésekről beszélnek, amelyek a mindennapi életünkben feszültséget jelentenek számunkra. Ezek a feszültségek pedig Magyarországon a magyar állami működés vagy az országban jelen lévő vállalatok működésének kontextusában vannak jelen. Ez határozza meg, hogy miről beszélnek a szociolingvisták. Azt pedig, hogy hogyan beszélnek kutatók (arról, amiről), egyrészt a tudomány piacán éppen sokat érő (azaz sokak által figyelt, sokak hozzájárulását kiváltó) trendek, másrészt a kutató saját kapacitásai és lehetőségei határozzák meg. Képes-e, akarja-e a kutató alkalmazni a piacon éppen nagy értékű koncepciókat úgy, hogy közben a saját valóságáról mond valamit. Képes-e ezt a valamit úgy mondani, hogy az több legyen, mint a trend meglovagolása. Szóval ha a kérdést úgy értem, hogy arra vonatkozik, mennyire határozza meg a piac a kutató munkáját, és mennyire saját maga, akkor a válaszom az, hogy mindenkinek van szabadsága az egyensúly kialakítására.

III. SZOCIOLINGVISZTIKAI DOLGOZATOT ÍROK

9. AZ ELSŐ LEÜTÉS ELŐTT

Egy jó szociolingvisztikai dolgozat a téma kijelölésével kezdődik. A téma bármely társas gyakorlatból kiindulhat. A társas gyakorlatainkat szituációban, az élet viszonyrendszereibe ágyazva, vagy a nyelvi gyakorlatokhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák kölcsönhatásában is vizsgálhatjuk. Minden kutató máshogy végzi a nyelvi gyakorlatok elemzését, más nézőpontból fordul a valóság egy-egy darabja felé. Vagyis mindannyian más meghatározottságok mentén olvassák a valóságot, amire fontos reflektálni a dolgozatírás során. Ha a téma kiválasztása megtörtént, a szakirodalmi tájékozódás következik. Ez segít, hogy kijelöljük a minket érdeklő valóságdarabot, és megfogalmazzuk a kutatási kérdésünket. A jó kutatási kérdés konkrét mozzanatra vonatkozik. A dolgozat hipotézise a kutatási kérdéshez kapcsolódik. Egy szociolingvisztikai kutatásban minden szemiotikai (nyelvi) gyakorlat adattá válhat. Ezeket az adatokat különböző módokon rögzíthetjük és gyűjthetjük; munkanaplóban, hang- vagy videófelvételen, de akár kérdőívben is.

(Szakál Sára Rebeka összefoglalója)

Az előző fejezetek bemutatták, hogy milyen kérdésekkel foglalkozik a szociolingvisztika, milyen témák foglalkoztatják a szociolingvistákat, mi minden alakítja a szociolingvisták nyelvről való gondolkodását, milyen koncepciók mentén és hogyan beszélnek a nyelvi valóságról. Ez a fejezet gyakorlatiasabb: egy szociolingvisztikai szemináriumi dolgozat vagy szakdolgozat megírásához nyújt segítséget.

9.1 A valóság és a valóság értelmezései: a kutatási téma

Az első feladat egy kutatási téma megtalálása. Szó volt arról korábban, és az előző fejezetekben nem véletlen ismétелgettem, hogy a nyelv az tulajdonképp nyelv és nem nyelv oszthatatlan egysége. Ebből a nyelvfelfogásból az következik, hogy bármilyen társas gyakorlat választható egy szociolingvisztikai dolgozat témájául. Még a legelső fejezet elején volt arról szó, hogy mi a társas gyakorlat: olyan cselekvés, tevékenység, létezési forma, amit nem tudnánk a másik ember nélkül csinálni, így vagy úgy kapcsolódik a másikhöz. Lehetőség van arra, hogy olyan témából írjon mindenki dolgozatot, ami valóban érdekli: a filmek, a számítógépes játékok, a tetoválások, a sport, a közösségi média, a természetjárás, a politika, a vízilabda, Platón filozófiája, Arany János írásai, bármi.

Szociolingvisztikai szempontból mindezek azért érdekesek, mert az emberek minden ilyen tevékenység során, minden szituációban viszonyulnak egymáshoz. Kijelölik egymás pozícióit, szerepeit, feladatait, elvárásokat állítanak fel egymás iránt és így tovább. Ezt pedig úgy teszik, hogy beszélnek egymáshoz. Így, a beszélgetések során és következtében alakul ki, hogy kinek mi egy-egy társas viszonyban a pozíciója, a szerepe, mik a feladatai, milyen elvárásokat fogalmaz meg mások irányába, és milyen elvárásoknak igyekszik megfelelni ő maga. Egy szociolingvisztikai dolgozatban azt vizsgálhatjuk, ezek kijelöléséhez mire van szükség. Sok mindenre fókuszálhatunk. Például, hogy mindehhez milyen nyelvi erőforrásokat vesznek igénybe a résztvevők. A nyelvi erőforrás fogalmát értelmezhetjük szűkebben, a megszólalásokra összpontosítva. De megvizsgálhatjuk ennél tágabb értelemben is, hogy mi minden kell ahhoz, hogy létrejöjjenek az adott tevékenység során, az adott szituációban jellemző ember és ember közötti viszonyok. Ilyenkor inkább, és erről is volt már szó korábban, szemiotikai erőforrásokat vizsgálunk. Figyelhetünk a ruházatra, a tekintetekre, a frizurákra, a tetoválásokra, az ékszerekre, a gesztikulációra, az emberek közötti távolságra (és általában az emberek térben elfoglalt helyére). Figyelhetünk a tárgyi kultú-

rára, ami az egyes tevékenységeket körbeveszi, és amit igen gyakran jelentéssel ruházunk fel. Általánosan megfogalmazva: mindenre figyelhetünk, amiről azt feltételezzük, hogy jelentése van, elmond az egyik ember számára valamit a másik emberről. Arra is koncentrálhatunk, hogy ezekről a nyelvi (vagy tágabban: szemiotikai) erőforrásokról és gyakorlatokról mit gondolnak a résztvevők. De figyelhetünk arra is, hogy magukról és a másiktól mit gondolnak a résztvevők, miközben kommunikálnak.

Nem csak a szituáció pontos vizsgálata kínálja nekünk a lehetőségek tárházát. Olyan értelemben is sokféle elindulhatunk, hogy hogyan van egy-egy területe az életnek (mint a számítógépes játékok, a tetoválások, a sport, a közösségi média, a természetjárás, a futás vagy Platón filozófiája) beágyazódva az élet egészébe. Például a sport témájában az előző bekezdésben felsorolt lehetőségek vizsgálata a társadalmi szerveződés különféle színterein megtörténhet. Erről szintén volt már szó az első fejezetben: milyen sokfélék lehetnek egy ember társas viszonyai. Ezeket úgy szokták metaforizálni (leegyszerűsítve elképzelni), mint amik hagyományosan rakódnak egymásra: család, baráti kör, ismeretségi kör, helyi közélet, országos közélet, világpolitikai viszonyok. Ha valaki az olvasók közül úgy dönt, hogy őt a sport érdekli, és valami sporttal kapcsolatos témáról írna dolgozatot, akkor ez tehát nemcsak az előző bekezdésben leírtak miatt lehet sokféle, hanem azért is, mert nem feltétlen csak két ember, mondjuk a büntetőt rúgó csatár és az azt hárítani igyekvő kapus pillanatnyi viszonyát elemezheti. Persze, ahogy eddig tárgyaltuk, kitérhetünk arra, hogy mondanak-e valamit, miatt ezt végigcsinálják, és ha igen, mit, vagy váltanak-e jeleket bármilyen más módon (egy felismerhető arckifejezés vagy kézmozdulat, esetleg egyéb gesztus formájában). Vizsgálhatjuk, ki hogy helyezkedik el az adott pillanatban a térben. (Ebben a konkrét esetben ez adott, ami érdekes lehet, hogy merről és merre mozognak, mit üzen a csatár a nekifutás nagyságával, a mozgása irányával, jellemzőivel). Vizsgálhatjuk, hogy ki hogy néz a másikra, hogyan próbálja kiszámítani a másikat.

De abban a tizenegyesrúgásban nem csak ők ketten vannak jelen. Jelen vannak edzőik, akik valahogyan felkészítették őket erre. A napokban egy bosnyák–olasz világbajnoki pótszelejtezőn a döntetlent követő tizenegyesrúgásokkor egy 14 év körüli labdaszedő gyerek elcsente Donnaruma olasz kapus alapvonalra letett cetlijét. A cetlin arról szóló statisztikák voltak, hogy melyik támadó merre rúgja a tizenegyeseket, merre érdemes tehát a kapusnak mozdulnia a döntő pillanatban. Olaszország elvesztette a meccset, nem jutott ki a világbajnokságra. A fiút Boszniában hősként ünneplik a sajtó szerint. Mennyi minden egy ilyen kis történetben: a tizenegyesrúgás pillanatához csatlakozó írásos kommunikáció, mögöttes statisztikák, erkölcsi dilemmák, sajtóvisszhangok. De mehetünk tovább is. Ott vannak a csatár és a kapus mögött szüleik, akik eljuttatták őket a sport világába, példaképeik, akik miatt ők el szerettek volna jutni a sport világába. Jelen van mindenki, aki hatással volt valamikor életük során arra, hogy ők most ott állnak egymással szemben. Aztán mindkettejüknek vannak csapattársai, mindketten részei a klubjuknak, ennek jelentése és jelentősége van számukra. Mindkettejüknek van piaci értéke, ebből (is) következő presztízse, ami hat rájuk és a másokra. Részei a bajnokságnak, amelynek egy pillanatában történik ez a tizenegyesrúgás. Ott van a közönség, aki biztatja őket, esetleg fújolja őket. Másnap írhat róluk az újság, beszélhetnek róluk a barber shopban. Lehet, hogy ez olyan fontos pillanat lesz a csatár és/vagy a kapus életében, hogy nemcsak a haverjainak fogja mesélni egy hónap múlva az edzőteremben, hanem még az unokáinak is. Szóval válasszuk bármely kis pillanatát az életnek, és válasszuk csupán két ember interakcióját az adott pillanatban, az a kis pillanat és az a két szereplő rengetegféleképpen illeszkedhet be az emberi élet bonyolult szövedékeibe.

De van a lehetőségek sokféleségének egy harmadik dimenziója is. (Az első volt az, hogy a konkrét szituációt vizsgálva mi mindenre koncentrálhatunk. A második volt az, hogy a konkrét szituáció hogyan illeszkedik az élet szövedékébe). E harmadik dimenzió tárgyalásához vissza kell térnünk a szűkebb értelemben vett nyelvi erőforrásokra, azok közvetítésére, azaz

a nyelvre mint a projekció (kivetülés) folyamatára én és te, egyik ember és másik ember között. E tekintetben is oda kell figyelni egy nagyon fontos kettősségre. Egyrészt figyelhetünk arra, hogy odaszólnak-e egymásnak. Lejegyezhetjük, mit mondanak vagy jeleznek egymás felé, és elemezhetjük az elmondottakat. Másrészt viszont meg is kérdezhetjük őket utólag, hogy emlékeznek-e, és hogyan emlékeznek, mit mondtak ők, miért mondták, amit mondtak, és ez hogy hatott szerintük a másikra. Ezt mindegyikőjüktől megkérdezhetjük.

Fontos felfigyelnünk arra, hogy mást tudunk majd a dolgozatban leírni akkor, amikor rögzítjük írásban (akár jegyzetelve, akár felvétel után) az elhangzottakat, és akkor, ha megkérdezzük őket, hogy mit mondtak, és azt miért mondták, illetve szerintük hogyan mondták. Utóbbi esetben nemcsak az adott nyelvi gyakorlatokat (jelen esetben egy rövid párbeszédet vagy csak egy odavetett mondatot) elemezzük, hanem azokat az ideológiákat is, amelyek a beszélők részéről ezt a gyakorlatot övezik. Konkretizálva: ha leírjuk, hogy mit mondott a csatár, arról elmondhatjuk mi magunk, hogy az álláspontunk, tapasztalataink szerint az, ahogyan mondta, hogyan hathatott a kapusra, és hogy azt, szintén álláspontunk, tapasztalataink szerint miért mondta a csatár. Ez esetben elemzésünk tárgya a megszólalás. De ha a tizenegyespárbaj után megkérdezzük a csatárt, hogy mit mondott és miért, akkor már a csatár saját megszólalásáról szóló ideológiáinak összessége lesz elemzésünk tárgya. A fentiek szerint tehát a szociolingvisztikai dolgozatban figyelhetünk magukra a társas gyakorlatokra, illetve az azokat övező ideológiákra is. Ideológiának általánosságban a társas életünkről megfogalmazott gondolatokat, álláspontokat tekintjük. Nyelvi ideológiák ezek közül azok, amelyek kifejezetten a beszéléssel, a nyelvvel kapcsolatosak. Ahogy a nyelv nem választható el a nem nyelvtől, úgy a nyelvi ideológiákat sem feltétlen fontos, vagy nem mindig célszerű elválasztani az ideológiáktól. Fontos, hogy a valóság és a valóságértelmezés (az ideológiák) vizsgálatának különválasztására mindig odafigyeljünk, és mindig legyünk tudatában annak, reflektáljunk arra, hogy éppen melyiket vizsgáljuk: a valóságot, tehát

azt, ami elhangzik, amit látunk és hallunk, vagy a benyomásokat, amiket a valóságról az adott társas viszonyokban résztvevők kialakítanak.

Amikor a valóságot, akár magukat a gyakorlatokat, akár a hozzájuk kapcsolódó beszélői ideológiákat vizsgáljuk, megállapításokat teszünk, azaz elemezzük a látottakat-hallottakat. Ezt nem mindenki egyformán csinálja, ilyenkor (is) van nézőpontunk. Mi magunk vagyunk valakik, jövünk valahonnan, gondolunk valamit a világról, és amikor elemezzük az elhangzottakat, akkor a saját meghatározottságaink miatt a valóságot annak leírása közben folyamatosan értelmezzük is. Egy példa. Képzeljük el (reméljük nem így van, és intelligensebb ennél), hogy ilyen modorban szólal meg a csatárunk: „Úgyis berúgom, csicska!” Ezt a mondatot másképp veszi észre, másképp kezeli és másképp értelmezi például az, aki „torna négyesként” maga is céltáblája volt ilyen mondatoknak gyerekkorában, és másképp az, aki heccelte már így a haverjait, viccből. Lehet, hogy az egyikük a megalázást fogja látni a mondatban, a másik az évődést. Lehet, hogy előbbi erre fűzi fel valóságértelmezésének egy jelentős részét, utóbbi pedig nem is tulajdonít jelentőséget a mondatnak. Megint másképp fogja elemezni az, aki tudja, hogy mit jelent eredetileg az, hogy „csicska” (a ház mellett bér nélkül, csak ellátásért dolgozó, kiszolgáltatottsága miatt félig-meddig rabszolgastatuszban élő munkás).

De fogalmazhatunk általánosabban is, hogy ezt a nézőpont ügyet megvilágítsuk. Egy ilyen tizenegyesrúgást másképp lát egy foci-szerető ember, mint egy focit ritkán néző valaki. Másképp látja egy férfi és egy nő. Egy amerikai állampolgár, aki sohase néz európai focit, és egy európai ember, például egy magyar, aki gyerekkora óta sok focit néz. És így tovább. Azt a képességünket, aminek segítségével képesek vagyunk észrevenni, hogy a mi meghatározottságaink hogyan befolyásolnak bennünket a világ „olvasásában”, episztemológiai reflexivitásnak nevezik. (A bourdieui koncepció szociolingvisztikai vonatkozásaihoz lásd például Salö 2018). Amikor a tizenegyesrúgásról írunk, akkor ennek az emberi gyakorlatnak a működését akarjuk feltárni, tehát a világ egy icipici kis darabját kívánjuk megismerni.

A reflexivitás pedig azt jelenti, hogy „önmagára vonatkozás” (szó szerint a két latin eredetű elem, a *re-* és a *flectere* jelentéséből ’visszahajlás’-t, illetve eredetileg a fénnnyel kapcsolatban ’visszavetülés’-t, ’tükröződés’-t jelent). Itt most a mi magunk személyére való visszacsatolás jelentésében használjuk. Az episztemológiai reflexivitás tehát azt jelenti, hogy képesek vagyunk belátni azt, hogy abban, ahogy a világot látjuk, sokat számít az, hogy kik vagyunk mi. De ennek nem az az értelme, hogy legyünk nárcisztikusak, helyezzük a leírni kívánt valóság közepébe magunkat, és beszéljünk magunkról, hanem az, hogy figyeljünk arra, hogy mi irányítja a gondolkodásunkat.

Ez magyarázza azt, hogy egyre több szociolingvisztikai munkában találkozunk pozicionalitásnyilatkozattal (vö. King 2024). Ez az angol *positionality statement* szó szerinti, nem is feltétlen jó fordítása. Annyit jelent, hogy egy-egy tanulmány szerzője a szöveg első felében, a bevezető részekben arra is kitér, hogy neki mi a viszonya a vizsgált témához, honnan és hogyan, milyen meghatározottságok mentén látja ő az általa vizsgált valóságdarabot. Az olvasó számára informatív lehet ugyanis, hogy az, akinek a gondolatait olvashatja, reflektált-e ilyen tekintetben. Példánk esetében nem mindegy, hogy a szerző focizott-e vagy sem, csatár volt-e vagy sem. Vagy ha a kapusunk történetesen roma, a csatárunk pedig nem az, akkor nem mindegy, hogy a kutató, aki a valóságdarab megismerésére és megismertetésére törekszik, roma-e vagy nem, illetve hogy fontosnak tartja-e elmondani, hogy roma-e vagy sem.

9.2 A kutatási kérdés és a hipotézis

Eddig arról volt szó, hogy ki kell választanunk egy témát, és hogy egy-egy témát hányféle dimenzióban és hányféle szempontból lehet vizsgálni. Ebből az is kiderült, hogy attól, hogy van egy téma, ami érdekel minket, még nem érkezünk el oda, hogy neki tudjunk veselkedni a dolgozatnak. Ahhoz legalább még egy lépés kell. Nevezetesen: meg kell tudnunk fogalmazni egy kutatási

kérdést. Még ha olyan kicsi valóságdarabot választunk is, mint egy tizenegyesrúgás, tucatnyi szemináriumi dolgozatot lehetne belőle írni, ha sorra végigmennénk a fent bemutatott szempontokon. Hát még, ha nem csak egy tizenegyesrúgást veszünk, hanem mondjuk egy meccset, netán egy klubot, egy bajnokságot vagy egy sportágat. Szóval a téma nagy. Van egy angol nyelvű, néhány éves jó tankönyv, *Research Methods in Critical Sociolinguistics* a címe. Ennek szerzői egy remek metaforával a témát erdőhöz, a kutatási kérdést pedig fához hasonlítják (Heller–Pietikäinen–Pujolar 2018: 25–27). Azért jó ez a metafora, mert megmutatja téma és kérdés egymáshoz való viszonyát. A kutatási kérdésnek nagyon konkrétnek kell lennie. Egy fa csak iciny-piciny alkotórésze az erdőnek, de szerves, a többi fától nem elválasztható része. Ilyen a jó kutatási kérdés is. Egyetlen mozzanatra vonatkozik, de megfogalmazásakor tisztában vagyunk azzal, hogy a mozzanatot, amit fókuszba helyezünk, sok más mozzanat veszi körbe, és azokkal együtt érthető csak meg a mi mozzanatunk igazán jól.

Igazán éssen kell lenni, amikor megfogalmazzuk a kutatási kérdésünket. Ha egy néhány oldalas szemináriumi dolgozatot kell írunk, akkor azt kell meggondolnunk, hogy hogyan lehet egy olyan apró mozzanatot kiválasztani, ami aztán nem lépi túl egy néhány oldalas dolgozat kereteit. Sok szemináriumi dolgozatot írtam és javítottam már. Az a tapasztalatom, hogy a potenciális szerzők rendre attól félnek, hogy nem tudnak majd eleget írni. Aztán rendre abba futnak bele, hogy már messze túllépik a megadott és elvárt szószámot, és csak egy részét írták le annak, amit szerettek volna. Egy dolgozatnak ugyanis, mint majd a következőkben látni fogjuk, számos olyan, szinte kötelező eleme van, ami miatt az ajánlott terjedelmet inkább felfelé szokták a hallgatók átlépni. De vissza a kutatási kérdéshez. Például, maradva a tizenegyesrúgásnál, reális kutatási kérdés lehet a következő: „Hogyan befolyásolja a tizenegyesrúgás sikerét, hogy egymáson kívül kivel kerül még kommunikációs kapcsolatba a kapus és a csatár a tizenegyesrúgás pillanataiban?” Ez lehet téttel bíró kérdés akkor is, ha például a labdarúgó szövetség szabályzatát kívánják módosítani a fair play jegyében (lásd Donnaruma

listájának és a bosnyák labdaszedő fiúnak az esetét), és ehhez háttértanulmányt kérnek be, de akkor is, ha egyszerűen csak emberek csoportjainak (jelen esetben például egy B-közép szurkolótábor) viselkedéséről, motivációiról szeretnénk többet megtudni.

Hogy kicsi dolgokról van szó, az nem baj. Legtöbbünk egyetemistaként nem vesz részt szabályzatok újraírásában, de későbbi életünkhöz egy ilyen szemináriummi dolgozat is hozzátehet, például döntéseinkben bölcsőbbé tehet bennünket. A szemináriummi dolgozat nem önmagáért van, hanem azért, hogy épüljünk megírása során: elsajátítsunk olyan készségeket, amelyek segítségével például alaposan meg tudjuk figyelni a társas valóság egy kis darabját, meg tudjunk találni érdekes kutatási témákat, meg tudjunk fogalmazni jó kutatási kérdéseket, megtanuljunk hosszabb szöveget megszerkeszteni, jól formált mondatokat írni, szabályosan hivatkozni vagy ellenőrizni az információink forrását, és így tovább. És azért, hogy a munka elvégzése során kicsit többet megtudjunk a világról, tájékozottabban, felelősebben éljünk benne.

A kérdésünk megfogalmazásában az is szerepet kell játsszon, hogy milyen adatokhoz tudunk hozzájutni. Hiába teszem fel a kérdést, hogy hozzájárul-e a kapus sikeréhez, hogy ő a megelőző két napban mit csinált, ha nincs módom arra, hogy végigkísérjem a kapust a szóban forgó két napján. (Ha csak kikérdezem erről, akkor nem azt tudom meg, hogy mit csinált, csak azt, hogy ő abból, amit csinált, mit tart elmondásra érdemesnek, illetve kiadhatónak). A jó kérdés esetében meg tudjuk vizsgálni azt a valóságdarabot, amire a kérdés megválaszolásához szükség van. Optimális módon ott vagyunk a meccsen, és a meccs után, a nézők esetében akár közben, tudunk beszélni a résztvevőkkel, a kapussal és a csatárral. Kevésbé optimális módon pedig legalább ezek egyike megvalósul (persze a hiányzó adatok hiányozni fognak a dolgozatunkból is, és majd reflektálnunk kell arra, hogy ez vagy az miért maradt el). Ha viszont már lehetőségünk van a két játékos mellett megkérdezni mondjuk tíz szurkolót is, hogy ők hogyan látták a tizenegyesrúgást és a saját, illetve a többiek viselkedését az eseménysor folyamán, akkor már

érdemes azzal számolni, hogy a több adat több elemzési lehetőséget kínál majd, és a dolgozatunk hosszabb lesz.

Ha megvagyunk a kutatási kérdés megfogalmazásával, a következő lépés a hipotézis vagy feltevés megfogalmazása. A hipotézis nem választható el a kutatási kérdéstől. Olyan kutatási kérdést kell megfogalmaznunk, amire van egy várható válaszunk. A várható válasz az, amit a kérdés kapcsán sejtünk, amiről azt gondoljuk, hogy igaz lehet. A jó kutatási kérdés esetében ugyanakkor mégsem vagyunk teljesen biztosak abban, hogy tényleg az-e a valós válasz, amit mi gondolunk. Nem jó kutatási kérdés például az, hogy „Lesz-e olyan néző, aki örül, ha bemegy a tizenegyes?”. Azért nem jó, mert még senki nem látott olyan futballmeccset, ahol nem örültek az adott csapat drukkerai a gólnak. Ugyanígy, az se igazán jó kutatási kérdés, hogy „Hányan fognak örülni a tizenegyesgólnak?” Annyian, ahányan annak a csapatnak drukkolnak. Másrészt azért sem jó kérdés ez, mert megválaszolása nemigen viszi előbbre a világot. A korábban jónak ítéltetett kérdés így szólt: „Hogyan befolyásolja a tizenegyesrúgás sikerét, hogy egymáson kívül kivel kerül még kommunikációs kapcsolatba a kapus és a csatár a tizenegyesrúgás pillanataiban?” A hipotézis, amit én ebben az esetben megfogalmaznék: a kapus is és a csatár is arra törekednek, hogy minél inkább lezárjanak minden más kommunikációs csatornát, és csak egymásra koncentrálnak, mert ezt a megoldást tartják sikeresnek. A hipotézisnek aztán kétféle sorsa lehet. Vagy beigazolódik, idegen szóval verifikálódik, vagy nem. A tudományos munka (jelen esetben a dolgozatírás) eredményeként mindkét eset egyformán előfordulhat. És mindkettő egyformán érvényes, jó eredménye lehet egy dolgozatnak. Nincs jelentősége annak, hogy melyik következik be a kettő közül.

9.3 Módszertan

Ha már van kutatási témánk, kutatási kérdésünk és hipotézisünk, a módszertan kidolgozása következik. Igazából gondolnunk kellett már a módszertanra

a kutatási kérdés és a hipotézis megfogalmazásakor is. Erre utaltam is: amikor ezeket megfogalmazzuk, ott kell lennie a fejünkben, hogy vajon fogunk-e tudni adatokat gyűjteni a kérdés megválaszolásához, és hogyan. Adattá, a szociolingvisztikai kutatás esetében nyelvi (szemiotikai) adattá sok minden válhat. Minden adat, amiből az elemzés kiindulhat. A talán legjellemzőbb nyelvtudományi adat egy megnyilatkozás. A megnyilatkozás a beszéd egysége, az éntől a te felé való projekció egysége. Ahogy beszélünk, eszmét cserélünk, és változik az, hogy ki tesz éppen megnyilatkozást. Egy szóbeli, hétköznapi, banális, például piarcsi beszélgetéskor Pakson rövid megnyilatkozásokat teszünk, olyanokat például, hogy „Jó napot!”, „Mennyi lesz?” vagy „Köszönöm”. De a *Háború és béke*, Tolsztoj hosszú regénye is tekinthető egy megnyilatkozásnak. De a megnyilatkozásokon kívül adat lehet minden, amit az adott szituációról (például a tizenegyesrúgás), a szituáció szereplőiről, a szituációban szereplők gondolatairól így vagy úgy rögzítünk.

Az így vagy úgy körülbelül azt jelenti, hogy vagy lejegyzéssel, vagy hang-, illetve videófelvétellel. És ezzel el is jutottunk a legfontosabb módszertani alapokhoz. Mindenképpen az a legfontosabb, ha meg akarjuk ismerni a világ egy kicsi darabját, hogy odafigyeljünk rá. Megfigyeléseket tegyünk. Ha a lejegyzést választjuk, akkor az adathalmaz, más néven a korpusz, amit optimális esetben létre tudunk hozni, egy munkanapló. A *korpusz* kifejezés szó szerinti jelentése az, hogy 'test', és azt hivatott kifejezni, hogy létrejövő adathalmazunknak (adatbázisunknak) fizikai kiterjedése is van. Bár ez a digitális világban már annyira sem értelmezhető szó szerint, mint korábban. Az ilyen munkanaplóírásnak több fázisa, és így a munkanaplónak is több típusa van. Van, amikor különösebb probléma nélkül megoldható, hogy a helyszínen tett megfigyeléseket azon nyomban lejegyezzük (a tizenegyesrúgáskor ez például nem probléma). Ilyenkor fontos, hogy legyen papír és toll, netán telefon, esetleg laptop a kezünk ügyében. Máskor nagyon rosszul veszi ki magát, hogy jegyzetelünk. Például, ha a kapust megkérdezzük a meccs után, hogyan élte meg a szituációt, és ő megnyílik, és valahogyan arratereli a szót, hogy félelme a tizenegyesnél legyőzhetetlen, akkor nagyon

rosszul veszi ki magát, ha mi minden empátia nélkül jegyzetelünk. Ilyen esetekben, meg egyáltalán, nagyon sokszor, a szociolingvisztikai kutatás minden pillanatában felmerülnek etikai kérdések is. Ezekkel a következő fejezetben fogunk foglalkozni.

De feltételezzük most hipotetikusán, hogy nincs gond azzal, hogy jegyzetelünk. Persze rövid megjegyzéseket írunk le, mintegy emlékeztetőül a magunk számára. Ezeket a rövid megjegyzéseket aztán utólag kikerekíthetjük, mondatokká formálhatjuk őket. Ilyenkor arra kell figyelni, hogy elválasszuk egymástól megfigyeléseinket és reflexióinkat. Érdeemes először tárgyilagosan összefoglalni azt, hogy mit láttunk, hallottunk, tapasztaltunk, ki mit csinált. Hogyan befolyásolta mindazt, ami történt, a jelenlétünk. A tizenegyesrúgás esetében nem feltétlen merül fel, hogy különösebben megzavarnánk a dolgok várható menetét. Kivéve, ha például a kapu mögé állunk jegyzetelni (ne tegyük). De ha egy osztályteremben jegyzetelünk, ott már nagyon is felmerül az a kérdés, hogy jelenlétünk, tevékenységünk mit változtat a dolgok szokásos menetén. Ilyenkor érdemes sorra venni, hogy az egyes szereplők hogyan viszonyultak hozzánk, és ez szerintünk milyen hatással volt a beszélgetésükre. Ha ezzel megvagyunk, érdemes azt is leírni, hogy mi mit gondoltunk ott a helyszínen, illetve mit gondolunk most mindarról, ami történt, amit láttunk-hallottunk. Ekkor már elemzést is végzünk, egy első körben reflektálunk a történésekre. Az így elkészülő munkanapló ideális esetben olyan minőségű szöveg, amit később idézhetünk dolgozatunkban, tanulmányunkban is. Önmagában adat. A munkanapló persze sokféle lehet, és azt, hogy mire érdemes fókuszálnunk benne, kutatási témánk, kérdésünk és hipotézisünk határozza meg. Van olyan eset, amikor érdemes minél több benyomást rögzíteni, máskor viszont arra kell koncentrálni, hogy annyi szó szerinti beszédfoszlányt lejegyezzünk, amennyit csak tudunk.

A másik alapvető lehetőség, hogy hang- vagy videófelvételt készítünk. A jegyzetelés és a felvételkészítés nem zárja ki, sokkal inkább kiegészíti egymást. Mérlegelni kell, hogy melyikért milyen árat fizetünk. A felvétellel jellemzően inkább megváltoztatjuk a dolgok várható menetét, mint a jegy-

zetteléssel. Bár némileg hozzá lehet szokni, a felvételkedés mindenkit feszélyez. Öntudatlanul is mindenki megváltoztatja a viselkedését, mindent, a gesztikulációjától a beszédjéig. Van olyan, amikor ez kevésbé fontos, és van olyan, amikor ez annyira torzíja az adatainkat, hogy nem érdemes vele kísérletezni. Én az elmúlt években arra jutottam, hogy egyre kevésbé csinállok hangfelvételeket, amikor nyelvészeti etnográfiai gyűjtőmunkát végzek. Úgy tapasztaltam, hogy bár látszólag több adathoz jutok hozzá, és látszólag stabilabb „hátteret”, nagyobb korpuszt tudok a magam számára teremteni, ez egyrészt nincs feltétlen így, másrészt nem éri meg.

Alapvetően kétféle hangfelvétel készíthető. Az egyik, amin én mint kutató irányított, félig irányított, vagy irányítatlan módon beszélgetek valakivel. Ilyenkor már önmagában az a tény, hogy én „kutatóként” vagyok a beszélgetésben, torzíja az adatokat. Tapasztalatom szerint, legalábbis azokban a közegekben, ahol sokat dolgoztam, ez a torzulás jelentős. Az emberek sok mindent nem szívesen mondanak hangfelvételre, és amikor kikapcsoltam a készüléket, rendszeresen sokkal több információhoz jutottam hozzá. Ezekről aztán munkanaplót készítettem, és nem éreztem úgy, hogy különösebben hiányoznának a hangfelvételek.

A másik, izgalmasabb, de nehezebb mód hangfelvételek készítésére, hogy nem a kutató beszélget, hanem mások – közvetlen kutatói jelenlét nélkül – beszélgetnek a hangfelvételen. Egy ilyen módon felvett beszélgetés menete közelebb állhat a nem megfigyelt beszélgetések menetéhez. A résztvevők maguk kezelik a technikát, maguk hoznak döntést arról, hogy azt mikor kapcsolják ki, milyen hosszan tartják bekapcsolva, stb. Persze ilyenkor is befolyásolja őket a felvétel, de ha kellően hosszú a felvétel ideje, akkor minimalizálódik az, amit Labov (1988 [1984]: 24) óta megfigyelői paradoxonnak neveznek a szociolingvisztikában: a megfigyelés megváltoztatja a társas gyakorlatok menetét, pedig azt kéne megfigyelni, hogyan beszélnek az emberek, mikor nem figyelik őket. Viszont ilyen felvételeket nem könnyű létrehozni. Ennek elsősorban kutatásetikai okai vannak. Ahogy a következő fejezetben részletesen is bemutatjuk, senkinek a beszédét nem lehet

felvenni az engedélye nélkül. Csak olyan közösségekben csinálhatunk ilyen felvételt, ahol mindenkit részletesen tájékoztattunk az adatkezelésről, és mindenki beleegyezett a hangfelvétel készítésébe.

Magyarországon (de másutt is) kevés az olyan korpusz, amelyik nem valamilyen mértékben vezetett interjúkat, hanem szabad beszélgetéseket (élőbeszédet) tartalmaz. Ilyenek például a Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz (Bodó–Kocsis–Varga 2017), amiben kollégiumi szobatársak saját maguk beszélgetéseit rögzítették, vagy a StaffTalk korpusz (Szabó M. K. et al. 2021), ami egy tanári szobában lebonyolított beszélgetéseket tartalmaz. Előbbi esetben a hangfelvevő eszközöket egy-egy szoba lakói kapták meg, és ők készítettek felvételeket a saját beszélgetéseikről. Utóbbi esetben a tanárok egy okosórával a karjukon és egy a felvételtől figyelmeztető táblával a nyakukban tartózkodtak a tanáriban, és akkor indult be a rögzítés, ha kellően közel került egymáshoz két okosóra (Szabó et al. 2021: 215). Belátható, hogy az egyetemi kollégiumi szoba vagy a tanári szoba ideális helyszín: behatárolt a résztvevők köre, hosszasan beszélgetnek a szobákban a résztvevők, és van mód baráti, kollegiális beszélgetések rögzítésére. Ezekben az esetekben sok tekintetben döntési lehetőséget adnak a kutatók azoknak a partnereiknek a kezébe, akiknek a beszédjét később aztán vizsgálni szeretnék. A megfigyelői paradoxon tehát itt sem kiküszöbölhető: előbbi esetben a résztvevők bármikor ki- és bekapcsolhatták az eszközöket, utóbbiban pedig a nyakbavalók figyelmeztették folyamatosan a beszédpartnereket a felvétel tényére. Máshogy persze nem is lehetne ilyeneket készíteni, etikai okokból.

Gyakran felmerül a kérdés a hallgatók között, hogy lehet-e a megfigyelésen (és naplózáson), illetve a hangfelvételek készítésén kívül egy harmadik módon, még hozzá kérdőívezéssel adatokat gyűjteni. Kérdőívvel a nyelvi gyakorlatokról nem tudunk adatokat gyűjteni. A kérdőív kitöltése során ugyanis a résztvevők arról tudnak csak számot adni, ahogy ők látják és értelmezik saját nyelvi gyakorlataikat. A résztvevők mindenképpen reflektálnak, az eredmények tehát nem azt fogják mutatni, hogy hogyan beszélnek,

hanem azt, hogy mit gondolnak arról, hogy hogyan beszélnek, illetve hogy mit akarnak láttatni arról, hogy hogyan beszélnek. Sok esetben tudatosan törekszünk – mi mindannyian, ha megkérdeznek bennünket – ideális képet festeni magunkról, igyekszünk megfelelni a kérdőív (vélt) elvárásainak. Más esetekben ez nem tudatos, mégis létező törekvés. A kérdőív segítségével nem a nyelvi gyakorlatok valóságát tudjuk megismerni, hanem azt, amit a résztvevők azokról láttatni szeretnének és/vagy tudnak.

Vannak olyan kutatási kérdések, amelyek megválaszolására kérdőívek is alkalmasak lehetnek, de mindig mérlegelnünk kell, hogy a mi kérdésünk ilyen-e. Például azt a kérdést, hogy „A nézők szerint a kapus testbeszéde és térbeli mozgása szabályos volt-e a tizenegyesrúgás szabályai szerint”, meg tudjuk vizsgálni kérdőívek segítségével. Ez esetben ugyanis a nézők véleményére vagyunk kíváncsiak. Azt azonban, hogy „A kapus testbeszéde és térbeli mozgása szabályos volt-e a tizenegyesrúgás során?”, már sokkal kevésbé, hiszen ezt nem a nézők véleménye határozza meg. Erre csak megfigyeléssel/felvételek elemzésével adhatunk választ. Minden olyan esetben használhatatlan a kérdőív, ha magukról a nyelvi gyakorlatokról szeretnénk megtudni valamit. Olyan esetekben sokszor jó a kérdőív, ha azt akarjuk megtudni, az emberek mit gondolnak, illetve mit szeretnének mondani saját és mások nyelvi gyakorlatairól. Mivel ilyenkor a beszélők vagy általunk előzetesen megfogalmazott feleletek közül választanak, vagy ők maguk fogalmazzák meg véleményüket, mindenképpen explicitté válnak az ideológiák. Viselkedésünket ugyanakkor sok ki nem mondott, implicit ideológia is irányítja.

Megfigyelés, interjú vagy kérdőív esetében is mindig felmerül az a kérdés, hogy mennyi adatra van szükség. Itt egy eligazító szempont van: annyira, amennyi segítségével a kutatási kérdésünkre választ adhatunk. Ha a kutatási kérdésünk úgy szólt, hogy „Mit gondoltak a nézők erről a tizenegyesrúgásról”, akkor sok nézőt, és lehetőleg reprezentatív módon kell megkérdezni. A reprezentatív mód azt jelenti, hogy a megkérdezettek összetétele tükrözi az egész vizsgált sokaság összetételét, például korra, nemre, társa-

dalmi státuszra nézvést. A reprezentativitás eléréséhez statisztikailag megalapozott módszertanokra van szükség. Ez egy szemináriumi dolgozat kereteit nyilvánvalóan meghaladja. De az nem lehet megoldás, hogy marad a kérdés (mit gondolnak a nézők, úgy általában), és megkérdezek három embert. Ebben az esetben ugyanis nem végeznénk értelmes munkát. Muszáj tehát olyan kérdést feltennünk, aminek megválaszolására megvannak a lehetőségeink (például: mit gondol az általam alábbi és alábbi szempontok szerint kiválasztott tíz néző a tizenegyesrúgásról). Témaválasztás és módszertan kérdései e tekintetben is összefüggének egymással.

Azt mindenki meg tudja mondani, hogy mi érdekli „amúgy” az életben, nem tudományos értelemben. Az erdőt, azaz a témát ki tudja választani. De a többi nem fog magától menni. Nem elég csak gondolkodni rajta. Muszáj ötletet is meríteni. Ezt pedig nem tehetjük meg másként, csak úgy, ha megvizsgáljuk, mások mit és hogyan csináltak. Ahhoz, hogy megtaláljuk a fát, amit vizsgálni szeretnénk, olvasni kell. Egyrészt azért kell olvasni, hogy lássuk, mások milyen fákat vizsgáltak abban az erdőben, ami minket is érdekel. Másrészt pedig azért, hogy lássuk, hogy mások hogyan vizsgálták azokat a fákat, amik minket érdekelnek. A tizenegyesrúgások ügyét (ezt a témát, tehát erdőt) biztos sok szempontból vizsgálták már (sok fát megvizsgáltak). Ugyanakkor könnyen el tudom képzelni, hogy nyelvész még nem foglalkozott ezzel a kérdéssel. Nem úgy kell tehát szociolingvisztikai szakirodalmat keresnünk, hogy megnézzük, ki írt ilyen szempontból a tizenegyesrúgásról, mert akkor elég gyorsan csalódás érhet minket. Viszont megvizsgálhatjuk, milyen nyelvtudományi dolgozatok születtek általában a futball kapcsán, még általánosabban a sport kapcsán. Meg tudjuk nézni, hogy e dolgozatok szerzői milyen kérdéseket tettek fel maguknak, milyen módszertanokat használtak és milyen eredményekre jutottak. Ez segíteni fog nekünk saját kutatási kérdéseink megfogalmazásában. Látni fogjuk, mely kérdések megválaszolhatók, melyek nem, illetve mely kérdések érdekesek a vizsgálatra (mert megválaszolásuk egy icipicivel valóban előrébb mozdítja a világ egy icipici részét). Kutatási módszerek tekintetében jóval

szélesebb választék áll rendelkezésünkre, mint amit módunkban állt itt áttekinteni. A megfigyelés és az adatok jegyzetelt, képi vagy hangrögzítése minden további lehetőség kiindulópontját jelentik. A további vizuális, kreatív és egyéb módszerekhez etnográfiai módszertani tankönyvekből (például a már emlegetett Heller–Pietikäinen–Pujolar 2018, vagy Snell–Shaw–Copland eds. 2015) vagy tanulmányokból lehet ihletet meríteni. A részvételi kutatási módszertanokról pedig e könyv 11. fejezetében külön is szó lesz.

A szakirodalom keresésének neki lehet például úgy kezdeni, és ezt ajánlani is merem, hogy megnyitjuk a mindenki által ismert keresőmotor tudós szövegek keresésére optimalizált verzióját: beírjuk, hogy „scholar”, vagy hogy „tudós”, és meg is van. Ugyanúgy működik, mint az általános keresőmotor, bármilyen keresőszót beadhatunk. Elsőnek a mi esetünkben a „futball” és a „sportnyelv”, illetve a „futball” és a „szociolingvisztika” szavakat adnám be. Vannak is találatok. Meg lehet nézni, mik azok, mikor írták őket, és milyen szempontú vizsgálatokról van szó. Ha olyan szövegeket találunk, amiket érdekesnek érzünk, érdemes a hivatkozási listájukat áttanulmányozni, hátha akadnak további, számunkra érdekes és releváns tételek. Ha mindezt angolul (vagy más nyelven) is meg tudjuk csinálni, javítjuk az esélyeinket, növeljük a lehetőségeinket. Ha nem találunk semmit, addig kell variálni a keresőszavakat (*labdarúgás, sport, labdajáték, illetve nyelvi gyakorlat, nyelvhasználat stb.*), amíg sikerrel nem járunk.

De olyan szociolingvisztikai és nyelvészeti írásokra is érdemes koncentrálnunk, amelyek nem a fociról, vagy akár nem a sportról szólnak. Annak függvényében, hogy milyen fák érdekelnek bennünket az erdőben, további kereséseket csinálhatunk. Mindig érdemes bevezető jellegű tankönyveket, egy-egy témáról írt monográfiákat megnézni. Érdemes időbeli korlátot beállítani, például a 2010 után vagy a 2020 után kiadott tételekben keresni. A szociolingvisztika, ez már talán kiviláglott az eddigiekből, nemcsak fiatal, de – talán éppen ezzel összefüggésben – gyorsan is változó tudomány. Az előző fejezetekből kiderült már, hogy nemcsak a vizsgálati módszerek, hanem

a koncepcionális alapok is változnak. Ezért fokozottan érdemes arra figyelni, hogy legyen az elmúlt 10-15 évben keletkezett tétel is azok között a szakirodalmi tételek között, amiket áttanulmányozunk. Arra is figyelni kell persze, hogy az új cikkek szinte mindig régebbi diskurzusokra nyúlnak vissza, és illik nekünk is megnézni, hogy egy-egy diskurzus, egy-egy koncepció hol, kinek a munkájával indul. Ez általában megoldható, ha megnézzük az általunk talált cikkek hivatkozásait. Az ezzel kapcsolatos utolsó jótanács pedig úgy szól, hogy sokkal könnyebb dolgunk lesz speciális témákhoz szakirodalmat keresni úgy, ha van egy alapos áttekintésünk. Aki tehát elolvassa például Sándor (2016) és Bodó (2024) tankönyveit, illetve áttanulmányozza ezt a tankönyvet, könnyebben fog boldogulni.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Lehet keverni a kvalitatív és kvantitatív módszereket a dolgozatomban?

János: Elvileg igen, gyakorlatilag nem sok értelme van. A nyelvészeti etnográfia alapvetően kvalitatív módszerekkel dolgozik, hiszen a valóság kis darabját, de azt sok szempontból és a valóságdarabnak az egészbe ágyazottságát szem előtt tartva vizsgálja. Ez kvantitatív módon nem megy. Persze ha a vizsgált valóságdarab mondjuk egy kistelepülés, el lehet gondolkodni kiegészítő kvantitatív eljárásokon. De ezek rendszerint meghaladják azt, amire egy kezdő kutatónak egy szemináriumi dolgozatban, de akár még egy szakdolgozatban is kapacitása lehet.

Zsuzsa: Milyen különbségek vannak a hatalmi viszonyok tekintetében, ha a kutató jelenlétében készül hangfelvétel, illetve ha a kutató jelenléte nélkül, a beszélők maguk határozzák meg a hangfelvétel kezdetét, végét és körülményeit?

János: A kérdező talán már a kérdés megfogalmazása közben is sejtette, és az is sejti már a választ, aki olvassa a kérdést. Több döntési lehetőséget, több felelősséget, és ezzel több hatalmat adhatunk az utóbbi módon kutatásunk résztvevői kezébe. Ők egyedül határozhatnak arról, mi kerül a felvételre és mi nem, mikor akarják kikapcsolni a felvételt. De a legnagyobb különbség talán nem is a hatalmi viszonyok megváltozásában van. Egyszerűen más jellegű adatokat gyűjthetünk a két módszerrel. Míg jelenlétünk segíti a reflexív beszélgetések folytatását, távollétünk alkalmat teremt spontánabb nyelvi megnyilatkozások rögzítésére is. Ez nem vagy-vagy viszony persze, hiszen mindig mindkettőről szó lehet, a súlyozásban lehet eltérés.

10. NE ÁRTS!

Egy szociolingvisztikai (és bármely más) kutatásban, amiben valakiről adatokat gyűjtünk, kiemelt figyelmet kell fordítanunk az adatvédelemre és a kutatásetikára. A jogi kérdéseket „számszerűen” fel tudjuk sorolni. Ezek az adatvédelmi rendelkezések Európában az Általános Adatvédelmi Rendeletben (GDPR 2016) találhatók. A kutatásban részt vevő személyeket meg kell ismertetni az adatkezelés folyamatával, az adatkezelő elérhetőségével, és adatkezelési tájékoztatást kell nyújtani számukra. Ha a kutatás résztvevői megismerték a kutatási projekthez kapcsolódó tevékenységeket és a kutatás céljait, akkor nyilatkozat formájában beleegyezésüket kell adniuk, el kell fogadniuk az adatvédelmi tájékoztatóban leírtakat. A kutatásetika alapszabálya: Ne árts! Minden felsőoktatási intézménynek van kutatásetikai bizottsága, akikkel engedélyeztetni kell a kutatás lebonyolítását. A kutatásnak meg kell felelnie A Magyar Tudományos Akadémia tudományetikai kódexének. Megkülönböztetünk makro- és mikroetikai alapelveket. A makroetikai alapelvekre előre fel tudunk készülni; ezekről részletesen tájékoztatnunk kell a kutatásunk résztvevőit. A mikroetikai döntések mindig a szituációban alakulnak, előre megjósolhatatlanok.

(Szakál Sára Rebeka összefoglalója)

Az előző fejezetben áttekintettük, hogyan érdemes témát választani és kutatási kérdést kialakítani egy szociolingvisztikai dolgozathoz. Ebben a fejezetben arról van szó, hogy milyen jogi és etikai kérdéseket kell végiggondolni, mielőtt hozzálátunk az adatok előállításához. Ha szociolingvisztikai dolgozatot írunk, mindig az emberek közötti viszonyokkal, azaz az emberekkel is foglalkozunk. Legtöbbször beszélünk is velük. Máskor csak megfigyeljük őket cselekvés, beszélés közben. Megint máskor nem egyidejű a megfigyelésünk, hanem egy általuk készített terméket (posztot a közösségi médiában, könyvet stb.) vonunk

vizsgálat alá. Ha adatokat gyűjtünk valakiről, mindig felmerülnek adatvédelmi, azaz jogi kérdések. A gyűjtött anyagokat jogszerűen kell kezelni. Azoknak az embereknek a személyes adatait, akikkel dolgozunk, együttműködünk, meg kell védenünk. Ez nem pusztán annyit jelent, hogy például névtelenül adjuk közre eredményeinket. Azért is felelősséget kell vállalnunk, hogy a feldolgozás során nem kerülnek ki tőlünk személyes adatok, és azért is, hogy az általunk közölt adatok alapján ne legyenek visszakereshetők, azonosíthatók azok az emberek, akiktől adatokat gyűjtöttünk.

Az adatvédelmi kérdéseknél részben szélesebb körűek, részben ezekhez képest más jellegűek az úgynevezett kutatásetikai kérdések. A jogi és az etikai kérdéseket magunkban érdemes mindig elkülöníteni egymástól. Attól, hogy jogilag valami rendben van, az adatvédelmi szempontoknak megfelel és más tekintetben sem sért törvényi szabályokat, lehet még etikai problémás. A kutatásetikai kérdések minden kutatásban számos dilemmát hozhatnak, de a kutatásetikai alapszabály így szól: Ne árts! Bodó Csanád és Szabó Gergely közzétettek egy kutatásetikai önellenőrző listát, ami rövid internetes kereséssel megtalálható, és amolyan összefoglalóként is értelmezhető (Bodó–Szabó 2021: 1). Ez a lista nem választja el egymástól a jogi és a kutatásetikai dilemmákat. Ebben a fejezetben kísérletet teszek erre: előbb jogi kérdéseket tárgyalok, majd áttekintek néhány általam fontosabbnak ítélt kutatásetikai alapelvet.

10.1 Adatvédelem

A jogszerűségnek való megfelelés azt jelenti, hogy be kell tartani az adatvédelmi rendelkezéseket. Ezeket Európában az Európai Parlament és Tanács 2016-ban elfogadott *Általános Adatvédelmi Rendelete* tartalmazza. Az angol nevének a rövidítése sokaknak ismertebb lehet: GDPR (General Data Protection Regulation). Ez szabályozza, hogyan lehet valakitől személyes adatokat gyűjteni (az alany részletes tájékoztatásával és beleegyezésével), és hogyan

kell és szabad (vagy éppen nem szabad) ezeket az adatokat tárolni, felhasználni, másokkal megosztani. Személyes adatnak minősül minden, ami azonosításra alkalmas: nevünk, elérhetőségeink, adókártyánk, személyi igazolványunk, jogosítványunk, útlevelünk vagy TAJ-kártyánk száma, képmásunk (tehát fotók, filmek), hangunkról készített felvétel. Hiába tesz ki egy szülő, vagy akár egy hétvégi iskola fényképeket egy gyerekről a közösségi médiába, mi ezt nem tehetjük meg tudományos munkánk során. Különleges adatkezelési feltételek vonatkoznak az úgynevezett szenzitív (érzékeny) adatokra. Ezek az érintett származására, politikai nézeteire, vallási meggyőződésére, szakszervezeti tagságára, egészségi állapotára, szexuális életére vagy genetikai adatokra utalnak (GDPR 9. cikk 1. bekezdés). A résztvevő személyek hangja (tehát maga a hangfelvétel) a leggyakoribb személyes adat egy szociolingvisztikai dolgozatban. De egy-egy felvételen a résztvevők akár akaratlanul is, erre nem figyelve, közölhetnek velünk további személyes adatokat. Továbbá személyes adatok a munkanapló részévé válhatnak akkor is, ha nem készítettünk hangfelvételt (sem kérdőívet), és csupán megfigyelésre támaszkodunk. Érdemes ezért mindenképp áttekinteni és betartani az adatvédelmi kötelezettségeket, függetlenül adatgyűjtésünk jellegétől.

Ahhoz, hogy azok a személyek, akik a kutatásunkban részt vesznek, megadhassák hozzájárulásukat az adataik kezeléséhez, és valóban képesek legyenek önálló döntést hozni, hogy részt szeretnének-e venni a kutatásban, pontos tájékoztatással tartozunk nekik. Ezért készítenünk kell egy adatkezelési tájékoztatót. Ezt megismerve (elolvassa vagy meghallgatva) tehetnek azok a személyek, akiktől (vagy részvételi kutatás esetén akikkel közösen) adatokat gyűjtünk, beleegyezési nyilatkozatot. Ez utóbbi lehet írásbeli is és hangfelvételen rögzített is. Az adatkezelési tájékoztatóban be kell mutatni az adatkezelési tevékenységet és annak célját. Ez azt jelenti, hogy meg kell nevezni a kutatási projektet, és azt, hogy milyen céllal és mit kívánunk a projekt keretében vizsgálni. Egy szemináriumi dolgozat vagy egy szakdolgozat esetében a következőket érdemes írni: ezen és ezen az egyetemen, ezen és ezen oktató szupervíziója (témavezetése) mellett ilyen és ilyen té-

májú kutatást végzünk, ezzel és ezzel a céllal. Meg kell mondani, hogy mi lesz a projekt terméke – például szemináriumi dolgozat vagy szakdolgozat. Biztosítani szükséges az érintetteket arról, hogy az adatvédelmi törvény rendelkezéseit betartjuk. Ez lehetséges például ezzel vagy egy ehhez hasonló mondattal: „az adatkezelési tevékenység során az adatkezelő az érintettek személyes adatait az Általános Adatvédelmi Rendelet (GDPR, Európai Parlament és Tanács 2016/679) rendelkezéseinek megfelelően kezeli.” Természetesen ahhoz, hogy ezt felelősséggel ígérjük, tájékozódnunk kell arról, mi mindent ír elő számunkra a rendelet.

Az adatvédelmi tájékoztatóban, amit tehát azoknak a személyeknek készítünk, akiktől adatokat gyűjtünk, meg kell neveznünk a fentiekén túl az adatkezelőt, és közölnünk kell elérhetőségeit. Az adatkezelő mindig a kutatást vezető személy intézménye. Nagyobb szabású kutatások mögött általában költségvetés áll. Ilyenkor a vezető kutatót alkalmazó intézmény köt szerződést azzal a szervezettel, amelyik a kutatási pénzt kiosztja (kutatástámogató szervezet). Ez esetben az intézmény mintegy felelősséget vállal a pénz elköltésének és ezzel az egész kutatás lebonyolításának jogszerűségéért. A kutatástámogató szervezetek különféle pályázatokat írnak ki. Ezekre a rendszerint néhány éves kutatói projektekre tudósok vagy tudósok közösségei pályázhatnak. A legnagyobb magyar kutatástámogató szervezetek a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal [NKFIH] és a Magyar Tudományos Akadémia. Ezek évente több száz milliárd forintos nagyságrendben írnak ki különféle kutatási, kutatás-fejlesztési (K+F) és innovációs pályázatokat. A legnagyobb európai kutatástámogatási rendszer a Horizon Europe nevet viseli. Horizon pályázatokra jellemzően európai uniós és társult országokbeli kutatóhelyek nemzetközi konzorciumai pályázhatnak. Emellett sok más pályázati lehetőség létezik, a kiírók lehetnek egyes országok kutatástámogató intézményei, tudományos intézmények (egyetemek) vagy alapítványok, egyéb szervezetek is.

Vannak azonban olyan, adatgyűjtéssel járó kutatások, amelyek mögött nem áll költségvetés. Ilyen lehet egy egyéni kutató által elvégzett, a kutató

személyes szakmai érdeklődésébe vágó és szakmai előmenetelét szolgáló, jellemzően kisebb lélegzetű kutatás. De jellemzően ilyen egy szemináriumi vagy egy szakdolgozat is. Az adatkezelő ilyen esetekben is a kutatást vezető kutató intézménye, az adatkezelés jogszerűségének megteremtéséért (például a résztvevők tájékoztatásáért vagy az adatok megfelelő helyen való tárolásáért) pedig a kutatás vezetője felel. Egy szakdolgozat és egy szemináriumi dolgozat esetében a témavezető oktató felelőssége, hogy felhívja hallgatói figyelmét az adatvédelem terén jellemző törvényességi feltételekre, illetve segítse hallgatóit az ezeknek való megfelelésben. Az adatvédelmi feltételeknek való megfelelés inherens (elválaszthatatlan) része a szemináriumi dolgozattal teljesítendő feladatoknak. Ezért szemináriumi dolgozat vagy szakdolgozat írásának megkezdése előtt mindenképpen szükséges az oktatóval egyeztetni arról, hogy mik az intézmény belső szabályai adatvédelem terén, például kit szükséges intézményi adatkezelésért felelős személyként feltüntetni. Ez rendszerint pozícióhoz kapcsolódik (adatvédelmi biztos), hiszen a személyek változhatnak.

Az adatkezelési tájékoztatónak ezen felül tartalmaznia kell további információkat is. Tisztázni kell, hogy bevonunk-e további adatkezelőket (azaz más, például oktatónk hozzáfér-e a nyers adatokhoz). Meg kell mondani, milyen adatokat készülünk kezelni, és mennyi ideig tesszük ezt. Fel kell tüntetnünk, hogy mikor semmisítjük meg az adatokat (ez szokásosan 1-3 év a kutatás befejeződését követően). Ezen túlmenően tájékoztatnunk kell az érintetteket kapcsolódó jogaikról. Ilyenek a tájékoztatáshoz és a hozzáféréshez való jog. A résztvevőket kérésre tájékoztatnunk kell arról, hogy folyamatban van-e adataik kezelése. (Az adataikat addig kezeljük, amíg a nyers hangfelvételt vagy jegyzeteinket meg nem semmisítjük). A résztvevőknek ezen kívül joguk van az adatokat törölni, illetve helyesbíteni, az adatkezelés ellen tiltakozni, illetve az adatokat hordozni (más adatkezelők számára is továbbítani). Utóbbiak minden adatkezelési tájékoztató állandó részei. Érdeemes tehát tájékozódni arról, hogy intézményünkben létezik-e valamilyen sablon, illetve a kurzust vezető tanár használatban tart-e vala-

milyen sablont, amit segítségével szükség esetén saját igényeinkre igazíthatunk.

10.2 Kutatásetika

A jogi és a kutatásetikai kérdések sokszor nehezen szálazhatók szét. Munkánk tervezése, az adatgyűjtési tevékenységeink átgondolása során fontos ugyanakkor reflektálni arra, hogy mi a jogi, és mi a (kutatás)etikai kérdés. A jogi kérdések taxatívak, azaz tételesek: pontosan fel lehet sorolni, mi mindennek kell teljesülnie, hogy egy kutatás jogi, adatvédelmi szempontból kifogástalan legyen. Ugyanezt az etikai kérdésekkel nem lehet megtenni. A fent már említett alapszabályon (Ne árts!) felül (vagy inkább azt kifejtve, részeire bontva) vannak azonban további, szem előtt tartható alapelvek (lásd például Tarsoly–Ćalić 2025b). A kutatás során az etikus magatartás alapja az, ha mindig eszünkbe juttatjuk, hogy szociolingvistaként célunk nem lehet kisebb, mint az emberiség javát szolgálni. Bármilyen rövid dolgozatot írunk, bármelyik fűcskáról a valóságok nagy erdeiben, ez a megfontolás jelentheti minden kutatásetikai döntésünk alapját.

Szokás különbséget tenni a kutatást övező makroetikai és a kutatás során felmerülő mikroetikai kérdések között (Kubanyiova 2008). Előbbivel általános, rendszerint követendő, dekontextualizáltan (egy konkrét kontextus, azaz hely, idő és szituáció nélkül) is értelmezhető kutatásetikai dilemmákat jelölnek. Olyan kérdéseket, amelyek kezelésére előre is fel tudunk készülni, és amelyekről az egyetemeken kutatásetikai bizottságainak szokás beszámolni, illetve amire e bizottságoktól engedélyt tudunk kérni (és kell kérnünk) az adatgyűjtés megkezdése előtt. A mikroetikai jelzővel pedig a kutatás folyamán, a résztvevőkkel folytatott beszélgetések során felmerülő, előre megjósolhatatlan módon előkerülő, gyakran szubtilis (azaz felszín alatti), kisebb-nagyobb etikai kérdéseket, dilemmákat jelölik. Marilys Guillemain és Lynn Gillam ezek kapcsán „etikailag fontos pillanatokról” (2004: 262) beszélnek.

A finanszírozott kutatásokhoz mindig, egyéni kutatásokhoz (szemináriumi és szakdolgozat stb.) pedig az intézményi szabályozás szerint kutatásetikai engedélyt kell kérni az intézmény kutatásetikai bizottságától. Az engedély megszerzéséhez ki kell tölteni az intézményi kutatásetikai bizottságok vagy az egyes intézmények fölötti tudományos bizottságok által összeállított kérdőíveket és egyéb dokumentumokat. A kérdőívek összeállításánál az intézményes kutatásetikai bizottságokat az Európai Nemzeti Tudományos Akadémiák Szövetségének *A kutatási integritás európai magatartási kódexe* (ALLEA 2023, elérhető angolul és magyarul is), illetve *A Magyar Tudományos Akadémia tudományetikai kódexe* (2010) című dokumentumok orientálhatják. Ez utóbbi 12 oldalas dokumentum bizonyos alapelvek mentén a tudományos munka folyamatait tárgyalja a kutatástervezéstől a publikációig. Ezek az alapelvek az alábbiak: tisztesség, megbízhatóság, objektivitás, pártatlanság és függetlenség, nyitottság, gondosság, elfogulatlanság, felelősség és önzetlenség.

Az intézmények megfelelő bizottságai által kiadott kutatásetikai engedélyek nélkül a legtöbb szociolingvisztikai folyóiratban ma már nem lehet publikálni, ennek feltöltése feltétele a bírálati folyamat megkezdésének. A magyarországi egyetemek jelenlegi szabályozásai dinamikusan változnak, és előfordulhat, hogy kisebb dolgozatokhoz nem kötik a kutatásetikai bizottság által kiadott engedély meglétét. De ha vannak olyan terveink, hogy szemináriumi dolgozatunkat, szakdolgozatunkat, TDK-dolgozatunkat vagy annak egy részét publikáljuk, érdemes akkor is beadni az engedélykérelmet, ha az intézményi szabályozás szerint ez nem kötelező. (Azon sem lepődnék meg, ha mire ez a könyv az olvasók kezébe jut, már mindenütt kötelező lenne). Akárhogy is, a hangsúly azon van, hogy az etikai elvárásoknak megfelelően viselkedjünk a kutatás során. Az etikai engedély iránti kérelemhez írandó kutatásetikai terv segít a kutatóknak és a kutatócsoportoknak számos etikai kérdés tudatosításában.

A kutatásetikai tervben végig kell gondolni, hogy mi a válasz az ezekhez hasonló kérdésekre: hogyan biztosítja a kutató a résztvevők számára az

adatvédelmi tájékoztató valós megismerését, az abban foglaltak valós megértését? Hiszen az világos, hogy ha egy többoldalas adatvédelmi tájékoztatót csak „odadobunk” valaki elé, esetleg oda se adjuk, pusztán beszámolunk valakinek egy ilyen tájékoztató létéről, akkor valójában nem járunk el etikusan. Ugyanakkor képzeljük el, hogy megérkezünk valahová beszélgetni, kint ülünk az udvaron, és bekapcsolnánk a diktafont vagy a telefon hangrögzítő funkcióját. Vagy egy másik eset, készítenénk valakivel egy online interjút, zoomon találkozunk. Válasszal kell rendelkezünk azokra a kérdésekre, hogy az ilyen esetekben hogyan tájékoztatjuk valóban és ténylegesen a jogaikról a résztvevőket annak érdekében, hogy etikusan kérhessük tőlük a beleegyező nyilatkozat aláírását.

De sok más olyan etikai kérdés van, amelyek a mindennapokban gondokat okozhatnak, ha reflektálatlanul maradnak. Például át kell tekinteni, hogy a kutatás résztvevői sérülékenyek-e bármilyen szempontból, és ha igen, a kutató milyen intézkedéseket tervez a védelmükben. A halmozottan hátrányos helyzetű emberek, a fogyatékkal élők, de akár például a kiskorú résztvevők is sérülékenyebbek tekintendők az átlagnál. Hiába ír a kutató adatvédelmi tájékoztatót, ha a kutatás résztvevői között várhatóan vannak (funkcionális) analfabéták, vagy olyanok, akik bármilyen oknál fogva nincsenek hozzászokva ilyen jogi minták szerint megfogalmazott szövegek olvasásához. Ilyen esetekben a kutatónak fel kell készülnie arra, hogy hogyan tudja az ilyen résztvevőket etikusan tájékoztatni a jogaikról (szóban például, a megfelelő hangnem, beszédtempó, illetve közérthető megfogalmazások kíséretében). Példák további tisztázandó kérdésekre: hogyan biztosítja a kutató a hozzájáruló nyilatkozatok aláírásának lehetőségét? Egy nagyobb konzorcium esetében hogyan biztosítja a vezető kutató, hogy a kutatás résztvevői magukra nézve is érvényesnek tekintik az adatvédelmi és kutatásetikai terv betartását? Milyen intézkedésekkel biztosítja a kutató a résztvevők legjobb védelmét, tájékoztatását, amennyiben nehezen biztosítható az érintettek előzetes beleegyezésének elnyerése (például egy tömegrendezvényen zajlik az adatgyűjtés és -rögzítés)?

A legfontosabb makroetikai alapelv tehát az, hogy az előre látható részletekről alapos tájékoztatást kapjanak a kutatás résztvevői. A résztvevők elégtelen tájékoztatása, esetleg félretájékoztatása mellett nem lehet kutatást végezni. Ez evidens persze, de a mindennapokban azt is jelentheti, hogy például nemcsak arról kell tudnia a résztvevőnek, hogy mi mindent írunk mi fel, amikor beszélgetünk, hanem arról is, hogy mi az, ami miatt a beszélgetésre sor kerül, mi a célunk a beszélgetéssel. Gondoljunk bele, mi sem érezzük egyenes dolognak, ha valaki valamilyen hátsó szándékkal ül le velünk beszélgetni, vagy menet közben derül ki, mit akar igazából. Ez a kutatás során is így van. Bizalomvesztéshez vezet, ha nem mondjuk el (vagy füllenünk arról), hogy mi a kutatási témánk, mi a kutatási kérdésünk, miért töltjük azzal az időnket, hogy beszélgetünk, együtt vagy akár csak egy helyen vagyunk. Csábító a dolog pedig, mert ha elmondjuk kutatásunk célját, növeljük a megfigyelési paradoxon érvényesülésének esélyét és mértékét. Mégis, a kutatásetikai megfontolások azt diktálják, hogy ezzel számolnunk kell: a megfigyelési paradoxon hatása része munkánknak. Reflektálni lehet és kell rá, kikerülésére törekedni nem érdemes.

Egy külön, sok szempontból kifejezetten problematikus területét jelentik a kutatásetikai kérdéseknek a közösségi médiában folytatott vizsgálatok (D’Arcy–Young 2012, Spilioti–Tagg 2017, Page et al. 2022). A közösségi média különféle platformjain, illetve más web 2.0 felületeken a felhasználók sokszor névvel vagy egyéb módon azonosíthatóan tesznek nyilvánossá bejegyzéseket, kommenteket. Ezek elemzése sok kutatási téma, sok kutatási kérdés esetében kínálkozik. Ez azonban igazi szűrkezőna mind adatvédelmi, mind kutatásetikai szempontból. Felmerülnek olyan adatvédelmi dilemmák, amik már az etikai döntések világába kalauzolnak át bennünket. Ezeket a kommenteket az emberek (jellemzően, de nem szükségszerűen) nyilvánosan teszik. Nem szükségszerűen, mert sokszor titkos, máskor nem titkos, de zárt csoportban kommentelnek, bizonyos közösségnek, illetve egy szűkebb közönségnek szánva szavaikat. Ha titkos csoportban írt kom-

mentet dolgozatunkban névvel elérhetővé teszünk, azzal adatvédelmi szabályokat sértünk. Ha név nélkül tesszük közzé, akkor is elképzelhető például, hogy az olvasók között lesznek olyanok, akik tagjai a csoportnak, és a szöveg alapján vissza tudják keresni, ki a kommentelő személye.

Ha egy közösségi médiás platform nyilvános köreiben írt posztot vagy kommentet használunk adatként a dolgozatunkban, akkor is számos etikai kérdéssel szembesülünk. Nyilvánvalóan nem számolhatunk azzal, hogy a komment szerzője a szöveget azzal a fejében írta, hogy mi abból szociolingvisztikai dolgozatunkban idézni fogunk, és hogy szövege ilyen jellegű elemzés tárgyává válik. A szöveget a szerző nem erre szánta, annak elemzéséről nem tud, ahhoz így nem is járult hozzá. Nehéz meghúzni azt a határt is, hogy honnantól kezdve számít egy online poszt, szöveg, podcast vagy videó magánember egyszeri közlésének, illetve szándékosan és megfontoltan közzétett, nyilvános szellemi terméknek, mint egy könyv vagy egy újságcikk. Ez sokszor eseti mérlegelést igényel. Például más, ha egy államelnök tweetel egy hivatalos csatornán, és Jóska bácsi a saját személyes közösségi médiás oldalán. Az online szövegek elemzése tehát kutatásetikai szempontból különös körülményt, eseti mérlegelést igényel. Ha diákként adjuk ilyenre fejünket, a témavezetővel való egyeztetés mindenképpen javasolt.

Összefoglalva, a makroetikai kutatási alapelvek azokra a dilemmákra kínálhatnak válaszokat, amelyek már a kutatás előtt is láthatók és felmérhetők, szervezeti elvek alapján megfogalmazhatók. Az egyén feladata ezek át- és belátása, hogy egyáltalán tudatában legyen ezeknek, és vezető kutatóként odafigyeljen betartásukra. Mikroetikaiként pedig azokra a mindennapi, apró etikai dilemmákra hivatkozhatunk, amelyek kutatás közben merülnek fel, és amiket nem látunk előre. Ezek elsődleges forrásai a szubjektum (az egyén), és a vele kapcsolatba, interakcióba lépő másik fél közötti, valamint a kettejük kapcsolatában (interszubjektivitásában) meglévő vagy megjelenő hatalmi elrendeződések. Az ezekben való eligazodás vezérfonala az lehet, hogy azokat a személyeket, akik kutatásunkhoz adatokkal

szolgáltak, nem hozom rosszabb helyzetbe, mint amilyenben a kutatás előtt voltak, illetve mint amilyenben az adott pillanatban vannak. A mikroetikai döntések azonban mindig szituatívak és az interszubjektivitásban (embe-rekközöttségben) értelmezhetők. Az adott kontextusban, egyenként kell és lehet mérlegelni őket.

Például gyakori eset, hogy pedagógusok egy szemináriumi dolgozatot író hallgatót beengednek hospitálni az óráikra. Ezzel a tanár segíti a hallgatót, támogatja a dolgozata elkészültét, úgymond szívességet tesz neki. Képzeljük el, hogy a kutatási téma a tanárok és a diákok közötti kommunikáció egy részterülete, és a kutatási kérdés is ezzel kapcsolatos. Az órákon aztán sok minden történhet, olyan dolgok, amikkel előre nem számoltak a résztvevők, sem a hallgató, sem a tanár. Például érzelmileg túlfűtötté / érzelmileg terheltté válik egy ponton a tanár-diák kommunikáció, mert valaki elveszti a türelmét. Vagy a hallgató észrevesz más olyan dolgokat a tanár kommunikációjában, amik neki nem tetszenek, amiket ő másképp csinálna. Ilyen esetekben felmerülnek kutatásetikai dilemmák. Mennyire etikus dolog a készülő szemináriumi dolgozatban arról írni, hogy milyen hibákat követtek el ezek a pedagógusok a tanítási folyamat során? Mennyire etikus dolog, ha ezekről nem veszünk tudomást? Dolgunk-e nekünk ezekre a dolgozatban reflektálni? Van-e szándékunk a tanárnak visszajelzést adni erről? Megtehetjük-e ezt? Ha nem adunk/tudunk adni neki visszajelzést, írhatunk-e erről a dolgozatban? Jobb lesz azzal a diákok sorsa, ha visszajelzést adunk? És a tanaré? És azzal előrébb megy-e a világ, ha nem adunk visszajelzést, de írunk róla, kifejezve nemtetszésünket? Ilyenkor csak a saját egónknak adózunk, vagy más egyéb is feljogosít-e arra, hogy ezt tegyük? Van módunk közreműködni abban, hogy rossz gyakorlatok megváltozzanak? Hogyan? Mi viszi előrébb a világot?

Vagy néhány további példa. Beszélgetünk egy idős nénivel, aki mondta nekünk, hogy négy óráig ér rá, utána el szeretne menni templomba. De három óra ötvenkor jönnek elő a legizgalmasabb részek. Mit tehetünk? Egy

beszélgetőtársunk olyan, nyíltan antiszemita üzenetet fogalmazott meg, amivel nem értünk, nem érthetünk egyet. Ha szóvá tesszük, szétromboljuk a köztünk kialakított munkakapcsolatot, ami a további sikeres együttműködés alapja. Mit tehetünk? Egy beszélgetőtársunk olyan dolgot árult el nekünk a saját főnökével való viszonyáról, aminek kellemetlen, akár jogi következményei lennének a főnökre nézve. Fennáll a veszélye, ha ezt mi megírjuk, akár név nélkül is, akkor beszélgetőtársunkat retorziók érik, mert a főnök minden szóba jöhető emberhez negatívan kezd el viszonyulni. Annak a lehetősége is fennáll, hogy nemcsak beszélgetőtársunknak, hanem másoknak is ártunk, illetve a további kutatás is ellehetetlenül. Mit tehetünk?

Ez csak néhány példa, de a mikroetikai kérdések részei minden etnográfiai kutatásnak. A szociolingvisztikai kutatás célja az emberiség sorsának jobbítása, ahogy az 1. fejezetben ezt, nem riadva vissza a nagy szavaktól, leszögeztem. Ugyanakkor arra is rámutattam a 8. fejezetben, hogy a tudomány sok tekintetben a neoliberális gazdaságfilozófia foglyává vált és elüzettesedett. Az intézményesen (bizottságok által) ellenőrzött kutatásetikai eljárás az (adminisztratív) intézményes governmentalitynek egy fajtája, és ilyen módon – meg történetiségében is – nagyon is neoliberális fejlemény. A nyugati racionalizmusban gyökerező tudományosság ideológiái érvényesülnek benne: a kérdések a pontos kvantifikálhatóság („hány interjúra lesz szükség ahhoz, hogy ...” kérdezheti például a formanyomtatvány) és az előre tervezhetőség téves benyomását teremtheti meg (Egido – De Costa 2022). Ezért elengedhetetlen, hogy szituatív etikai vállalásokkal és az ilyen kérdések figyelemmel kísérésével egészítsük ki kutatásetikai tervünket. Ezek segítenek bennünket abban, hogy a tudomány eredeti, nemes céljaira fókuszáljunk, és az egyéni előnyszerzés helyett arra figyeljünk, másoknak hogyan tudunk leginkább kedvezni. Mindig arról kell gondolkodnunk a mikroetikai dilemmák eldöntésekor, hogy egy-egy döntéssel az emberiség javát szolgáljuk-e. Az emberiség persze nem kér enni, és vigyáznunk kell, úgy ne járjunk, mint Kosztolányi satírájának forradalmárja:

A célja nem kisebb és nem nagyobb, mint:
az Emberiséget megváltani.
Csak ezt imádja. Mit neki család,
mit gyermek és mit árva asszonya...
(Kosztolányi Dezső: *Három Szatíra, Forradalmár*)

Szóval amikor azt írjuk, hogy az emberiség sorsának jobbá tévése, akkor nem úgy általában gondolunk erre, hanem a világ rengetegeiből (a lehetséges kutatási témákból) kiválasztott kis fánk (kutatási kérdésünk) vonatkozásában. Hogyan lehetünk jók azokhoz, akiknek a segítségével a kutatásunkat elvégezzük, illetve hogyan érhetjük el, hogy legalább ne ártsunk nekik.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Hogyan lehet sikeresen adatvédelmi tájékoztatást nyújtani azon kutatási résztvevők számára, akik feltehetően ritkábban találkoznak jogi szövegekkel?

János: Majdnem minden ember ebbe a kategóriába tartozik, és valljuk meg, még azok sem feltétlenül olvasnak át alaposan egy ilyen dokumentumot, akiknek gyakran kell jogi szövegekkel foglalkozniuk. Az adatkezelési tájékoztató nem azért van, hogy meglobogtassuk, aztán aláírassuk szemrebbenés nélkül a beleegyezési nyilatkozatot. Érdemes úgy is gondolni a tájékoztatóra, mint egy támpontra saját magunk számára, aminek alapján mi magunk végigvehetjük, mi mindent kell elmondanunk résztvevőink számára. Nemcsak az a fontos, hogy tudjanak a jogaikról és lehetőségeikről, hanem az is, hogy megértsék ezzel kapcsolatos üzenetünket. Ezzel kapcsolatos a felelősségünk: képesek legyünk megválasztani azt a beszédmodot, ami ehhez elvezet bennünket.

Zsuzsa: Mikroetikai kérdések megoldása során kire hárulhat felelősség? Ugyanakkora felelőssége van egy civil kutatónak, mint egy hivatásos kutatónak?

János: Zsuzsával közösen egy részvételi kutatást végzünk. Hogy ez mit jelent, arról a következő fejezetben lesz szó. Annyit viszont előre kell bocsátani, hogy ilyenkor nemcsak egyetemi kutatók és hallgatók végzik a kutatómunkát, hanem együttműködnek civilekkel is. Ők szintén kutatói szerepbe kerülnek, és érintik őket az adatvédelem és a kutatásetika kérdései. Egy civil kutató rendszerint nem kerül állományba a kutatási intézményben, inkább megbízási vagy önkéntes szerződések lehetnek jellemzők. Egy szemináriumi vagy szakdolgozat esetében azonban inkább a nem hivatalos, eseti együttműködés jellemző, hiszen a hivatásos kutató sem pénzért végzi a munkáját. A hivatásos kutatókra hárul tehát a felelősség nagyja, hiszen ők vannak jogviszonyban az adatkezelő intézménnyel. Az ő felelősségük az adatvédelmi és kutatásetikai kérdések megtárgyalása a kutatásba bevont civilekkel.

11. MINDENKI TUDÓS: RÉSZVÉTELISÉG

A részvételiség és a közösségközpontú kollaboráció során civilek is bevonódnak a tudományos folyamatba, és formálják a kutatás irányait. Egy részvételi szemléletű kutatásban a civilek tudása átértékelődik, hiszen rendelkeznek olyan tapasztalatokkal, ami a hivatásos, egyetemi kutatók számára hozzáférhetetlen. Vagyis a korábban adatközlőként pozicionált kutatót fél a hivatásos kutatókkal egyenrangú módon, kutatótársként vesz részt a kutatásban, bevonódik a döntési folyamatokba is. A részvételi szemlélet képviselői a tudományos szociolingvisztikai diskurzust is alakítják. A korábban csak szűk rétegek számára hozzáférhető tudományos regiszttert töreksenek a civilek számára is elérhetővé és érthetővé tenni. A fejezet négy kritériumot sorol fel a részvételi munka tudományos voltának meghatározásához. Ez a négy szempont a közös nyelvi valóság rendszeres vizsgálata, azaz a rendszeresség, az állandó reflexió, a kutatótársakkal való dialógus, valamint a társadalmi felelősségvállalás.

(Szakál Sára Rebeka összefoglalója)

A nyelvészek által épített és most is építés alatt álló, a jobb jövőbe vezető kacskaringós utak szélén sorsukra hagyott, sokszor kiszípolozott társadalmi csoportok és azok adatközlőnek nevezett, időnként kihasznált tagjai sorakoznak, míg a nyelvészek dicsőséges seregei csak vonulnak előre és előre. Hisz feldolgozzák az adatokat, megfogalmazzák gondolataikat, és tudják, hogy merre kell menniük (előre), hogy a Föld bolygó mindig egy kicsit jobb és jobb legyen. Holott az adatközlők, azok, akiket az út szélén ott hagytak, esetleg mondták nekik, hogy szerintük balra kéne menni, vagy jobbra, vagy nem is kéne továbbmenni, mert ők ezt meg ezt a kérdést így látják. A nyelvészek meghallgatták őket, majd a hallottakat átszűrtek a saját ideológiáikon, és ez határozta meg, hogy merre építették tovább az utat, amin menni kívántak.

A hagyományos dialektológia vagy szociolingvisztikai kutatásokban a „kutatottak”, azaz az adatközlők jellemzően marginalizáltabb csoportokhoz tartoztak, mint a kutatók, hiszen épp emiatt beszéltek (és beszélnek ma is) ők „másképp”, ezért keltették fel megszólalásaik a kutatók figyelmét. Ez egyformán igaz volt a palócföldi nyelvjárásgyűjtésben részt vevő felvidéki (ha úgy tetszik, dél-szlovákiai – az ő marginalizáltságán ez keveset változtat) nénikére, mint a New York-i városi munkás- és szegényrétegekre. Az, hogy eleve más státuszúak ők, mint a nyelvészek (mert nem jártak ki annyi osztályt, nem jártak egyetemre, esetleg nem is keresnek annyit, vagy ha igen, akkor kemény fizikai munka árán stb.), olyan helyzetet eredményez, hogy egy jellemzően „magasabb” státuszú ember (a nyelvész) anyagot gyűjt („elvesz valamit”) a másiktól. Persze a kihasználtság és peremhelyzet tágabb társadalmi folyamatok; az extraktív (valamit elvevő) nyelvészeti, etnográfiai tevékenység ennek a helyzetnek csak egy következménye.

11.1 Részvételiség, kollaboráció, civil tudomány

A részvételiség/kollaboráció gondolata nemcsak azt diktálja, hogy együtt határozzák meg az irányt azok, akiket tudósoknak neveznek, és azok, akiket ezek a tudósok adatközlőknek neveztek eddig, hanem azt is, hogy az utat, ami az együtt meghatározott irányba vezet, együtt keressék, tervezzék és építsék. Kicsit kevésbé képiesen (metaforikusan) fogalmazva a részvételiség/kollaboráció alapgondolata az, hogy az embereket, akiktől eddig nyelvészeti adatokat gyűjtöttünk, vonjuk be a tudományos munkába is. Akár a tudományos munka összes fázisába, a téma kijelölésétől és a kutatási kérdés felállításától kezdve a módszertan kidolgozásán és az adatok gyűjtésén keresztül az adatok feldolgozásáig és a publikációig (tehát az eredmények nyilvánosságra hozásáig). Az inklúzióra (bevonásra) való törekvés az 1970-es évektől jelen van a társadalomtudományokban (Freire 1970, magyarul 2024, Fals Borda 1979), de a részvételi (bevonásra alapozott), vagy kollaboratív (együttműködésre alapozott)

zott) megközelítések igazán az ezredforduló környékén kerültek előtérbe (Reason 1998, Lamphere 2004, magyarul lásd Lajos 2016). Létezik részvételi akciókutatás (azok kedvéért, akik kedvelik az ilyesmi rövidítéseket: RAK) is, angol nevén participatory action research, rövidítve PAR, (vö. például Kemmis–McTaggart–Nixon 2014, magyarul Málovics 2019). Ez utóbbi inkább egy kutatómódszertani protokoll (tehát egy követendő módszertani ajánlás). Ahogy neve is sugallja, szükségszerűen része az „akció”, amin itt társadalmi, politikai cselekvést érdemes érteni, míg egy további jelzők nélküli részvételi kutatásnak nem feltétlenül: ez csupán a tudományos munka civilekre való kiterjesztését jelöli.

A szociolingvisztikában az elmúlt tíz évben kezdtek a részvételi módszertanok intenzíven terjedni (ezek áttekintéséhez lásd Bodó et al. 2022, magyarul Bodó–Fazakas–Lajos 2022, Heltai 2021). Máskor közösségközpontú kollaborációként (Bucholtz 2021) írják le azoknak a lehetőségeknek az összességét, amelyek mentén a civileket bevonják a nyelvtudományi kutatásba. Ez az elnevezés arra fókuszál, hogy a nyelvész az alávetett helyzetben lévő társadalmi csoportok tagjaival a csoport érdekében kollaborál. A részvételiség kicsit általánosabb megfogalmazás, és nem a közösséggel való találkozást állítja fókuszba, hanem a tudományos munka átalakulását (részvétellivé válását). Magyarországon az utóbbi években dialektológiai (Kocsis et al. 2022) és pedagógiai projektekben (Bodó–Gáspár 2022, Szabó et al. 2024, Szabó–Turai–Bodó 2025) is megjelent ez a szemlélet. A részvételi kutatások esetében is centrális az alávetett, kevesebb hatalommal bíró csoportokhoz tartozók támogatása, de vonatkozhat a kifejezés általában a civil bevonódásra is (Szabó 2023).

A részvételi szemlélet és a közösségközpontú kollaboráció során a képzett kutatók civileket (azaz tudományosan képzetlen embereket) vonnak be a tudomány művelésébe. Az ilyen megközelítéseket összefoglalóan civil tudománynak (Vohland et al. eds. 2021) is nevezik. Az ide sorolható kutatásokba változatos módokon és mértékben vonódnak be civilek. Van, amikor csak az adatszolgáltatásban vesznek részt. Ez annyiban mozdul el a hagyo-

mányos adatgyűjtéstől, hogy a résztvevők nemcsak adatokat „közölnek”, hanem maguk is adatgyűjtővé válnak. Például felkérést kapnak arra, hogy megfigyeljék családtagjaik beszédmódjait, és munkanaplót vezessenek a megfigyeléseikről. Más esetekben a civilek részt vesznek az adatok értelmezésében, feldolgozásában, sőt akár a kutatási téma és a kutatási kérdések kiválasztásában, a módszertan kidolgozásában és a publikációban is. Az utóbbi típusú civil kutatásokat az „extrém” (Haklay 2013, Chiaravalloti et al. 2021) vagy a „ko-kreatív” (Laihonen–Deutschmann–Molek Kozakowska 2025) jelzőkkel illetik. A részvételiség, a civilek bevonása, főleg annak extrém vagy ko-kreatív megközelítései újfajta (mikro)etikai dilemmák sorozatát veti fel (Tarsoly–Čalić 2025a, 2025b, Heltai et al. 2025a). De a részvételiség nemcsak egy módszertani újdonság, hanem egy, a kritikai fordulattal összemérhető hatású, jelenleg is zajló szemléleti fordulat is a szociolingvisztikában.

A részvételiségről szóló diskurzusoknak azzal a kérdéssel kell szembenéznük, hogy lehetnek-e, illetve hogyan lehetnek a különféle társadalmi státuszú résztvevők egyenjogú felek a kutatás során létrejövő társas viszonyokban. Az 1.3 fejezetben az egyenrangúság-egyenjogúság kérdésében hosszabban idéztük Karácsony Sándort. Most csak rövidítve ismételjük meg a pedagógus–tanítvány viszony kapcsán megfogalmazott gondolatainak egy részét: „Nem velünk *egyenrangú* fél a gyermek, hanem velünk *egyenjogú* fél. (...) Egyetlen felnőttnek sincs joga többé diktatórikusan ráoktrojálni a maga felnőtt életét.” (Karácsony 2011[1945]: 31). Ehhez hasonlóan, az az ember, akinek az életével, társas viszonyaival kapcsolatosan vizsgálódunk, velünk egyenjogú fél, és nincs jogunk ráoktrojálni a magunk életét, nincs jogunk megsérteni az autonómiáját, a méltóságát.

Nem úgy van, hogy egyeseknek sosincs méltósága (tehát autonómiája), másoknak meg mindig. Inkább úgy, hogy mindenkinek az életében akadnak olyan helyzetek, időszakok, emberi kapcsolatok, amelyekben az autonómiáját nem tartják tiszteletben. Egyes emberek életében több ilyen helyzet, időszak és kapcsolat adódik, mások életében kevesebb. A különbségek egy

része személyes érzelmi és idegi állapot függvénye, más része pedig összefüggést mutat a társadalmi ranggal, vagy mai szóval státusszal. Sokan tartják úgy, hogy kellő akarattal minden elérhető, és mindenki a maga sorsának (státuszának) kovácsa. Ezt a nézetet voluntarizmusnak hívják a *volo (volere)* 'akar' jelentésű latin ige alapján. Ha akarom, megcsinálom, kézbe veszem a sorsom. Mások úgy gondolják, hogy túl sok ahhoz az előzetes meghatározottságunk, hogy ez így igaz legyen. Bár mindannyiunknak saját felelőssége, hogy tálentumaival (azaz tehetségeivel) hogyan gazdálkodik, a startvonal máshol van egy Budapest belvárosi és egy tanyasi, egy jó módú és egy szegénysorsú, egy férfi és egy nő, vagy éppen egy fehér és egy színesbőrű ember számára, hogy a sok-sok lehetséges különbségnek csak néhány dimenzióját említsük. További tényezők tömege befolyásolja azt, hol van a mi startvonalunk és hogyan tudunk haladni a számunkra adatott úton. Van-e szellemi, lelki, anyagi támogatás családunktól, milyen a baráti körünk, milyenek a tanáraink, milyen meghatározó élmények érnek minket stb. Társadalmi státuszunk saját akaratunk, saját tálentumaink és a külső meghatározottságok összjátéka közepette alakul. Az erős akarat, az elszántság szerintem maga is egy tálentum, és nem olyan dolog, ami mindenkinek rendelkezésére áll.

Ahogy minden társas cselekvés során, a kutatást övező folyamatokban is vannak státuszbeli különbségek a résztvevők között. Mi, akik szociolingvisztikáról szóló tankönyveket írunk és olvasunk, például egyetemet végzünk vagy egyetemre járunk, ezzel már, sok más tényezőtől, például anyagi helyzetünktől vagy családi állapotunktól, lakhelyünktől függetlenül is a társadalom felső rétegei közé tartozunk, és a fenti értelemben sok embernél magasabb társadalmi státuszban vagyunk. Amikor egy minket érdeklő kérdésről kutatásba kezdünk, akkor is gyakran fordul elő, hogy nálunk alacsonyabb státuszú emberek is részei a kutatásunknak – sőt talán ez a jellemzőbb, lévén saját pozíciónk meglehetősen kitüntetett pozíció.

11.2 A kutatótársak közös valósága

A következmények meglehetősen messzemenők. Akikre eddig adatközlőként tekintettünk, azokra ezentúl kutatótársként tekintünk. Különböztessünk meg a gondolat végigvitele kedvéért egyetemi/hivatásos kutatókat és civil/nem hivatásos kutatókat. Olyan nincs, hogy kutatótársak úgy vizsgálódnak közösen, hogy csak az egyikük, a civil kutatótárs valóságának egy darabját vizsgálják. Hiszen a közös munka már olyan társas viszonyt feltételez, ami bevonja az egyetemi kutatót is a vizsgált valóságdarabba. Ez persze így volt mindig is, mióta van szociolingvisztikai kutatás: már ha meghallgattunk egy adatközlőként kezelt személyt, azzal formáltuk az ő valóságát, hiszen reflektált rá, és emiatt akár másképp kezdte azt látni, másképp folytatta életét, alakította társas viszonyait. Kutatói jelenlétünk mindenképp megváltoztatja a vizsgált világot. Erről volt szó már a 9.3 fejezetben a megfigyelői paradoxon kapcsán.

De vissza a részvételiséghez: a hivatásos kutató és a civil kutató a saját közös valóságukat tudják csak vizsgálni. A társas viszony, ami létrejön közöttük, közössé teszi valóságukat is, hiszen egy téma után érdeklődnek, és egy kutatási kérdést próbálnak megválaszolni. Megegyeznek azokról a metaforákról, amikkel e közös valóságról beszélni tudnak. Például hiába mondja a hivatásos kutató, hogy kedves kutatótárs, ez a te szociolektusod, vagy ezekbe a regiszterekbe utalnak téged a te nyelvi erőforrásaidd, ha a civil kutató ehelyett úgy fejezi ki magát, hogy hát igen, én így szoktam beszélni, kicsit parasztosan, vagy ilyen öregesen. Ilyen esetben a tudományos munka része az arról való gondolkodás, hogy melyik a jobb kifejezés, melyik írja le a valóságot jobban, hol lehet ezek között kompromisszumot találni, és milyen ára van az egyik használatának és a másik használatának. Ez utóbbin azt értem, hogy a hivatásos kutató terminusai például jobban „eladhatók” a tudományos közösségben, míg a civil kutató terminusai inkább hozzájárulnak ahhoz, hogy a kutatás a résztvevő civil kutató közösségei számára is érvényes üzeneteket fogalmazzon meg. Az átalakuló tudományos diskurzus csak akkor nem hazudtolja meg önmagát, ha olyan nyelven folyik, amit nem

hivatásos kutatók is megértének. Hiszen nem sok értelme van a részvételi-ségnek, ha a civil kutatók elől továbbra is elzárva marad a közösen létrehozott tudás, mert a folyamatról és eredményéről szóló beszámolót a hivatásos kutató olyan nyelven írta, amit csak ő és néhány kiváltságos kutatótársa ért és beszél.

Azt a kérdést is érdemes feltenni, hogy attól, hogy érthetően (is) írnak a nyelvészek, megy-e a civil kutatók világa előrébb. Nem biztos. Mert nekik sokszor elsősorban talán nem is cikkekre van szükségük, még csak nem is mindig az ebből eredő (elmélyültebb?) megértésre, hanem például letelepedési engedélyre, korrepetálásra vagy tűzifára, az erre vonatkozó formanyomtatvány kitöltésének ismeretére, vagy arra, hogy ha úgy érzi, méltánytalanság éri, akkor megfelelő módon tudjon ez ellen tiltakozni vagy ezzel kapcsolatban máshogy, konstruktívan fellépni (vö. Tuck–Yang 2014).

Más módszertani fogalmak újragondolásához is elvezet a részvételi szemlélet. Szokták mondani kutatók, hogy „terepen vizsgálódnak”, „terepmunkára mennek”, megkülönböztetve ezzel a szociolingvisztikai kutatásnak azt a részét, amikor más emberekkel beszélgetnek, vagy más embereket megfigyelnek (tehát „terepen vannak”), és azt a részét, amikor ezt a munkát előkészítik, illetve az adatokból adatbázist építenek vagy az adatokat feldolgozzák (tehát „nincsenek terepen”). A részvételi kutatás során ellenben – ideális esetben – a téma és a kutatási kérdés kialakításától a publikációig a lehető legtöbb munkafázis civilekkel való együttműködésben valósul meg. Így a terep – nem terep megkülönböztetés okafogyottá, hovatovább mulatóságossá válik. Folyamatosan a terepen vagyunk, vagy éppen nem vagyunk ott sosem. Egyszerűen csak együtt dolgozunk olyan emberekkel, akikkel ugyanazokra a kérdésekre keressük a választ.

Talán nem is nagy baj ez, hogy okafogyottá vált ez a megkülönböztetés. Mind az „adatközlő”, mind a „terep” némileg méltatlan kifejezések. Az adatközlő olyan, mint akinek a cselekvőképessége korlátolt, egy lényege van, hogy közölje az adatokat. Hogy mit érez, gondol és lát a világból, mint-ha mindegy lenne, mert mi, a tudósok majd elvégezzük helyette ezt a mun-

kát. Például megmondjuk, hogyan beszél. Sőt azt is, hogy mit kell gondolni arról, ahogyan beszél. A terep pedig egy hely, ahol ezek a furcsa lények, akik nem számít, mit éreznek, mit gondolnak és mit látnak, élük az életüket. Radikális szavak a fentiek, mert az adatközlő és a terep kifejezések mélyen beágyazódott részei a nyelvészek módszertani metanyelvének. Természetesen nem vádolhatók a nyelvészek azzal, hogy rosszhiszeműen használják ezeket a kifejezéseket. Rajtam ez az érzés azzal párhuzamosan lett egyre inkább úrrá, ahogy a szociolingvisztikai kutatást egyre inkább szükségszerűen részvételinek látom.

Mindezek kérdések sokaságát vetik fel, melyek így összegeezhetők: szép elvek, de hogyan lehet őket megvalósítani a kutatás mindennapi gyakorlataiban. Előre kell bocsátani, hogy teljes mértékben sehogy. A részvételiség olyan, mint a tökéletes test vagy a sztenderd beszéd: egy ideál, elképzelés. Érdemes ezt az ideált ostromolni, mert sok teret enged a reflexióra, segít bennünket az etikus kutatóvá válásban. Az etikus kutatóvá, illetve általánosabb értelemben az etikus szubjektummá (azaz személlyé) válás a sikeres szociolingvisztikai tevékenység előfeltétele (Heltai et al. 2025a). Már az előző fejezet tudományetikát tárgyaló részeiből is kiderült, mennyire központi jelentőségű a folyamatos etikai fejlődés a kutatásban: mikroetikai döntések tömegével szembesülünk, amelyek során folyamatosan tanulunk. A társas világ kutatása, lévén maga is egy társas tevékenység, új és új helyzeteket szül, amelyekben újabb és újabb mikroetikai döntéseket kell meghoznunk. A részvételi kutatás során ezt másokkal, nem hivatásos kutatókkal együtt tehetjük meg, ezekbe a mikroetikai döntési folyamatokba őket is bevonva. Ha teljes mértékben nem is érhető el a „megvalósult részvételiség”, törekedni érdemes rá.

Senki nem úgy jön erre a világra, hogy tudja, hogy a kérdéseinket, amelyek foglalkoztatnak bennünket, hogyan lehet kutatási témákba becsatornázni, és a témán belül milyen meghatározott kutatási kérdéseket érdemes feltenni. Ezt mindannyian az egyetemen tanuljuk meg, aki pedig nem járt egy bölcsészkar nyelvi vagy nyelvtudományi képzésére, az jellemzően se-

gítség nélkül nem tudja mindezt megtenni. Ugyanez a munka minden fázisára igaz. A nem hivatásos kutatóknak nincs tapasztalata az adatgyűjtésben, nincs tudása sem arról, hogy ez hogyan lehetséges, hogyan folyik. Sokan iskolás koruk óta nem vettek részt elemző tevékenységekben, és nem készítették sem hosszabb, sem rövidebb írásos szövegeket. Az is elképzelhető, hogy a nem hivatásos kutatók olyan emberek közül kerülnek ki, akiknek az írásbeliséghez való viszonya egészen más, sokkal távolibb, mint egy hivatásos kutatóé.

A hivatásos és nem hivatásos kutatók rendszerint tehát nem egyenlő státuszúak, csak egyenjogúak. Ugyanakkor minden résztvevő rendelkezik tudással a közösen vizsgált darabjáról a valóságnak. Hiszen éppen ez az értelme a részvételiségnek: olyan tudásra is szert tehetünk, amelyre részvételiség nélkül nem tennénk szert. De a tudás, amit a hivatásos és a nem hivatásos résztvevők a közös munkába hoznak, nem egyforma (Tarsoly et al. 2023b, Heltai–Székely 2025). Úgy is meg szokták őket különböztetni, hogy helyi tudás és akadémiai tudás (az akadémiai szó értelmezéséhez vesd össze 8.1 fejezet). A nem hivatásos résztvevők olyan társas gyakorlatokban vesznek részt, amelyek számukra idegenek. Ez is kérdéseket vet fel, dilemmákat szül egy részvételi kutatás folyamán. Szükségük van-e támogatásra, segítségre? A támogatás és a segítség nem olyan dolgok-e, amelyek a hatalomhoz, a hatalmon lévőkhez kapcsolódnak? Hogyan lehet ezeket az ellentmondásosnak látszó tényezőket kezelni?

A tudományos megszólalás gyakran alapvetőnek gondolt ismérvei az objektivitás, a semlegesség, a tényyszerűség, az elméleti megalapozottság, a bizonyítékalapú érvelés. Ezek egyrészt olyan jellemzői a tudományos tevékenységnek, amelyeket az egyetemen meg lehet tanulni. Másrészt érdemes ezeket fenntartásokkal kezelni, és hogy miért, az remélem, olvasóim számára már kiderült a könyv eddigi lapjairól. A tudomány objektivitásra törekszik, de az objektivitás a társadalomtudományban kényes dolog. Hiszen az sem egyértelmű, arról sincs konszenzus például a nyelvészetben, hogy mi is saját tárgya, a nyelv (lásd 1.2 fejezet). A társas világ olyan bonyolult,

hogy a szociolingvisztikai leíráskor szükségszerűen válogatnunk kell: szempontokat kell választanunk, elemeit, részleteit a valóságnak, amelyekre odafigyelünk. A tényyszerűség, az objektivitás mindenképp sérül. Az elméleti megalapozottságot lecserélhető és vitatható metaforákon keresztül próbáljuk megteremteni (vö. 6.3 fejezet). De a tudománnyal hivatásosan nem foglalkozó emberektől ezek követése nem elvárható. De ezek talán nem is elsődleges fontosságúak, és a részvételi szociolingvisztikai munka akkor tudományos igényű, ha négy alapvető feltételnek megfelel. Ezek a rendszeresség, a reflexivitás, a dialogicitás és szociális felelősség (Heltai et al. 2025b).

A fentiek olyan koncepciók, amelyek egyszerre mindenki számára értelmezhetők és elengedhetetlenek a társadalomtudományi, így nyelvészeti tevékenységekben is. Az imént hivatkozott cikkben szerzőtársaimmal rendszereségen a vizsgálódás rendszerességét értjük: a résztvevők a kutatás során megtanulják, hogy a jelenségek, amelyeket vizsgálnak, nem önmagukban, hanem összefüggések rendszerében értelmezendők. Megtanulják, hogy egy jelenség vizsgálatára több alkalommal, több perspektívából vissza lehet térni. A beszélgetések, a közös munka során megérzik a reflexivitás jelentőségét. Azt, hogy a valóság több perspektívából látható, és bár egy valóság van, mi résztvevők mindannyian mást láthatunk meg belőle. Azt, hogy a saját ideológiáink nem feltétlen esnek egybe mások ideológiáival, és hogy a valóságról megalkotott percepcióink (benyomásaink, észleléseink) megint csak nem feltétlen esnek egybe azzal, ami valóban történik a társas gyakorlatok során. Ez persze nem jelent relativizmust: nem lehet mindenkinek igaza, például a rasszistáknak is és a nem rasszistáknak is, csak mert nézőpontjaik különböznek. A konstruktivista tudományfelfogás (a tudást a tudósok közössége teszi össze) is feltételezi, hogy vannak igazságok, tehát körülmények (valóságdarabok) és törvényszerűségek (szükségszerű folyamatok) az életben, és így a társas gyakorlatokban is. Például az, hogy az egyik ember nehezebben fér hozzá az iskolai tudáshoz, mint a másik, mert otthon nem ugyanazon a nyelven beszélnek a családjában, mint ami az iskola nyelve, olyan körülmény, ami nem nézőpont kérdése. Ugyanúgy nem vitatható,

mint ahogy nem vitatható, Karinthy szavaival élve, hogy „kint egy mezőn az ember jobban érzi magát, mint egy sötét szobában lecsukva fejfelé, összekötött kézzel”. (*Így írtok ti, Petőfi Sándor*). Az már lehet nézőpont kérdése, hogy az így előálló nehézségeket mennyire látjuk súlyosnak, kezelhetőnek vagy éppen kezelendőnek.

A részvételiségen alapuló tudományos munka úgy valósul meg, ahogy a tudományos munka mindig: dialógusokon keresztül. A klasszikus tudományos munkában a dialógus írásbeli és időben elnyújtott. Valaki ír egy cikket, másvalaki idézi, vitatja, reagál rá, konferencián beszél az annak kapcsán megszületett gondolatairól és így tovább. A részvételi kutatást elsődlegesen meghatározza egy másféle dialógus is: a hivatásos és a nem hivatásos kutatók dialógusa. Ezen keresztül növekszik a világ vizsgált valóságdarabjáról megalkotott tudás. A negyedik pont, a szociális felelősség a szociolingvisztikai kutatás értelemadó alapja, hiszen ez kell ahhoz, hogy a sérült autonómiák gyógyulásához hozzá lehessen járulni.

A tudományosság egyik fontosnak tartott kritériuma a publikáció (tehát a kutatási eredmény) formális alapja, a tudományos nyelv, a tudományos regiszter. Részvételi szociolingvisztika esetében ez jelenti az egyik legnagyobb kihívást. Ahogy már említettük e fejezetben, a kutatásban nem gyakorlott emberek ezt nemhogy produkálni nem tudják, de érteni sem értik. A cikkben szerzőtársaimmal úgy érvelünk, hogy a tudományos stílust érdemes ilyen értelemben megreformálni, azaz újrapozicionálni. Ehhez a kérdéshez a regisztrálás koncepciójával közeledünk: a regiszterekről már írtam a 6.3 fejezetben: a különféle közösségek különféle regisztereket azonosítanak. A tudományos közösség tagjai azonosítják (és állandóan formálják is) a tudományos regisztert. Tudom, hogy kell írnom, hogy írásom elfogadható legyen a közösség számára, hogy ne írjam ki magam a közösségből. Ezt a közösség minden olyan tagja tudja, aki a regiszter formálásának az igényével lép fel. A részvételiség, ha ez egy valóban olyan jelentőségű fordulat a szociolingvisztika történetében, mint ahogy az az én és néhány közeli kollégám perspektívájából mutatkozik, bírní fog olyan erővel, ami át-

formálja a tudományos regisztert. Ha a részvételiség mindennapossá válik a szociolingvisztikában, akkor megváltozik az is, ahogy a tudományos nyelvre tekintünk, és a tudományos regiszter akár a fenti négy ismerv (rendszeresség, reflexivitás, dialogicitás és szociális felelősség), akár más szempontok fókuszba kerülése mellett, de meg fog változni.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Miért érdemes nemcsak megtiport autonómiájú személyeket, hanem a többségi csoportba tartozó civileket is bevonni a kutatási folyamatba?

János: Sára és Zsuzsa is részese annak a kutatásnak, amit jelenleg végzünk, és amit „háromoldalúnak” nevezünk. Ezen azt értjük, hogy egyetemi kutatók és hallgatók (ez az egyik oldal), tiszavavári illetőségű, kétnyelvű roma emberek (ez a második oldal), illetve szintén tiszavavári nem roma, a mindennapokban csak magyarul beszélő emberek (ez a harmadik oldal) együtt szerkesztünk egy folyóiratot, aminek a címe *Duj Dzséne – Ketten*. Célunk közös dolgaink áttekintésével, vizsgálatával hozzájárulni a sikeresebb és mindenki számára azonos esélyeket kínáló együttéléshez. Ez a folyóiratkészítés abban biztos, hogy eltér a legtöbb részvételi vagy kollaboratív kutatástól, hogy az egyetemi résztvevők nemcsak egy marginalizált kisebbség tagjaival működnek együtt, hanem bevonják a helyi többség tagjait is. (Érdemes hozzátenni, hogy mint semmi, ez sem fekete-fehér: nem minden roma egyformán marginalizált, és nem minden nem roma egyformán nem az.) Egy ilyen háromoldalú kutatásban mód nyílik arra, hogy megoldásokat ne a többség nélkül keressünk, mert ilyenkor akaratlanul is létrehozunk egy frontvonalat többség és kisebbség között (ezt nevezik a dekolonizációs irodalomban *border thinking*-nek, azaz határokon alapuló, éles határokat létrehozó gondolkodásnak. A helyi többség tagjainak bevonása lehetőséget kínál arra, hogy ehelyett a határokat létrehozó gondolkodás helyett a relációs etika kerüljön előtérbe, azaz az egyes emberek

(és csoportok) közötti dinamikák sok-sok találkozáson, párbeszéden keresztül alakuljanak, mindenki véleményének és álláspontjának integrálása mellett. Ez persze sok mikroetikai kérdést felvet. Ezeket egy nemrég megjelent tanulmányban össze is foglaltuk (Heltai et al. 2025a).

Zsuzsa: A részvételi kutatásban hogyan jelenhet meg a képessé tétel (empowerment) kritikája?

János: A politikában, a közéletben, és a tudományban is gyakran olvashatunk-hallhatunk olyan kifejezéseket, mint az elesettek, szegények (például a cigányok) „felemelése”, „megsegítése”. Ezekhez sok tekintetben hasonlít a képessé tétel (empowerment) kifejezés is: az elesetteket képessé tenni arra, hogy képviseljék saját érdekeiket, például megszólaljanak a közéleti vitákban. Ez az elsőre kétségtelenül szimpatikus célt elénk rajzoló kifejezés azért kérdőjeleződik meg a kritikai diskurzusban, mert mégis fenntart bizonyos kettősséget: a hatalommal bírók azok, akik cselekvőképeseek, ők határozzák meg a célokat (hová felemelni, mire képessé tenni stb.), az eljárásokat, cselekvési terveket is. A kollaboratív megközelítésekben ezek helyett jelenik meg a „kísérés” fogalma (vö. Bucholtz–Casillas–Lee 2016). Ez abból indul ki, hogy az együttműködő felek mindegyike képes célok és módszerek meghatározására, a hivatásos kutatók célja pedig az lehet, hogy a civil kutatóként bevont embertársakat az általuk kijelölt úton az általuk megjelölt cél felé kísérje.

12. ELKÉSZÜL A DOLGOZAT

A tankönyv utolsó fejezete a szociolingvisztikai dolgozat megírásának legfontosabb lépéseivel foglalkozik. A dolgozat címe előrevetíti a szöveg tartalmát. Az absztrakt célja, hogy a témát röviden (200-250 szó esetén kb. 5-6 mondat) összefoglalja és felvezeesse, illetve hogy a dolgozat legfontosabb állításait és eredményeit kivonatolja. A bevezetésben szerepelnie kell a kutatási kérdésnek és hipotézisnek. Emellett itt kell felvillantani a kutatás kontextusát, a téma relevanciáját, és azt, hogy eddig milyen szempontból vizsgálták a választott kérdést. Az MI esetleges használatának mikéntjét is fontos már a bevezetőben jelezni. Az irodalmi áttekintés célja, hogy a szakirodalmi tételek saját gondolatívbe illeszkedő szempontjait kiemelje. Egy szociolingvisztikai dolgozatban a szakirodalmi tételeket szöveggközileg kell hivatkozni, amit két módon, szó szerint vagy gondolatilag lehet megtenni. A kontextust tárgyaló részben részletesen be kell mutatni a kutatás körülményeit és a résztvevőit. Ezt követi az adatok prezentálása és értelmezése: ez a dolgozat legfontosabb része. Az összefoglaló fejezet célja a megállapítások és az eredmények rövid összegzése. Végül a hivatkozások listájában azokat a tételeket kell rögzíteni, amelyekre szó szerint vagy gondolatilag hivatkoztunk a dolgozatban.

(Szakál Sára Rebeka összefoglalója)

A 9. fejezetben azt vizsgáltuk meg, mi minden válhat kutatási témává, és egy kutatási témán belül hogyan lehet megkeresni azokat a kutatási kérdéseket, amik relevánsak és megválaszolhatók, illetve hogyan lehet a módszertant a kutatási kérdésünk függvényében megválasztani. A következő két fejezetben olyan kérdésekkel foglalkoztunk, amik ezen felül fontosak ahhoz, hogy elkezdhessünk dolgozatot írni: a kutatásetikai szempontokkal és a részvételiség lehetőségeivel. Nem véletlenül kerültek a szociolingvisztikai dolgozat megírásának módjáról szóló fejezet elé a kutatásetika és a részvételiség témái: ezek

nagyban alakítják azokat a szempontokat, amelyek mentén eljuthatunk a tudományos tevékenység befejező fázisához, a publikációhoz. Ebben a fejezetben azt tekintjük át, hogyan kell feldolgozni adatainkat és megírni egy dolgozatot, tanulmányt, legyen az életünk első szemináriumi dolgozata, szakdolgozatunk, esetleg egy TDK-versenydolgozat vagy egy megjelenésre szánt tanulmány.

12.1 A dolgozat szerkezete

Egy dolgozat szövege jellemzően az alábbi módon tagolódik: cím, absztrakt, bevezetés, irodalmi áttekintés, kontextus bemutatása, adatok elemzése, következtetések levonása, összefoglalás, hivatkozások. Ezek egymástól rendszert elkülönülnek tipográfiai szempontból. (A tipográfiai kérdések a szövegek formázását, a betűk, karakterek elhelyezését érintik). Ez azt jelenti, hogy létrehozhatunk alfejezeteket részben ezekkel a címekkel (pl. a bevezetés, az összefoglalás, a hivatkozások esetében), részben (pl. a kontextus vagy adataink bemutatásakor) eseti, általunk választott, tartalmi címekkel. Ez utóbbi esetben a cím előrevetíti az alfejezet tartalmát, illetve kiemel belőle egy-egy fontos momentumot. Egy rövidebb szemináriumi dolgozatban tipográfiai elkülönítésre nem feltétlenül van szükség, de sorvezetőnek ilyen rövidebb dolgozatok esetében is szem előtt tartható a fenti felsorolás. Rövid dolgozaton itt és a következőkben is egy 3000-6000 szavas dolgozatot értek, ez a szemináriumi dolgozatok jellemző hossza. (Viszonyításképpen: egy A4-es oldalra 12-es Times New Roman betűtípussal, egyes sorközzel mintegy 600 szó kerül, szóval a 6000 szavas dolgozat max. 10 oldal). A következőkben a felsorolás egyes elemeit részletesen tárgyaljuk.

A címadás kérdései nem specifikusak egy szociolingvisztikai dolgozat esetében. A címadás általános szabályai érvényesek itt is. A címnek két feladata lehet: előrevetíteni a tartalmat és felkelteni az olvasói érdeklődést. Az absztrakt többféle lehet. A szó jelentése 'kivonat', tehát ez egy rövid összefoglaló. Egy szemináriumi dolgozathoz is érdemes lehet egy 50 szavas

(tehát 3-4 soros) absztraktot készíteni, de egy szakdolgozat, egy versenydolgozat vagy egy tanulmány absztraktja inkább 200-250 szavas. Az 50 szavas absztrakt 2-3 mondatból állhat. Meg kell jelölni témánkat, és le kell írni, hogy mi(k) a dolgozat legfontosabb állításai. Egy 200 szavas absztrakt első mondatában körvonalaezni érdemes a kontextust (szakterületet, témát, érdeklődési irányt), amelyikhez dolgozatunkat hozzá lehet rendelni: milyen kérdéshez, problémához kapcsolódik a dolgozatunk. A második mondatban össze lehet foglalni, hogy ehhez a kontextushoz hogyan kapcsolódik a dolgozatunk, tehát miről szól, mit tesz hozzá az eddigi diskurzushoz, miben új. A következő mondatban lehet szólni a módszertanról, tehát arról, hogy hogyan közelítettünk a problémához, amit vizsgáltunk. Ez eddig három mondat; egy 200 szavas szöveg jellemzően 5-6 mondatból áll. Az absztrakt második felében össze lehet foglalni legfontosabb dilemmáinkat, eredményeinket, illetve meg lehet írni, miért tartjuk fontosnak a munkánkat. Gyakran szokás 4-6 kulcsszót is feltüntetni az absztrakt mellett. Ezeket azt észben tartva érdemes kiválasztanunk, hogy mit szeretnénk, milyen keresőszavakra dobja ki a keresőmotor dolgozatunkat valakinek, aki a téma után érdeklődik.

A bevezetés szokásos hossza a dolgozat körülbelül 10-15%-a. Érdemes a szószámra figyelni, ha ettől nem akarunk nagyon eltérni. A bevezetésben mindig leírjuk, hogy mi a témánk. Szintén szerepel benne a kutatási kérdésünk (vagy kutatási kérdéseink) és a hipotézisünk (vagy hipotéziseink). Ezen felül ismertetni kell módszertanunk alapjait is (egyelőre részletes adatok nélkül). Továbbá itt van lehetőségünk arra, hogy – előzetesen, hiszen erre majd külön fejezetet szánhatunk – felvillantsuk a kontextust: hol vizsgáltunk és hogyan, és a mi kontextusunk mennyiben jellemző, illetve mennyiben hoz újat hasonló témájú, hasonló kutatási kérdéseket körbejáró munkákhoz képest. Szintén érdemes utalni a bevezetőben arra, hogy ezt a témát miért érdemes vizsgálni, és eddig kik és milyen szempontból foglalkoztak már vele. Ilyen értelemben is kontextualizálunk tehát: megvizsgáljuk, hogy a tudományos diskurzusok kontextusába hogyan illeszkedik dolgo-

zatunk. A fentiek sorrendisége ránk van bízva, de érdemes minden felsorolt tételre kitérni a bevezetőben.

Jellemzően ezt követi az irodalmi áttekintés, aminek általános hossza a dolgozatnak kb. 20%-a. Az áttekintésben van lehetőségünk arra, hogy bemutassuk egyrészt azt, hogy milyen gondolatmenete(ke)t, szakmai diskurzusokat követve jutottunk el a témánkhoz, másrészt azt, hogy korábban ki és milyen szempontból vizsgálta a témát. A legfontosabb: a jó irodalmi áttekintés alapját saját gondolatmenetünk jelenti. A saját gondolati ívünket kell követni, és minden tételből azt a szempontot kiemelni, ami bennünket érdekel. Nem jó megoldás minden általunk talált tételt, amit így vagy úgy kapcsolódni vélünk, egy-kettő-három vagy több mondatban összefoglalni, és ezeket az összefoglalásokat egymás mögé sorakoztatni. Képzeljünk el például egy, a női gamerekről szóló dolgozatot, amiben annak a kérdésnek járunk utána, hogy ők hogyan érzékelik, a férfi játékosok feléjük intézett megnyilatkozásai mennyire gyakran szexista jellegűek. Ilyen esetben az nem jó megoldás, ha összefoglalunk egy-egy bekezdésben négy-öt, akár a gamerek beszéde, akár a szexista beszéd területeire lefuttatott keresések során talált cikket, és a bekezdések végén hivatkozunk, hogy az összefoglaló mely bekezdése melyik cikk összefoglalásával készült. Máshogy kell eljárni. Ezeket a cikkeket valóban végig kell olvasni. Ezután végig kell gondolni, hogy mi a saját adataink alapján mit tudunk ehhez a diskurzushoz hozzátenni, és mi lesz a mi dolgozatunk vezérlő gondolata. Például az, hogy a szexista beszólások mögött esetleg megbújó ismerkedő, közeledési szándékra koncentrálunk. Ha ez a vezérlő gondolat megvan, akkor az irodalmi áttekintésben az adott szövegek ehhez való viszonyát kell bemutatnunk. Foglalkoztak-e a minket érintő kérdéssel, és ha igen, hogyan. Ha nem foglalkoztak, akkor mi olyat tanultunk belőlük, ami a vezérlő gondolatunkat alakította, vagy a kutatási kérdésünk megválaszolásában segít. Ha egy adott cikkben nincs ilyen, el kell engednünk: nem érdemes rá hivatkoznunk.

Az irodalmi áttekintést úgy kell elvégeznünk, hogy közben betartjuk a hivatkozás szabályait. A hivatkozások formai kérdéseivel e helyütt nem

foglalkozunk részletesen, csak néhány alapvető tudnivalót tekintünk át. A formai követelmények megismerhetők bármely nyelvészeti folyóirat úgynevezett stíluslapjának tanulmányozásával. A stíluslap kicsit régies szó, sok esetben a „szerzőinknek”, „szerzői útmutató” vagy hasonló nevű fül alatt találjuk a folyóiratok stíluslapját, ami a folyóiratban követendő hivatkozási szabályokat és tipológiai eljárásokat tartalmazza. Folyóiratonként lehetnek kisebb eltérések, mert több lehetségesen követhető sztenderdje is van a hivatkozásoknak, és a folyóiratok más-más sztenderdet követhetnek. Intézmények, oktatók is készíthetnek az intézményben, az oktató óráin követhető, illetve követendő stíluslapokat. A dolgozatírás megkezdése előtt tájékozódunk érdemes arról, hogy oktatónk melyiket preferálja. Azt is érdemes vele tisztázni, hogy hol találunk stíluslapot, amit ő megfelelőnek tart.

A hivatkozás célja, hogy követhető legyen, milyen gondolatot kitől kölcsönzünk, és kiknek milyen gondolatait építjük mi tovább saját dolgozatunkban. Alapvetően kétféle módon lehetséges a hivatkozás: szó szerint és gondolatilag. Előbbi esetben legtöbbször rövid, néhány szavas, esetleg egymondatos szövegrészekre hivatkozunk. Ezeket tipográfiailag folyó szövegünk részeként kezeljük, és idézőjelek között adjuk közre. A hivatkozás lehet hosszabb is, néhány mondatos, ilyenkor sorkihagyással elválasztjuk saját szövegünktől, de ugyanúgy idézőjelek között adjuk közre. A szövegközi hivatkozáshoz a szerző(k) neve(i)t, a hivatkozott munka kiadásának évszámát és a hivatkozott szöveg oldalszámát kell megadnunk. A gondolati hivatkozás alapvetően kétféle abban az értelemben, hogy egy szöveg egészére hivatkozunk-e, vagy a szöveg egy gondolatára. Előbbi esetben például megemlítjük, hogy az adott kérdéssel x vagy y már foglalkozott, vagy az adott kérdést x vagy y ebből és ebből a nézőpontból elemezte. Ilyenkor nincs szükség oldalszám megadására, hiszen a szöveg egészére és nem egy szöveghelyre hivatkozunk. A másik eset, amikor egy konkrét gondolatra hivatkozunk, de nem szó szerint idézzük azt, csak tartalmilag említjük,

elemezzük, utalunk rá vagy reflektálunk rá. Ilyenkor a szó szerinti hivatkozással azonos módon kell eljárunk, és oldalszámot kell feltüntetnünk.

Míg az irodalmárok és történészek általában lábjegyzetben hivatkoznak, a nyelvészek itthon és külföldön is a szövegben, úgynevezett szövegközi hivatkozással, az adatokat (tehát a nevet, évszámot és oldalszámot) zárójelbe téve hivatkoznak (ahogy az ebben a könyvben is megfigyelhető). A szövegközi hivatkozásokat a hivatkozások listájában teljes könyvészeti adatokkal kell kiegészítenünk. Hivatkozást csak olyan műre tehetünk, amit szó szerint vagy gondolatilag valóban idézünk. Olyan művek, amelyeket elolvastunk, de amelyek nem járultak hozzá ahhoz, hogy gondolatainkat az adott kérdéssel kapcsolatban alakítsuk, nem tüntethetők fel a hivatkozások listájában, hiszen ezekre szövegközi hivatkozást sem tehetünk.

A kontextus ismertetése történik dolgozatunk soron következő részében. A kontextus magyarul 'környezet'. A kontextualizálás azt jelenti, hogy bemutatjuk a körülményeket. Egyrészt azokat a körülményeket, amik a téma vizsgálatára ösztönöztek minket. Ez a rész egy általánosabb, gondolati szöveg. Itt kell a témánkat is részletesen bemutatni. Ha például ez egy szubkultúrához (például a gamerekhez) kapcsolódik, akkor ezt a szubkultúrát és ennek szereplőit kell bemutatni. Mindig gondoljunk arra is, hogy mi várható el egy átlagos műveltségű olvasótól, aki nem feltétlen ismeri azt a kontextust, szubkultúrát, amiről írunk. Azokat a körülményeket, amelyek ismerete az általánosan elvárható műveltséghez tartozik, nem kell leírunk, minden mást igen. Figyelembe kell venni, hogy milyen célközönségnek írunk. Ha angol nyelvű, nemzetközi közönségnek szánt szöveget írunk, akkor persze mást és máshogy kell írunk, mert külföldön nem feltétlen (úgy) ismerik azokat a kulturális-társas viszonyokat, amelyek között mi élünk és amelyek számunkra maguktól értődők. Például egy Magyarországon élő magyar körülbelül tudja, hogy mi mindent mondok el azzal, hogy egy nyolcosztályos gimnázium alsó tagozatára és egy általános iskola felső tagozatára járó fiatal gamerekkel beszélgettem; hogy mi a különbség a két csoport között. Egy brit, egy új-zélandi, egy kaliforniai, egy vietnámi, de

akár egy erdélyi magyar olvasó számára ez már korántsem evidens, így akár két-három mondatos kifejtésre is szükség lehet.

Ebben a részben kell bemutatnunk azokat a körülményeket is, amelyek között elvégezhattuk munkánkat, amelyek között az adatokhoz jutottunk. Itt konkrétan kell lennünk, számokat kell írunk. Például: ahhoz, hogy a módszertani elképzeléseinket megvalósítsuk, ezt meg ezt tettük. Így és így kerestük meg azokat az embereket, akikkel dolgoztunk. Velük végül így és így találkoztunk. Ennyi és ennyi embert kérdeztünk meg. A beszélgetések hossza ennyi meg ennyi. Az adatok ilyen és ilyen módon állnak rendelkezésünkre. Például ha megfigyelést is végeztünk, akkor a naplórás mikéntjét is itt kell leírni, valamint hogy milyen hosszú a napló, és hogy milyen típusú reflexiókra koncentráltunk elsősorban az írásakor.

E tekintetben tehát részletesnek és pontosnak kell lennünk. Leírjuk, hogy mik voltak az adatgyűjtés körülményei (hol találkoztunk, ki volt jelen, hogyan jött létre a beszélgetés stb.). Részletesen bemutatjuk résztvevőinket, azaz azokat a személyeket, akikkel beszélgettünk írásban vagy szóban. Itt aközött kell egyensúlyozni, hogy anonimitásuk megmaradjon, de mégis tudjuk őket valamihez kapcsolni. Leírhatjuk, hogy az egyik gamer, akivel beszélgettünk, egy kisvárosban él és 34 éves, mert ennek alapján nem beazonosítható. De mindig mérlegelni kell, hogy ne közöljünk róla olyan információkat, amelyek alapján bárki (például egy másik gamer) be tudná őt azonosítani. Általános recept nincs: mindent le kell írunk, ami ahhoz szükséges, hogy mások is pontosan értsék, mi a vizsgálatunk kontextusa.

Az adatok bemutatása és elemzése a dolgozat magja, a legfontosabb része. Itt előbb bemutatjuk eredményeinket, majd utána értelmezzük őket. Ez a két fázis nem feltétlen különül el, a bemutatás és az értelmezés párhuzamosan is történhet. Egy szociolingvisztikai dolgozatban, ahogy arra korábban rámutattunk, sokféle adatra támaszkodhatunk. Az adatbázist legjellemzőbben hang- és képfelvételek, illetve munkanaplók jelentik. Be kell mutatni általánosságban, milyen adataink vannak, milyen jellemzői vannak adatbázisunknak. Elemzésre azonban rendszerint ki kell emelnünk egyes részada-

tokat, adatsorokat, adatokat. Jellemzően elemezhető adatok például hangfelvételek egyes lejegyzett részletei, munkanaplónk részletei. Ezeket érdemes az elemzéshez idézni a szövegben. Az idézett részleteket szokás számozni (hogy a szövegben hivatkozhatók legyenek), illetve tipográfiaiilag (például sorközökkel) elválasztani a szöveg többi részétől. Az idézett részletek sokfélék lehetnek: monológ, dialógus, sokszereplős beszélgetés, eseményeket rögzítő naplóbejegyzés, reflexív naplóbejegyzés stb. Bekezdésnyi, 100-200 szavas szövegrészleteknél hosszabbakat nem szokás, illetve nem érdemes idézni, mert ezek elemzése szétfeszítené szövegünk, fejezetünk kereteit. Az idézett szöveghez ugyanis minden esetben értelmezést kell fűznünk. Az értelmező gondolatok terjedelme jellemzően az idézett szövegrésszel egyenlő terjedelmű vagy annak két-háromszorosa. Ideális esetben a dolgozatunk jó 30-40%-át ez az elemző rész teszi ki.

Ezt követi a következtetések levonása, az eredmények értelmezése. Ebben a részben tehát már nem közvetlenül az adatokat mutatjuk be és elemizzük. Arról írunk, hogy azokból mi minden következik. Ez a szövegrész lehetőséget ad saját gondolataink összegzésére. Visszautalunk a hipotézisre, a kiinduló gondolatmenetünkre. Megvizsgáljuk, hogy megerősítésre került-e vagy nem, visszaigazolódott (verifikálódott)-e vagy nem. Leírjuk, hogy miben hozott az adatok elemzése újat. Összefoglaljuk, hogy milyen tanulságai voltak munkánknak, milyen dilemmák merültek fel, milyen kérdések maradtak. Rövidebb dolgozatok esetén sokszor észszerű, ha az elemző gondolatokat és a következtetéseket tartalmazó részeket nem választjuk el egymástól tipográfiaiilag és gondolatilag. Ilyenkor egybefüggő szöveget készítünk az elemzésről és az adatok értelmezéséről.

Végül sor kerül az összefoglalásra és a hivatkozásokra. Tételezen összefoglaljuk legfontosabb megállapításainkat. Itt is figyelni érdemes arra, hogy két szintje volt a megállapításainknak: az adatokat értelmeztük, és ezekből következtetéseket vontunk le. Ezt a kettősséget itt, az összefoglalóban is érdemes megtartani. Az összefoglaló rendszerint viszonylag rövid része a dolgozatnak, ami a szöveg 5-10%-át teszi ki. Érdemes tartózkodni az olyan

sablonoktól, hogy „így és így folytatnám a kutatást”, „nagy szükség volna a kutatás folytatására, mert” és hasonlók. Ha nincs mit írunk, inkább ne írjunk. A hivatkozások listája, ahogy itt, a fejezetben már említettük, azokból a tételekből áll, amelyeket a szövegben (szó szerint vagy gondolatilag) hivatkoztuk. A 7. fejezetben már azt is áttekintettük, hogy alapvetően háromféle publikációs forma létezik: a folyóirattanulmányok, a tanulmánykötetekben megjelenő tanulmányok és a monográfiák. Ezek hivatkozásának formai rendje eltérő.

12.2 Önellenőrzés

Az utolsó karakter lenyomásával a billentyűzetünkön azonban nem fejeztük még be a dolgozat írását. Dolgozatunkat többször átolvassuk. Érdemes egyszer a tartalomra, egyszer pedig a nyelvi megformálásra és a formai követelményekre koncentrálni átolvasni a szöveget. Első alkalommal (ha a tartalomra koncentrálnunk), vizsgáljuk meg, hogy nem maradt-e ki semmi meghatározó tartalmi elem: megvannak-e azok az „alkatrészek”, amiket ebben a fejezetben sorra vettünk, el lehet-e különíteni egymástól őket. Az átolvasást ideális esetben nem azonnal a dolgozatírás befejeztével érdemes megejteni, hanem egy-két nappal, de ha a határidő szorít minket, legalább egy-két órával később, mondjuk egy sétányi vagy vacsorányi szünetet követően. Ha mélyen benne vagyunk egy szöveg írásában, hajlamosak vagyunk a részletekre figyelni, és kevésbé tudjuk szem előtt tartani az egészet. Ha kicsit eltávolodunk a szövegünkől, és később térünk vissza hozzá, több esélyünk van hibáinkat észrevenni és javítani.

Egy második, formai-nyelvi szempontokra összpontosító átolvasás során vizsgáljuk meg a következőket. Ellenőrizzük, hogy megfelelő hosszúságú bekezdésekre osztottuk-e szövegünket. A bekezdést ideális esetben az teszi, hogy van benne (jellemzően, de nem feltétlen a bekezdés elején) egy tételmondat, a bekezdés további soraiban pedig ezt a tételmondatot bontjuk ki, illetve egészítjük ki. Keressük meg bekezdéseink tételmondatát! Ha nem

találjuk, akkor nem jó a szövegünk tagolása. Ezt követően olvassuk el bekezdésenként a szöveget. Ellenőrizzük, hogy minden mondatunknak van-e alanya és állítmánya, hogy vannak-e mondatzáró írásjelek, hogy a tagmondatokat megfelelően (megfelelő írásjelekkel) különítettük-e el egymástól. Csak olyan szavakat használjunk, amelyek jelentéséről megbizonyosodtunk. Ha nem vagyunk biztosak egy-egy szó jelentésében, nézzünk utána. Ez ma már egyszerű, csak be kell írni a keresőbe, hogy „mi az a...” például... „kommodifikáció”, és máris kapunk egy MI-generálta választ. Ha meggyőződünk arról, hogy szövegünk tartalmi összetevők szempontjából teljes, szerkezetileg és nyelviileg pedig áttekintettük, vizsgáljuk még meg, hogy formailag is megfelel-e a feltételeknek; megvan-e a terjedelem, sorkizárt-e a szöveg, elkülönülnek-e az egyes alfejezetek és/vagy bekezdések, azt a betűtípust, betűméretet és sorközméretet használtuk-e, amit előírtak nekünk.

Ha dolgozatunkhoz mesterséges intelligencia segítségét vesszük igénybe, akkor ennek tényét mindig közölni kell. Érdeemes ezt a bevezetőben megtenni. Az MI generálta szövegekre egy szempontból érdemes úgy gondolni, mint bármilyen más hivatkozott szövegre: nem a mi szövegünk, és ezt a tényt jelezni kell. Másrészt viszont arra is érdemes gondolni, hogy az MI-generált szöveg mindenképpen egy etikai szűrkezőnát jelent. Az MI mások által írt szövegekből szedegeti össze az információkat, és ezt hivatkozás nélkül teszi. Harmadrészt érdemes tudatában lenni annak, hogy az MI kiszolgálja a felhasználó elvárásait, vágyait. Válaszai nagyon függenek a kérdésünk megfogalmazásának módjától, hiszen az MI próbál kedvünkben járni: kérdésünk módja, esetleges észrevételeink alapján arra törekszik, hogy szánk íze szerint való választ állítson össze. Bizonyára több olvasómnak voltak már olyan tapasztalatai, hogy kis kötekedés után az MI hajlamos volt az ellenkezőjét állítani annak, amit eredetileg állított.

Az MI tehát etikai szűrke-, vagy inkább feketezóna (kéne mondani, ha szoktunk volna ilyet mondani) abból a szempontból is, hogy a dolgozat szövegének megírására való, külön jelzés nélküli használata bár nem bizonyítható, rutinos olvasók – és az oktatók ilyenek – könnyen azonosítják az

MI-generált szövegeket. Ezek ugyanis jellemzően üresek bizonyos szempontból. Az MI-nek nincsenek gondolatai. Ezért amikor szöveget generál, akkor általános, támadhatatlannak vélt információkat ollóz össze, és általános megfogalmazásokban teszi azokat élénk. Ha például egy merész, de baljós lépésre szánná magát egyik olvasóm (ne tegye), és megkérné az MI-t, hogy egy tanulmányt foglaljon össze számára, és ezt az összefoglalót dolgozatába is illesztené, azonnal gyanút fognék. Nem is kéne ellenőrző szoftverbe tenni, hogy tudjam, MI írta. Ugyanis egyrészt nem választ ki magának szempontot, nem fókuszál semmire, hanem patikamérlegen teszi élénk a szöveg tartalmi összefoglalóját. Mindenről szót ejt, amit érint a szöveg, de semmit nem emel ki belőle, semmit nem tesz a középpontba. Ember ilyen nemigen csinál.

Kezdő dolgozatírók néha azért (is) vetemednek a gondolatra, hogy MI által generált szöveget adjanak be, mert attól tartanak, elsősorban akkor, ha nincs tapasztalatuk hosszabb írott szövegek létrehozásában, hogy nem fognak tudni a kért terjedelemben dolgozatot írni. Ez felesleges aggodalom. Az ellenkezőjével szokott probléma akadni: egy jó dolgozatot, ami megfelel e sillabuszként (azaz sorvezetőként) felfogható fejezetben összegyűjtött követelményeknek, ritkán lehet megírni 3000 szónál rövidebb terjedelemben. Hiszen már a kötelező részek feltüntetése, a téma bemutatása, a kutatási kérdés és a hipotézis megfogalmazása, az adatfelvétel és a résztvevők bemutatása is „eszi” a karaktereket. Nem jó megoldás, ha a kívánt szószámot elérve félretoljuk a billentyűzetet: előzetes tervezést igényel az is, hogy átgondoljuk, egyes részeire a dolgozatnak milyen szószámok állnak rendelkezésünkre. Ha ezt megteesszük, az már fél sikert jelent.

Ha életünk első szociolingvisztikai dolgozatával megszenvedünk, az normális. Nem könnyű, főleg, ha kevés tapasztalatunk van korábbi, középiskolából dolgozatok, szövegek írásával kapcsolatban. Elképzelhető, hogy sok lesz első körben a javítanivaló, de ahogy nagyapám mondta, „a vantúl nem kell félni”. Ha sok a javítanivaló, az azt is jelenti, hogy a bíráló javításra érdemesnek ítéli a dolgozatot, folytatásra érdemesnek ítéli

a munkát. Ha már ifjú kutatóként első publikációnkra készülünk, ne bátorlanojunk el, ha visszautasítást, nagyobb átdolgozásra való felkérést (major revisiont) vagy épp kisebb átdolgozásra való felkérést (minor revisiont) kapunk egy szerkesztőtől a leadott anyagra. (Általában e három kategóriába sorolhatók a bírálatok, ritka az, hogy egy bíráló változtatás nélküli közlést javasol). Visszautasítás esetén sincs veszve semmi: le lehet adni más helyre a szöveget, vagy pedig az átdolgozásból is rengeteget tanul az ember. A visszautasítás sokszor nem azért van, mert rossz a szöveg, hanem mert más a folyóirat profilja, és nem találtuk el, hová kéne szövegünket igazából küldeni. A törődésre hajlamosabb szerkesztők ezt meg is szokták írni.

Végül egy utolsó megjegyzés: egy sillabusz sem pótolhatja a mi intellektuális energiánkat: kíváncsiságunkat, érdeklődésünket. Sikeresek leszünk, ha kíváncsiak vagyunk arra a valóságdarabra, amiről írunk, és kíváncsiságunk arra is elegendő, hogy áttekintsük, mások korábban mit írtak erről a valóságdarabról, és mire jutottak munkájuk során. Mindig törekedjünk arra, hogy ne álljunk itt meg: a magunk adatai alapján fogalmazzunk meg bátran állításokat, következtetéseket, egyszóval gondolatokat.

Sára és Zsuzsa kérdései

Sára: Hogyan érdemes egy szociolingvisztikai szemináriumi dolgozatot vagy TDK-dolgozatot előadás formájában bemutatni?

János: Pár sorban nem lehet jó választ adni erre a kérdésre. Nem minden tudományban van ez így, de a szociolingvisztikában szinte mindig készítünk prezentációt az előadáshoz. A legfontosabb, hogy legyenek diáink az alábbi tartalommal: 1. a téma és a kutatási kérdés (hipotézis) bemutatása; 2. előzmények, kontextus, résztvevők bemutatása; 3. fókuszált szakirodalmi alapozás-áttekintés (lehetőleg a saját kutatási kérdésünk viszonylatában); 4. ered-

mények bemutatása. Nagy megfajtás nincs, természetesen a dolgozat felépítését követheti egy előadás is. Hosszabb dolgozatot már valószínűleg nem lehetséges egy 10-15 perces előadásban összefoglalni, ilyenkor érdemes egy momentumot, egy részeredményt, egy részkérdést kiemelni, és azon keresztül mutatni be munkánkat.

Zsuzsa: Van-e az MI-nek olyan funkciója, amit érdemes használni egy szociolingvisztikai dolgozat megírásánál?

János: Az MI olyan gyorsan változik (fejlődik), hogy amit most leírok, az könnyen lehet, hogy néhány hónap, év múlva, mikor az olvasó ezt olvassa, nem lesz már releváns információ. Most úgy látszik, a jövőben mindenki széles körűen használni fogja az MI-t. Én is használom, jobbra két dologra. Az egyik, ha például gyorsan utána akarok olvasni valamilyen terminusnak, címszónak, mintegy keresőmotoros keresés helyett, annak meggyorsítására. De mindig megnézem a mögötte lévő dokumentumot (miből dolgozott az MI, és ellenőrzöm, hogy az megfelel-e a tudományosság kritériumainak. A másik eset, amikor MI-t használok, az idegen nyelvű szövegek megfogalmazása. Fordítást és stilizálást is szoktam kérni. De fontos, hogy mindig az én szövegemet (általam írt szöveget) fordítson és stilizáljon, ne olyat, amit az MI generált vagy más írt. Az MI tehát engem ma továbbsegít egy-egy elakadásnál, de – én legalábbis – tartalomalkotásra, jelentésalkotásra nem javaslok semmilyen módon használni. Rögtön vékony jégen járunk, ha ilyet csinálunk, ami pillanatok alatt beszakad alattunk. Például elvesztjük szerzőségünket.

HIVATKOZÁSOK

23. ÉK 2025. *Felhívás*. <https://23ek.eu/> (Utolsó elérés: 2025. 09. 21.)
- A Magyar Tudományos Akadémia tudományetikai kódexe 2010. A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésének a 25/2010. (V. 4.) számú határozatával. https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2024/Tudomanyetikai_Kodex_2024_VEGLEGES.pdf (Utolsó elérés: 2026. 08. 07.)
- Abramo, Giovanni 2024. The forced battle between peer-review and scientometric research assessment: Why the CoARA initiative is unsound. *Research Evaluation* rvae021. <https://doi.org/10.1093/reseval/rvae021>
- Agha, Asif 2007. The object called “language” and the subject of linguistics. *Journal of English Linguistics* 35(3): 217–235. <https://doi.org/10.1177/0075424207304240>
- Agha, Asif 2021(2005). Hang, alaphelyzet, regisztrálás. *Replika* 119–120: 141–170.
- Allan, Kori. 2018. Critical political economic approaches to the study of language and neoliberalism. *Journal of Sociolinguistics* 22(4): 454–469. <https://doi.org/10.1111/josl.12313>
- ALLEA (2023). *The European Code of Conduct for Research Integrity* – Revised edition 2023. Berlin. DOI 10.26356/ECOC. Magyarul: ALLEA (2023) *A kutatási integritás európai magatartási kódexe* – átdolgozott kiadás, 2023 (magyar). Berlin. DOI 10.26356/ECOC-Hungarian
- Általános Adatvédelmi Rendelet (GDPR) 2016. Az Európai Parlament és a Tanács 2016. április 27-i (EU) 2016/679 rendelete a természetes személyeknek a személyes adatok kezelése tekintetében történő védelméről és az ilyen adatok szabad áramlásáról, valamint a 95/46/EK irányelv hatályon kívül helyezéséről (általános adatvédelmi rendelet). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content>

- ent/HU/TXT/HTML/?uri=CELEX:32016R0679 (Utolsó elérés: 2026. 08. 07.)
- Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities*. Verso. London.
- Antal László szerk. 1983. *Modern Nyelvelméleti Szöveggyűjtemény* IV/1-2. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Aronowitz, Stanley 2000. *The knowledge factory: Dismantling the corporate university and creating a true higher learning*. Beacon Press. Boston.
- Baccini, Alberto 2025. CoARA will not save science from the tyranny of administrative evaluation. *Research Evaluation* rvaf024. <https://doi.org/10.1093/reseval/rvaf024>
- Bahtyin, Mihail Mihajlovics 1976. *A szó esztétikája*. (Fordította Könczöl Csaba). Gondolat. Budapest.
- Barabás Blanka 2023. The language of authenticity in Hungarian–Hungarian encounters. *Acta Universitatis Sapientiae, Philologica* 15(3): 104–117.
- Bartha Csilla – Hámori Ágnes 2021. Stílus a szociolingvisztikában, stílus az interakcióban: Nyelvi variabilitás és társas jelentések a szociolingvisztika társas-konstruktivista stílusvizsgálataiban. In: Kontra Miklós – Borbély Anna (szerk.): *Tanulmányok a budapesti beszédről*. Budapest. Gondolat. 261–296.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Benkő Loránd 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bernstein, Basil 1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: Pap Mária – Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Gondolat. Budapest. 393–434.
- Bhabha, Homi K. 1994. The commitment to theory. In: Bhabha, Homi K.: *The location of culture* Routledge. London – New York. 28–56.
- Blackledge, Adrian – Creese, Angela (eds.) 2014. *Heteroglossia as Practice and Pedagogy*. Springer. Dordrecht.
- Bodó Csanád – Fazakas Noémi – Lajos Veronika 2022. Részvételi szociolingvisztika. In: Karmacs Zoltán – Márku Anita – Máté Réka (szerk.): *A határ mint*

- konvergáló és divergáló tényező a nyelvben: Tanulmányok a 21. Élőnyelvi Konferenciáról.* Termini Egyesület. Törökbálint. 68–81.
- Bodó Csanád – Gáspár Judit 2022. A világvakézó: Részvételi szociolingvisztikai és pedagógiai alkalmazások. *Katedra* 29: 23–26.
- Bodó Csanád – Heltai János Imre 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? *Magyar Nyelvőr* 142(4): 508–523.
- Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsa – Vargha Fruzsina 2017. A Budapesti Egyetemi Kollégiumi Korpusz. Elméleti és módszertani kérdések. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia: Válogatás a 19. Élőnyelvi Konferencia – Marosvásárhely, 2016. szeptember 7-9. – előadásaiából.* Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár. 169–177.
- Bodó Csanád – Szabó Gergely 2021. *Kutatásetikai önellenőrző lista.* Oktatási segédanyag. https://lingart.elte.hu/wp-content/uploads/2021/08/Bodo_Szabo_Kutatasetikai_onellenorzo_lista.pdf (Utolsó elérés: 2026. 08. 07.)
- Bodó Csanád 2014. Nyelvi ideológiák a magyar nyelvi változók kutatásában. *Magyar Nyelv* 110: 266–284.
- Bodó Csanád 2016. *Nyelvi ideológiák és különbségek.* Nemzeti Kisebbségkutató Intézet. Kolozsvár.
- Bodó Csanád 2020. Transzlingválás, heteroglosszia és egyéb állatfajták. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül.* Magyar Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 464–476.
- Bodó Csanád 2021. Nyelvészeti etnográfia és antropológia. *Replika* 119–120: 133–140.
- Bodó Csanád 2024. *Tizenkét lecke a nyelv, a kultúra és a társas viszonyok tanulmányozásához.* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Bodó, Csanád – Barabás, Blanka – Fazakas, Noémi – Gáspár, Judit – Jani-Demetriou, Bernadett – Laihonon, Petteri – Lajos, Veronika – Szabó, Gergely 2022. Participation in sociolinguistic research. *Language and Linguistics Compass* 16(4): e12451. <https://doi.org/10.1111/lnc3.12451>
- Bucholtz, Mary – Casillas, Dolores Inés – Lee, Jin Sook 2016. Beyond empowerment. Accompaniment and sociolinguistic justice in a youth research prog-

- ram. In: Lawson, Robert – Sayers, Dave (eds.): *Sociolinguistic Research. Application and Impact*. Routledge. 25–44.
- Bucholtz, Mary 2021. Community-centered collaboration in applied linguistics. *Applied Linguistics* 42(6): 1153–1161. <https://doi.org/10.1093/applin/amac007>
- Bucholtz, Mary 2024. A társadalmi igazságosság előmozdítása a szociolingvisztikában. In: Bodó Csanád – Szabó Gergely (szerk.): *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 17–38.
- Busch, Brigitta 2012a. *Das sprachliche Repertoire oder Niemand ist einsprachig*. Drava. Klagenfurt – Wien – Celovec – Dunaj.
- Busch, Brigitta 2012b. The Linguistic Repertoire Revisited, *Applied Linguistics* 33(5): 503–523. <https://doi.org/10.1093/applin/ams056>
- Chambers, J. K. – Trudgill, Peter. 1998. *Dialectology*. Second edition. Cambridge University Press. Cambridge.
- Chiaravalloti, Rafael Morais – Skarlatidou, Artemis – Hoyte, Simon – Moreu Badia, Marcos – Haklay, Mukli – Lewis, Jerome 2022. Extreme citizen science. Lessons learned from initiatives around the globe. *Conversation Science and Practice* 4: e577. <https://doi.org/10.1111/csp2.577>
- Cseresnyési László 2004. *Nyelvek és stratégiák, avagy a nyelv antropológiája*. Tinta. Budapest.
- D’Arcy, Alexandra – Young, Taylor Marie 2012. Ethics and social media: Implications for sociolinguistics in the networked public. *International Journal of Sociolinguistics* 16(4): 532–546. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2012.00543.x>
- Deleuze, Gilles – Guattari, Félix 1996(1980). Rizóma. *Ex Symposion* 4(15–16): o. n.
- Deumert, Ana 2010. „Imbodela zamakhumsha – Reflections on standardization and destandardization” *Multilingua* 29(3–4): 243–264. <https://doi.org/10.1515/mult.2010.012>
- Egido, Alex – De Costa, Peter 2022. Colonial narrative of ethics in research: Telling stories and imagining decolonial futures in applied linguistics. *Research*

- Methods in Applied Linguistics* 1(2): 100016. <https://doi.org/10.1016/j.rmal.2022.100016>
- Fábíán Pál 1984. *Nyelvművelésünk évszázadai*. Gondolat. Budapest.
- Fals Borda, Orlando 1979. *Historia doble de la Costa*. Tomo 1. Mompox y Loba. Carlos Valencia Editores. Bogota.
- Fasold, Ralph 1984. *The Sociolinguistics of Society*. Blackwell. Oxford.
- Fasold, Ralph 1990. *The Sociolinguistics of Language*. Blackwell. Oxford.
- Foucault, Michel 2002. The subject and power. In: Faubion, James D. (ed.): *Power. Essential works of Foucault 1954–1984* (translated by Robert Hurley). Penguin. London. 326–348.
- Foucault, Michel 2007. *Security, territory, population: Lecture at the Collège de France, 1977–1978*. Palgrave Macmillan. New York.
- Foucault, Michel 2008. *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. Palgrave Macmillan. New York.
- Freire, Paulo 1970. *Pedagogy of the Oppressed*. Continuum, New York. Magyarul: Freire, Paulo 2024. *Az elnyomottak pedagógiája*. Open Books. Budapest.
- Fülöp Zsófia – Bátyi Szilvia 2026. A családi nyelvpolitika dinamikája az Egyesült Királyságban élő magyarok körében. *Anyanyelv-pedagógia* 19(1): 1–17. <https://doi.org/10.21030/anyp.2026.1.1>
- Gál (Fazakas) Noémi *Nyelvi revitalizáció*. 2010. A Szabó T. Attila Intézet Kiadványai 6. AESZ, Kolozsvár.
- Gal, Susan 1987. Linguistic Repertoire. In: Ammon, Ulrich – Dittmar, Norbert – Mattheier, Klaus – Trudgill, Peter (eds.): *Sociolinguistics/Soziolinguistik Volume 1*. De Gruyter Mouton. Berlin–Boston. 286–292. <https://doi.org/10.1515/9783110858020-045>
- Gal, Susan 2018. Előszó. In Vančo Ildikó – Kozmács István (szerk.): *A nyelv politikája. Nyelvészeti antropológiai tanulmányok*. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara. Nyitra. 15–22.
- Gal, Susan 2021(2018). Regiszterek körforgásban: az interdiszkurzivitás társadalmi szerveződése. *Replika* 119–120: 171–191.

- Gal, Susan, szerk. Vančo Ildikó és Kozmács István 2018. *A nyelv politikája. Nyelvészeti antropológiai tanulmányok*. Nyitra. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-Európai Tanulmányok Kara. 15–22.
- García, Ofelia – Wei, Li 2014. *Translanguaging: Language, Bilingualism and Education*. Palgrave Macmillan. Basingstoke.
- García, Ofelia – Flores, Nelson – Seltzer, Kate – Wei, Li – Otheguy, Ricardo – Rosa, Jonathan (2021). Rejecting abyssal thinking in the language and education of racialized bilinguals: A manifesto. *Critical Inquiry in Language Studies* 18(3): 203–228. <https://doi.org/10.1080/15427587.2021.1935957>
- García, Ofelia 2009. Education, multilingualism and translanguaging in the 21. century. In: Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert – Mohanty, Ajit K. – Panda, Minati (eds.): *Social Justice through Multilingual Education*. Multilingual Matters. Cromwell. 140–158.
- García, Ofelia 2014. Countering the dual: Transglossia, dynamic bilingualism and translanguaging in education. In: Rubdy, Rani – da Alsagoff, Lub (eds.): *The global-Local interface, language choice and hybridity*. Multilingual Matters. Bristol–Buffalo–Toronto. 100–118.
- Grenoble, Lenore A. – Ja Bulatova, Nadezhda 2017. Language standardization in the aftermath of the Soviet language empire. In: Lane, Pia – Costa, James – De Corne, Haley (eds.): *Standardizing minority languages*. Routledge. 118–134.
- Grétsy László 1993. Nemzetközponú nyelvművelés. *Magyar Nyelvőr* 117(4): 402–404.
- Guillemin, Marilys – Gillam, Lynn 2004. Ethics, reflexivity, and “ethically important moments” in research. *Qualitative Inquiry* 10: 261–280. <https://doi.org/10.1177/1077800403262360>
- Gumperz, J. John 1964. Linguistic and social interaction in two communities. *American Anthropologist* 66(6/2): 137–153. https://doi.org/10.1525/aa.1964.66.suppl_3.02a00100
- Gumperz, John J. 2015. Interactional sociolinguistics. A personal perspective. In: Tannen, Deborah – Hamilton, Heidi E. – Schiffrin, Deborah (eds.): *The handbook of discourse analysis*. John Wiley. Hoboken, NJ. 309–323.

- Haklay, Muki 2013. Citizen science and volunteered geographic information – overview and typology of participation. In: Sui, Daniel – Elwood, Sarah – Goodchild, Michael (eds.): 2013. *Crowdsourcing Geographic Knowledge: Volunteered Geographic Information (VGI) in Theory and Practice*. Berlin: Springer. 105–122. DOI: 10.1007/978-94-007-4587-2_7
- Hargittay Gergely 2021. *Magyar Nyelv 11*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Heller, Monica – Pietikäinen, Sari – Pujolar, Joan 2018. *Critical sociolinguistic research methods. Studying language issues that matter*. Routledge. New York–London.
- Heltai, János Imre – Jani-Demetriou, Bernadett – Schmidt, Ildikó – Szabó, Gergely – Tarsoly, Eszter 2025a. Pathways to ethical subjectivity: Participant transformation in tripartite collaborative research. *Critical Inquiry in Language Studies* 23(2): 97–114. <https://doi.org/10.1080/15427587.2025.2503708>
- Heltai János Imre – Székely Márk Attila 2025. Kutatói szerepek egy kollaboratív nyelvészeti etnográfiai kutatásban. *Magyar Nyelv* 121(3): 285–304. <https://doi.org/10.18349/MagyarNyelv.2025.3.285>
- Heltai, János Imre – Tarsoly, Eszter – Laihonon, Petteri – Jani-Demetriou, Bernadett – Schmidt, Ildikó – Bodó, Csanád 2025b. Authorial voices and scholarliness in participatory sociolinguistic research: An invitation to rethink the concept of academic language. *Research Methods in Applied Linguistics* 4(3). <https://doi.org/10.1016/j.rmal.2025.100281>
- Heltai, János Imre – Tarsoly, Eszter (eds.) 2023. *Translanguaging for Equal Opportunities: Speaking Romani at School*. De Gruyter. London–Berlin.
- Heltai János Imre 2016. „Csángós beszéd” és „tisztá magyar”. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 60(1): 21–36.
- Heltai János Imre 2017. A nyelvi hátrányos helyzet paradigmájának kritikája: zombik az iskolában. In: Benő Attila – Fazakas Noémi (szerk.): *Élőnyelvi kutatások és a dialektológia*. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár. 110–121.
- Heltai János Imre 2020. *Transzlingválás. Elmélet és Gyakorlat*. Gondolat. Budapest.
- Heltai János Imre 2021. Szociolingvisztika és részvételiség. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 21(2): 21–34. <http://dx.doi.org/10.18460/ANY.2021.2.002>

- Heltai János Imre 2024. Déli elméletek és romani nyelvpolitikák. In: Bodó Csanád – Szabó Gergely (szerk.): *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 39–62.
- Heltai Pál – Nagy Róbert 1997. Nyelvművelés Angliában és Amerikában: A Plain English Campaign. *Magyar Nyelvőr* 121(4): 396–409.
- Heltainé Nagy Erzsébet 2021. Nyelvművelés és nyelvi tanácsadás: Vázlatos áttekintés a hetvenes évek közepétől máig. In: Dodé Réka – Ludányi Zsófia (szerk.): *A korpusznyelvészettől a neurális hálókig*. 23–34. Nyelvtudományi Kutatóközpont. Budapest.
- Honti Mária – Jobbágyiné András Katalin 1987. *Magyar nyelv. I. osztály*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Imrényi András – Kugler Nóra – Ladányi Mária – Markó Alexandra – Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk. Tolcsvai Nagy Gábor) 2017. *Nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Irvine, Judith – Susan Gal 2000. Language ideology and linguistic differentiation. In: Kroskity, Paul (ed.): *Regimes of Language: Ideologies, Politics and Identities*. School of American Research Press. Santa Fe. 35–83.
- Jani-Demetriou Bernadett 2020. Az iskolai eredményesség nyelvi tényezői és a heteroglosszia. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi reper-toárok a Kárpát-medencében és azon kívül. A 20. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 490–503.
- Jani-Demetriou Bernadett 2023. *Az iskolai eredményesség nyelvi tényezői és a heteroglosszia. Doktori disszertáció*. ELTE. Budapest. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/108194> (Utolsó elérés: 2025. 12. 23.)
- Jani-Demetriou Bernadett 2027 (megjelenés előtt). *Roma tanulók iskolai eredményességének nyelvi tényezői: tanórai diskurzusok heteroglossziai vizsgálata*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.
- Kamusella, Tomasz 2012(2009). *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. Basingstoke. Palgrave.
- Karácsony Sándor 2001(1947). *A magyar béke*. Csökmei kör. Pécel.
- Karácsony Sándor 2009(1939). *A magyar észjárás*. Széphalom. Budapest.

- Karácsony Sándor 2010(1936). *Magyar nyelvtan társaslélektani alapon*. Széphalom. Budapest.
- Karácsony Sándor 2011(1945). *A magyar demokrácia*. Széphalom. Budapest.
- Kemény Gábor 2007. *Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelv művelő írásaiból*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kemmis, Stephen – McTaggart, Robin – Nixon, Rhonda 2014. *The action research planner. Doing critical participatory action research*. Springer Singapore. Singapore.
- Keresztury Dezső 1974. Arany János és a magyar nyelv. *Magyar Nyelvőr* 98(1): 1–4.
- King, Kendall A. 2024. Promises and perils of positionality statements. *Annual Review of Applied Linguistics* 44: 118–125. doi:10.1017/S0267190524000035
- Kiss Jenő 1996. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1999. A dialektológia kettős feladata és a nyelvföldrajz. *Magyar Nyelv* 95(4): 418–425.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Kocsis Zsuzsanna – Krizsai Fruzsina – Szabó Gergely – Bodó Csanád – Vargha Fruzsina Sára 2022. Civilek a nyelv térbeli változatosságáról szóló tudás létrehozásában. In: Karmacs Zoltán – Márku Anita – Máté Réka (szerk.): *A határ mint konvergáló és divergáló tényező a nyelvben: Tanulmányok a 21. Élőnyelvi Konferenciáról*. Termini Egyesület. Törökbálint. 101–118.
- Koerner, E. F. Konrad 2001. William Labov and the origins of sociolinguistics. *Folia Linguistica Historica* 35, no. Historica-vol-22(1–2): 1–40. <https://doi.org/10.1515/flih.2001.22.1-2.1>
- Kontra Miklós – Saly Emese szerk. 1998. *Nyelvmentés vagy Nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Osiris. Budapest.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- Kontra Miklós 1992. A sztenderd amerikai és a néger angol különbségéről. In: Kemény Gábor (szerk.): *Normatudat – Nyelvi norma*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 109–115.

- Kontra Miklós 2018. A 90 éves William Labov, a társadalmilag reális nyelvészet megalkotója. *Magyar Nyelv* 114(1): 1–22. <https://doi.org/10.18349/Magyar-Nyelv.2018.1.1>
- Kontra Miklós 2019. *Felelős nyelvészet*. Gondolat. Budapest.
- Kontra Miklós 2022. Városi dialektológia Magyarországon. (BUSZI és SZÖSZI). *Hungarológiai Közlemények* 23(3): 1–12.
- Kovács Ágnes – Téglás Ernő 1999. Amikor a kognitív rendszerek elbeszélnek a mentális reprezentációkat: a kétnyelvűség pszichológiai vizsgálata. *Erdélyi Múzeum* 61(3–4): 221–236.
- Kresztyankó Annamária 2026. *A szocializáció nyelvi különbségei – Beszédmód és identitás cigány közösségekben*. L'Harmattan. Budapest.
- Kubanyiova, Magdalena 2008. Rethinking research ethics in contemporary applied linguistics: The tension between macroethical and microethical perspectives in situated research. *Modern Language Journal* 92(4): 503–518. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.2008.00784.x>
- Kurucz István 2020. *Magyar nyelv tankönyv* 9. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Labov, William – Fanshel, David 1997. Beszélgetési szabályok [= Chapter 3, Rules of Discourse. In: *Therapeutic discourse*. Academic Press. New York, 1977]. In: Pléh Csaba – Síklaki István – Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris Kiadó. Budapest. 395–435.
- Labov, William 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus – kommunikáció – interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 365–398.
- Labov, William 1982. Objectivity and commitment in linguistic science: The case of the Black English trial in Ann Arbor. *Language in Society* 11: 165–201. <https://www.jstor.org/stable/4167310>
- Labov, William 1987/2001. How I got into linguistics, and what I got out of it. *Historiographia Linguistica* 28(3): 455–466.
- Labov, William 1988(1984). A nyelvi változás és változatok: egy kutatási program terepmunkamódszerei. *Szociológiai Figyelő* 4(4): 22–48.

- Laihonen, Petteri – Bodó Csanád – Gáspár Judit – Jani-Demetriou Bernadett 2025. Családi nyelvpolitika moldvai többnyelvű falvakban. In: Bodó Csanád – Szabó Gergely (szerk.): *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 243–254.
- Laihonen, Petteri – Deutschmann, Marcin – Molek-Kozakowska, Katarzyna 2025. Enabling engagement and activism through co-creative citizen science: Insights from three years of school projects on multilingualism. *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 1–13. <https://doi.org/10.1080/01434632.2024.2449064>
- Laihonen, Petteri 2011. A nyelvideológiák elmélete és használhatósága a magyar nyelvvel kapcsolatos kutatásokban. In: Kornélia Hires-László – Zoltán Karmacs – Anita Márku (szerk.): *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitika és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban: A 16. Élőnyelvi Konferencia előadásai*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 20–27.
- Laihonen, Petteri 2020. Transzlingválás és a moldvai csángómagyar oktatás. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül*. Magyar Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 504–515.
- Lajos Veronika 2016. Részvétel és együttműködés. Fogalmak, dilemmák és értelmezések. *Replika* 100: 23–40.
- Lakatos Elisabeth 2025. Amikor közösségben járunk. *Duj Dzséne – Ketten* 2(1): 9.
- Lamphere, Louise 2004. The convergence of applied, practicing, and public anthropology in the 21st Century. *Human Organization* 63: 431–443.
- Lanstyák István 2017. Nyelvítés. In: Gróf Annamária – Kolláth Anna – Szoták Szilvia (szerk.): *Szélrózsa. A Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózat lendvai konferenciájának előadásai*. Tinta. Budapest. 48–60.
- Lanza, Elizabeth 2020. Urban multilingualism and family language policy. In: Caliendo, Giuditta – Janssens, Rudi – Slembrouck Stef – Van Avermaet, Piet (eds.): *Urban Multilingualism in Europe: Bridging the Gap between Language Policies and Language Practices*. De Gruyter Mouton. Berlin–Boston. 121–140. <https://doi.org/10.1515/9781501503207-006>

- Legeza Márton 2020. *Magyar nyelv tankönyv* 9. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Leonardo, Micaela di 1998. *Exotics at home. Anthropologies, others, and American modernity (women in culture and society)*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Levinas, Emmanuel 2006(1972). *Humanism of the other* (Nidra Poller Trans). University of Illinois Press.
- Lőrincze Lajos 1953. Bevezető. In: Lőrincze Lajos (szerk.): *Nyelvművelésünk főbb kérdései. Tanulmánygyűjtemény*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 5–14.
- Lőrincze Lajos 1971. Nyelvművelés, Nyelvvédelem. In: Imre Samu (szerk.): *Tájékoztató az 1970. augusztus 1–15-e között Debrecenben és Budapesten megrendezett anyanyelvi konferencia anyagából, kézirat gyanánt*. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 49–53.
- Lőrincze Lajos 1977. Györi György: Beszélgetés Lőrincze Lajossal. *Élet és Irodalom* 21(25): 7.
- Lőrincze Lajos 1980. *Emberközpontú Nyelvművelés*. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Makoni, Sinfree – Pennycook, Alastair 2006. Disinventing and reconstituting languages. In: Makoni, Sinfree – Pennycook, Alastair (eds.): *Disinventing and Reconstituting Languages*. Multilingual Matters. Clevedon. 1–41.
- Málovics György 2019. Tudás létrehozása társadalmi hatással karöltve: a részvételi akciókutatás (RAK) megközelítése. *Magyar Tudomány* 180(8): 1147–1157.
- Martín Rojo, L. 2017. Neoliberalism and linguistic governmentality. In Tollefson, James. W. – Pérez-Milans, Miguel (eds.): *The Oxford handbook of language policy and planning*. OUP. Oxford. 544–567. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190458898.013.28>
- Merleau-Ponty, Maurice 2009 (1945). *Phénoménologie de la perception*. Gallimard. Paris.
- Mignolo, Walter D. 2000. *Local histories/global designs: Coloniality, subaltern knowledges, and border thinking*. Princeton University Press. Princeton.
- Németh Bolgárka 2025. A regisztrálás jelenségköre, relevanciája és a „székely nyelvjárás” regisztrálásának vizsgálati lehetőségei. Egy kutatás elméleti

- megfontolásai. In: Bodó Csanád – Szabó Gergely (szerk.): *A szociolingvisztikai kutatás társadalmi hatásai*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 301–311.
- Németh László 1942. *Berzsenyi*. Franklin Társulat. Budapest.
- Oliver, Rhonda – Dovchin, Sender 2024. Recognising the human in humanities [Australian Review of Applied Linguistics]. *International Journal of the Sociology of Language* 289–290: 33–37. <https://doi.org/10.1515/ijsl-2024-0049>
- Otheguy, Ricardo – García, Ofelia – Reid, Wallis 2015. Clarifying translanguaging and deconstructing named languages: A perspective from linguistics. *Applied Linguistics Review* 6(3): 281–307. <https://doi.org/10.1515/APPLI-REV-2015-0014>
- Otheguy, Ricardo – García, Ofelia – Reid, Wallis 2019. A Translanguaging view of the linguistic system of bilinguals. *Applied Linguistics Review* 10(4): 625–652. <https://doi.org/10.1515/applirev-2018-0020>
- Pachné Heltai Borbála 2020. *Többsz nyelvűség Geresd lakon*. L'Harmattan. Budapest.
- Page, Ruth – Barton, David – Lee, Carmen – Unger, Johann Wolfgang – Zappavigna, Michele 2022. *Researching Language and Social Media. A Student Guide*. London. Routledge.
- Pap Mária – Szépe György (szerk.) 1975. *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. Gondolat.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes 2014. *Pszicholingvisztika. Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pomozi Péter – Katona József Álmos. *Magyar Nyelv 11*. Oktatási Hivatal. Budapest.
- Rampton, Ben – Blommaert, Jan 2021(2011). *Nyelv és szuperdiverzitás. Replika* 119–120: 193–219
- Rampton, Ben – Maybin, Janet – Roberts, Celia 2015. Theory and Method in Linguistic Ethnography. In: Snell, Julia – Shaw, Sara – Copland, Fiona (eds.): *Linguistic Ethnography*. Palgrave Macmillan, London. https://doi.org/10.1057/9781137035035_2
- Rampton, Ben 2019. Interactional sociolinguistics. In: Tusting, Karin (ed.): *The Routledge handbook of linguistic ethnography*. 13–27. Routledge.

- Rampton, Ben 2021. Sociolinguistics: 50+ years in under 10 minutes. *Working Papers in Urban Language and Literacies* 290. <https://wpull.org/product/wp290-sociolinguistics-50-years-in-under-10-minutes/>
- Reason, Peter 1998. Political, epistemological, ecological and spiritual dimensions of participation. *Studies in Cultures. Organizations and Societies* 4: 147–167.
- Réger Zita. 1990. *Utak a nyelvhez*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ricento, Thomas 2000. Historical and theoretical perspectives in language policy and planning. *Journal of Sociolinguistics* 4(2): 196–203.
- Ricento, Thomas (sed.) 2006. *An introduction to language policy. Theory and method*. Blackwell Publishing, Malden, MA.
- Said, Edward W. 1978. *Orientalism*. Routledge & Kegan Paul. London.
- Said, Edward W. 1994. *Culture and imperialism*. Vintage. London.
- Salö, Linus – Karlander, David 2022. The Travels of Semilingualism: Itineraries of Ire, Impact and Infamy. In: Deumert, Ana – Milani, Tommaso M. – Williams, Quentin (eds.): *Struggles for Multilingualism and Linguistic Citizenship*. Multilingual Matters. Bristol – Blue Ridge Summit. 121–139. <https://doi.org/10.21832/9781800415324-009>
- Salö, Linus 2018. Seeing the point from which you see what you see: An essay on epistemic reflexivity in language research. *Multilingual Margins* 5(1): 24–39. <https://doi.org/10.14426/MM.V5I1.87>
- Sándor Klára 2002. Nyelvművelés nálunk és más nemzeteknél. *Társadalomkutatás* 20: 121–149.
- Sándor Klára 2011. *Nyelvrokonság és hunhagyomány*. Typotext. Budapest.
- Sándor Klára 2016. *Nyelv és társadalom*. Krónika Nova. Budapest.
- Sándor Klára 2022. Karácsony Sándor nyelvészeti nézeteiről. In: Mester Béla – Mésszáros András (szerk.): *A magyar filozófia történetírása. Módszertan és kutatói gyakorlat*. Szlovákiai Magyar Akadémiai Tanács – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet – Gondolat Kiadó. Budapest – Somorja. 259–292.
- Simoncsics Péter 2005. *Paradigmaváltás légüres térben*. Karácsony Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben. Tinta. Budapest.

- Skutnabb-Kangas, Tove – Phillipson, Robert 1996. Linguicide and linguisticism. In: Goebel, Hans – Neide, Peter H. – Sary, Zdenek – Wölck, Wolfgang (hrsg.): *Kontaktlinguistik. Contact Linguistics. Linguistique de contact. Ein Internationales Handbuch zeitgenössiger Forschung. An International Handbook of Contemporary Research. Manuel international des recherches contemporaines 1.* 667–675.
- Snell, Julia – Shaw Sara – Copland, Fiona (eds.) 2015. *Linguistic ethnography. Interdisciplinary explorations.* Palgrave Advances in Language and Linguistics. Palgrave Macmillan. Basingstoke.
- Spilioti, Tereza – Tagg, Caroline 2017. „The Ethics of Online Research Methods in Applied Linguistics: Challenges, opportunities, and directions in ethical decision-making” *Applied Linguistics Review* 8(2–3): 163–167. <https://doi.org/10.1515/applirev-2016-1033>
- Stroud, Christopher 2015. Linguistic citizenship as utopia. *Multilingual Margins* 2(2). 20–37. <https://doi.org/10.14426/mm.v2i2.70>
- Stroud, Christopher 2009. A postliberal critique of language rights: Toward a politics of language for a linguistics of contact. In: Petrovic, John E. (ed.): *International perspectives on bilingual education: Policy, practice.* Information Age Publishing. Charlotte. 191–218. <https://doi.org/10.1108/978-1-60752-331-420251013>
- Szabó Gergely – Boda Virág Kata – Marcell Soma – Bodó Csanád. 2024. Kollaboratív írás a tanárképzésben: egy részvételi pilotvizsgálat tanulságai. *Anyanyelv-pedagógia* 17(2): 40–57. <https://doi.org/10.21030/anyp.2024.2.3>
- Szabó Gergely 2020. „Mit mixingolod itt a lengvidzseket?": Amerikai magyar iskolák osztálytermi interakcióinak szociolingvisztikai vizsgálata. In: Heltai János Imre – Oszkó Beatrix (szerk.): *Nyelvi repertoárok a Kárpát-medencében és azon kívül.* Magyar Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 516–528.
- Szabó Gergely 2023. A nyelvi piknik mint a nyelvi változatosság megismerésének módszere. *Anyanyelv-pedagógia* 16(3): 144–151. <https://doi.org/10.21030/anyp.2023.3.11>

- Szabó Gergely 2025. *Nyelvi Piknik. Esszék nyelvről és társadalomról*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány. Budapest.
- Szabó Martina Katalin – Vincze Veronika – Ring Orsolya – Üveges István – Vit Eszter – Samu Flóra – Gulyás Attila – Galántai Júlia – Szvetelszky Zsuzsanna – Bodor-Eranus Eliza Hajnalka – Takács Károly 2021. StaffTalk: magyar nyelvű spontán beszélgetések korpusza. In: Berend Gábor – Gosztolya Gábor – Vincze Veronika (szerk.): *XVII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szegedi Tudományegyetem TTIK Informatikai Intézet. Szeged. 221–224.
- Szilágyi N. Sándor 2004. *Elmélet és módszer a nyelvészetben. Különös tekintettel a fonológiára*. Erdélyi Tudományos Füzetek 245. Erdélyi Múzeum Egyesület. Kolozsvár.
- Tarsoly, Eszter – Cselle, Gabriella – Hoyt-Nikolić, Eva – Lakatos-Balogh, Róza R. – Puskás, Erika – Wesselényi, Tamás 2023b. Community-based knowledge in culturally transformative pedagogies. In: Heltai, János Imre – Tarsoly, Eszter (eds.): *Translanguaging for Equal Opportunities: Speaking Romani at School*. De Gruyter Mouton. Berlin–Boston. 221–244. <https://doi.org/10.1515/9783110769609-013>
- Tarsoly, Eszter – Čalić, Jelena 2025a. When the ‘language of the enemy’ is also one’s own: re-making multilingual selves in times of war. *Language and Intercultural Communication* 25(4): 481–494. <https://doi.org/10.1080/14708477.2025.2534046>
- Tarsoly, Eszter – Čalić, Jelena 2025b. Ethics of care and participatory research relationships in a linguistic ethnographic study of wartime experience. *Applied Linguistics Review* 17(2): 667–686. <https://doi.org/10.1515/appl-rev-2024-0304>
- Tarsoly, Eszter – Schulcz, Patrik – Olexa, Gergely – Ballai, Míra – Székely, Márk Attila – Lakatos-Balogh, Róza R. 2023a. Mediation through translanguaging: The linguistic negotiation of identities and policies”. In: Heltai, János Imre – Tarsoly, Eszter (eds.): *Translanguaging for Equal Opportunities: Speaking Romani at School*. De Gruyter Mouton. Berlin–Boston. 135–158. <https://doi.org/10.1515/9783110769609-009>.

- Tolcsvai Nagy Gábor 2004. A nyelvi sztenderd helyzete a mai magyar kultúrában. In: *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017: „Élő mesterünk” – diszkurzusban Arany János nyelvi világával. *Magyar Nyelvőr* 141(2): 125–126.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1999. *Nyelvi tervezés*. Universitas Kiadó. Budapest.
- Trudgill, Peter 1997. *Bevezetés a nyelv és társadalom tanulmányozásába*. JGYTF Kiadó. Szeged.
- Tuck, Eve – Yang, Wayne K. 2014. R-Words: Refusing Research. In: Paris, Django – Winn, Maisha T. (eds.): *Humanizing Research: Decolonizing Qualitative Inquiry with youth and Communities*. Sage Publications. Thousand Oaks, CA. 223–248.
- Twain, Mark 1953(1897). *Utazás az egyenlítő körül* (Following the Equator). Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest.
- Vohland, Katrin – Land-Zandstra, Anne – Ceccaroni, Luigi – Lemmens, Rob – Perelló Josep – Ponti, Marisa – Samson, Roeland – Wagenknecht, Katherin (eds.) 2021. *The science of citizen science*. Springer. Cham.
- Voinovich Géza 1917. Arany János a Nyelvőrben. *Magyar Nyelvőr* 13(5): 155–161.
- Wardraugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég. Budapest.
- Wellgraf, Stefan. 2020. After exoticism. *Journal of European Ethnology and Cultural Analysis* 5(1): 5–23.

TÁRGYMUTATÓ

A

- absztrakt (dolgozathoz) 185
- A civil dialektológia 106
- adatelemzés (dolgozat része) 189
- adatkezelési tájékoztató 158
- adatkezelési tevékenység 158
- adatkezelő 159
- adatközlő v. résztvevő 170
- adat (nyelvtudományi adat) 147
- adatvédelem 157
- alapnyelv 94
- alkalmazott nyelvészet (ami nincs) 36
- a másik ember 26
- antropológia 44
- a nyelvek mint invenciók 100
- a nyelvek mint műtermékek 100
- a nyelvészet mint inherensen interdiszciplináris tudomány 37
- a nyelv mint a kultúra formális eleme 34
- a nyelv mint didaxis 34
- a nyelv mint kivetülés 33
- a nyelv mint multimodális jelentésalkotó gyakorlat 35
- a nyelv testi jelenség volta 95

- archetipikus nyelvjárási beszélő 71
- augmentatív kommunikáció 14
- autentikus beszélő 71

B

- bevezetés (dolgozat része) 185

C

- centrifugális erő a nyelvben 104
- centripetális erő a nyelvben 104
- címadás (dolgozattípus) 184
- civil bevonódás 172
- civil kutató 175
- civil tudomány 172

Cs

- családi nyelvpolitika 79

D

- dekolonizációs diskurzus 60
- déli elméletek 60
- denotáció 21
- denotatív jelentés 20
- dialektológia 70
- dialógus a részvételi kutatásban 180

E

egyes (néven nevezett) nyelv 62
egységes nyelvi repertoár 109
előíró nyelvszemlélet 85
emberközpontú nyelvművelés 78
empíria 50
episztemikus reflexivitás 61
episztemológia 61
episztemológiai reflexivitás 142
etikus szubjektum 26, 177
etimológia 94
etnicitás 46
etnográfia 46
exotizmus 46
extraktív nyelvészeti
 tevékenység 171
extrém civil tudomány 173

É

Élőnyelvi Konferenciák 69
észak-atlanti világ 46

F

feltevés (hipotézis) 146
felvételkedztetés 148
folyóirat 121, 122
funkcionális nyelvészet 18

G

GDPR (Általános Adatvédelmi
 Rendelet) 157

globális dél 60
governmentality 129
grammatikai jelentés 20

Gy

gyarmatosítás 60

H

hang 103
hangtörvények 31
hatalmi viszonyok 25
heteroglosszia 102
hipotézis 146
hivatásos kutató 175
hivatkozás módjai
 és szabályai 186
holisztikus 31
humboldtianus vagy romantikus
 iskola 19

I

ideológiai kapuörködés 37
idézettség 124
idiolektusok 90
inherens 37
interakció 46
interakcionális
 szociolingvisztika 46
interdiszciplinaritás 36
interjú 150
interszubjektivitás 33

irodalmi áttekintés (dolgozat
része) 186

izoglossza 92

izoglosszanyaláb 92

K

kategorizáció 117

kérdőívezés 150

két- és többnyelvűség 55, 112

kisgyerekkori nyelvelsajátítás 49

ko-kreatív civil tudomány 173

kollaboráció 171

konstruktivista tudományfelfo-
gás 179

kontextus 18

kontextus ismertetése (dolgozat
része) 188

kormányozhatóság (governmenta-
lity) 129

korpusz 59

korpusz (adathalmaz) 147

korreláció 92

korrelatív szociolingvisztika 43

következtetések összegzése
(dolgozat része) 190

köznyelvi metaforák 100

közösségi média
és kutatásetika 164

közösségközpontú

kollaboráció 172

kritikai fordulat 59, 61, 101

kulcsszó (dolgozathoz) 185

kulturális antropológia 45

kutatásértékelés 131

kutatásetika 157

kutatásetika és közösségi
média 164

kutatásetikai alapelvek 162

kutatásetikai bizottság 162

kutatásetikai engedély 162

kutatásetikai terv 162

kutatási kérdés 144

kutatási téma 138

kutatástámogató szervezetek 159

kutatópont 91

kutatótárs v. adatközlő 175

kvantitatív megközelítés 41

kvartilis (Q1) 124

L

labovianus

szociolingvisztika 41, 64

leíró nyelvtan 16

lejegyzés 147

lingvicismus 83, 86

M

mágikus képlet 114

makroetika 165

makroetikai kérdések 161

megfigyelés 149

megfigyelői paradoxon 149

megnyilatkozás 147
mentális reprezentáció 109
metaforarendszer 101
metanyelv 59, 117
Mikroetika 165
mikroetikai kérdések 161
mikroszintű vizsgáldás 24
MI (mesterséges intelligencia)
 és dolgozatírás 192
mindenki egynyelvű 114
módszertan 146
monográfia 121
munkanapló 148

N

nem-privát nyelvszemlélet 19
nemzetközpontú nyelvművelés 78
neoliberális tudománymetria 128
neoliberalizmus 129
népetimológiák 97
nézőpont 142
nyelvcsaládok 94
nyelv és beszéd 31
nyelvészeti antropológia 19, 44, 64
nyelvészeti etnográfia 46
nyelvi erőforrás 138
nyelvi gyakorlat 44, 62
nyelvi gyakorlatok 14
nyelvi hátrányos helyzet 57
nyelvi ideológiák 50, 59, 105, 141
nyelvi jelenséghatár 92

nyelvi jellemzők 91
nyelvi repertoár 59, 95
nyelvi revitalizáció 80
nyelvi sokféleség 62, 99
nyelvi tervezés 56
nyelvi valóság modellezése 90
nyelvi változó 42
nyelvjárás 92
nyelvmegőrzés 79
nyelvművelés 74
nyelvpolitika 56
nyelvszokás 84
nyelvtudományi adat 147
nyelvújítás 75
nyelvváltozat 58
nyelvváltozatok 89
nyílt hozzáférés (open access) 126

O

open access (nyílt hozzáférés) 126
oszthatatlan nyelvi repertoár 109

Ö

Önellenőrzés szempontjai
 (dolgozatíráskor) 191
összefoglalás (dolgozat része) 190

P

pozicionalitás 143
pozicionalitás-nyilatkozat 143
pragmatika 18

pszicholingvisztika 110

R

reflexivitás 143

reflexivitás a részvételi kutatás-
ban 179

regimentáció 129

regiszter 103

relativizmus 179

rendszeresség a részvételi kutatás-
ban 179

reprezentatív adatgyűjtés 151

részvételi akciókutatás 172

részvételiség 171, 173

rizóma 51

S

senki nem egynyelvű 113

sérülékeny résztvevő(i cso-
port) 163

strukturalista nyelvészet 17

Sz

szakadékot feltételező gondolko-
dás 63

szakirodalmi áttekintés (dolgozat
része) 186

szakirodalom keresése 153

személyes adat 158

szemiotikai erőforrás 139

szemiotikai gyakorlatok 14

szenzitív (különleges) adatok 158

szociális felelősség a részvételi
kutatásban 179

sztenderd 80

T

tanulmány 121

tanulmánykötet 121

társadalmi szerveződés szín-
terei 139

társas jelentés 20

társas szerveződés 55

transzkulturális harmadik tér 80

transzlingválás 108

tudományértékelés 127

tudománymetria 123, 128

tudományos absztrakció 90

tudományos diskurzus 125

tudományos megszólalás ismér-
vei 178

tudományos regiszter 180

Ú

újgrammatikus iskola 31

V

variacionalista szociolingviszti-
ka 43

városi dialektológia 72

verifikáció 146

vernakuláris 75

Szépirodalmi Figyelő Alapítvány

www.szepirodalmifigelo.hu

Felelős kiadó: a Szépirodalmi Figyelő Alapítvány elnöke

Felelős szerkesztő: Krizsai Fruzsina

Szöveggondozó: Grébeczné Bánrévi Krisztina

Borítóterv: Vincze Judit

Tördelés: Kardos Gábor

Nyomdai munkák: Érdi Rózsa Nyomda

ISSN 3094-3620

ISBN 978-615-6617-44-6